

Vitányi Iván

A FEUDALIZMUS TOVÁBBÉLÉSE

A MAI MAGYARORSZÁGON

Name: Révész Béla

Order: 30842281

Köszönjük a vásárlást a szerző és a kiadó, valamint a terjesztő nevében is. Vásárlásával támogatta, hogy Magyarországon az elektronikus könyvkiadás fejlődni tudjon, a digitális kereskedelemben kapható könyvek választéka egyre szélesebb legyen. Köszönjük, és reméljük webáruházunkban hamarosan viszontlátjuk.

Vitányi Iván
A feudalizmus továbbélése a mai
Magyarországon

Noran Libro Kiadó

Tartalom

Előszó

Technikai bevezető

Bevezetés A mindig élő feudalizmus – A kérdés időszerűsége

I. Új kérdések – új szemlélet

1. Új társadalom: fordulóponton vagyunk

2. Az új társadalmi valóság megértéséhez új, dinamikus társadalomszemlélet szükséges

II. A feudalizmusból a polgári társadalomba

1. A feudalizmus kialakulása, érett kora, hanyatlása és utóélete

2. Átmenet a polgári társadalomba. A fejlődés kétféle algoritmus

3. Átmenet a polgári társadalomba. Kapitalizmus – demokrácia – autokrácia.

A társadalmi szférák dinamikája

III. A magyar „sorskérdések” és a „mi feudalizmusunk”

1. Sorskérdéseink és a feudalizmus

2. Vizsgálódásunk témakörei

Kitekintés – A felzárkózás esélye

Felhasznált irodalom

Impresszum

Előszó

2009 őszén a Magyar Tudományos Akadémia keretében kutatást, pontosabban eszmélkedés-sorozatot indítottunk a feudalizmus továbbélő hagyományairól.

A Politikatudományi Intézet és a Történettudományi Társaság összefogásával kezdtük, de a Magyar Tudományos Akadémia segítségével több más tudományág művelői is részt vettek benne: a közgazdaság, a szociológia, a pszichológia, az antropológia és a művészettörténet kutatói. A téma ugyanis „interdiszciplináris”. Ezt mutatja a résztvevők sora – történészek: Gyáni Gábor, Klaniczay Gábor, Pók Attila, Tringli István; közgazdászok: Inotai István, Palánkai Tibor; szociológusok és politológusok: Bánáti Ferenc, Csizmadia Ervin, G. Márkus György, Hankiss Elemér, Jenei György, Laki László, Mázsa Péter, Mészlivetz Ferenc, Vitányi Iván; pszichológusok: Csepeli György, Erős Ferenc, Pataki Ferenc, Prazsák Gergő; művészettörténész: P. Szűcs Julianna; antropológus: Sárkány Mihály.

Sokan kérdezték is: mi a csodának foglalkozunk ezzel, nincsen elég bajunk a nélkül is? Minek emlegessük a múlt árnyait, mikor a jelen is eleget nyújt a sötétségből? Mi, a közös gondolkodás résztvevői, egyre inkább arra jutottunk, hogy a kérdés nagyon is aktuális. Még azt is érdekesnek, sőt jellemzőnek tekintettük, hogy az elmúlt időszakban a tudományos és értelmiségi körökben teljesen feledésbe merült, mintha már tényleg a visszavonhatatlan múltba, a felesleges kérdések világába veszett volna az egész problematika.

A munka azonban most újraindult. Azt tűztük ki célul, hogy tárgyunkat szabadon, minél több oldalról vegyük szemügyre, vitassuk meg. Nem egyformán gondolkoztunk, és nemcsak különböző oldalról közelítettünk a kérdéshez, de elég különfélék voltak a következtetéseink is. Nem mondhatom, hogy ezek a különbségek politikai természetűek voltak, de azt sem, hogy teljesen nélkülözték volna a politika aktualitását. Manapság az ilyen viták sokszor válnak kelletlenné vagy rosszízűvé – nálunk azonban ennek nyoma sem volt. Élveztük a szemléletek és gondolatok találkozását.

A közös munkáról, a Magyar Tudományos Akadémia további segítségével, összefoglaló kötetet adunk ki. Én magam azonban, aki a témát felvettem és a vitát megnyitottam, élek azzal a lehetőséggel, hogy saját álláspontomat kissé bővebben fejtssem ki. Mindamellet meg kell ismételnem, hogy vitáink minden

résztevőjét társszerzőnek tekintem, mert még eltérő megfogalmazásainkon is érződik a másik érvelésének hatása.

Azt remélem, hogy ezzel is segíthetem a további gondolkodást.

Technikai bevezető

A könyv három + kettő önálló részre oszlik.

A *Bevezetésben* meghatározzuk magát a kérdést. „Hogyan kerül a csizma az asztalra?” Miért jutottunk arra a gondolatra, hogy most, immár a 20. században, a feudalizmus kérdésével foglalkozzunk? Itt egyszerre fejest ugrunk a problémák özönébe. Olyanokba, amikre később módszeresen és bővebben visszatérünk.

Az *I. részben* még mindig nem térek magára a konkrét tárgyra. Úgy láttam ugyanis, és ebben a tudományos vita megerősített, hogy tárgyunkat – a feudalizmus utóhatását, hagyatékának mai szerepét – éppen a világhelyzet utolsó évtizedekbeli változásai állították előtérbe. Ekkor ugyanis olyan átalakulás, átalakulások sora valósult meg a világ valamennyi régiójának gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai életében, ami sok szempontból új helyzetet teremtett. Jogos tehát úgy fogalmazni, hogy fordulóponton vagyunk.

Vizsgáljuk azt, hogy az új jelenség, az új helyzet megértéséhez nem kell-e egész társadalomszemléletünkön változtatnunk. Az a meggyőződésem, hogy nagyon is. Ezenkívül még jó néhány alapvető fogalmat is másképpen kell használnunk, például a rendszer vagy a fejlődés fogalmát; mindennek alapvető vonásait igyekszem ebben a fejezetben összefoglalni.

A *II. részben* az események történelmi rendjében követem azoknak a jelenségeknek, jelenségcsoportoknak a kialakulását, amelyeket a ma társadalmának vizsgálatában is értelmeznünk és használnunk kell. Igyekszem összefoglalást adni a feudalizmus kialakulásáról és történetének főbb szakaszairól a nemzetközi és magyar történelmi irodalom alapján. Ezután a feudalizmusból a polgári társadalomba való átmenet útja következik. Elválasztva egymástól két dimenziót – a szorosabban időbelit és az ahhoz képest térbelit, tehát a regionális adottságból különböző eltéréseket –, a fejlődés két, egymástól lényegi vonásokban eltérő algoritmusát.

A *III. részben* végre rátérhetek a magyar fejlődés sajátosságaira. Nem tehettem hamarabb, mert tisztázni kellett hozzá a módszereket és fogalmakat. Ez a rész már mindenestül a közös eszmélkedés eredménye, én csak összefoglalni igyekeztem.

Végül a *Kitekintésben* Magyarország mai helyzetére térek vissza. Mit jelent a felvázolt problematika nemzeti sorsunk azon nagy kérdésének megoldásában,

hogy kijuthassunk a történelmi zsákutcából, és felzárkózzunk a fejlett országokhoz?

Személyes kérés az olvasóhoz.

A könyv tehát meglehetősen széles tárgykört ölel fel. Több olyan kérdésről szól, ami nem is volt a tudományos és közéleti viták napirendjén az elmúlt évtizedekben. Ráadásul vitáink „poli-diszciplinárisak” voltak, több tudományágat is érintettek, amelyek, természetesen, nem teljesen azonos fogalomrendszert használnak. Én az egyik tudományág művelője vagyok, így kellett közös nevezőt keresni az egyes megközelítések között. Olykor talán sikerült, olykor pedig nem. A problémának ez a sokoldalúsága arra kényszerített, hogy egy-egy alapvető kérdést (például a zsákutcás fejlődés vagy a gazdaság–társadalom–politika–kultúra egymáshoz való viszonya) több szempontból, több oldalról is érintsek. Ilyenkor arra kényszerültem, hogy – legalább néhány szóval – ismét elmondjam a kérdés lényegét. Bocsanatot kérek érte.

Bevezetés

A mindig élő feudalizmus – A kérdés időszerűsége

*„Minden kultúrfejlődésnek olyan az osztálytársadalma,
amilyen volt a rendisége.”*

Hajnal István^[1].

A feudalizmusról valóban nemigen esett szó az elmúlt két évtized közéletében. Még a kifejezést is alig hallottuk – legfeljebb a szaktörténészek belső köreiben használták. Azzal senki sem foglalkozott – legalábbis nyilvánosan –, hogy mi a szerepe a feudalizmus továbbélő hagyományainak a mai társadalom életében és fejlődésében. Nem vizsgálták, hogy milyen szerkezetei és mechanizmusai működnek ma is, milyen formában tudtak-tudnak fennmaradni, és hogy ebben a vonatkozásban a mai magyar élet valósága miben tér el Európa tőlünk nyugatra és keletre eső országainak életétől.

Hosszú időn keresztül – Széchenytől és Kossuthtól Adyn és Jászin át Hajnal Istvánig és Bibóig, sőt 1990-ig – a magyar szellemi útkeresés egyik központi gondolata volt a feudalizmus elleni harc. Ezt nevezem a kérdés és a feladat eredeti feltevésének, kijelölésének. Az utána következő két évtizedben kikerült az érdeklődés homlokteréből. Most új körülmények között, új módon kell előtérbe állítani.

Induljunk ki a kérdésnek abból a megközelítéséből, ahogy a 20. század elején a Galilei-körben Jászi Oszkár megtette, felmérve azt a távolságot, ami a magyar és a nyugati társadalom között kialakult.

Pók Attila a következő megállapítással kezdi: „A radikális demokrata felfogás szerint mind az első világháború előtti, mind a két világháború közötti Magyarország elmaradott, feudális ország.” Jászi Oszkárt idézi: „*A magyar demokrácia csenevész növény. Nagyvárosi kávéházaknak és magányos, intellektuális dolgozósobáknak sápadt virága. Külföldről átiültetett luxuspalánta, mely nem tud a magyar földben megélni, csak a gondolati melegházak mesterséges humuszában és hőmérsékletében... De mindenki tudja, érzi, fájlalja, hogy ezek a kis, izolált erdőcskék csak bizonytalanul tudják lekötni a grófi uralomnak és a klerikalizmusnak a kultúrát elsöprő és a szabad légzést megakasztó futóhomokját.*”

Pók Attila száz év távlatából azt fűzi hozzá, hogy Jászi szinte differenciálatlan keménységében benne van a magyar történelem egyik alapvető ellentmondása.

A feudalizmus továbbélő hagyománya meggátolta – és mindmáig gátolja – a demokrácia kibontakozását Magyarországon. A tudomány feladata, hogy a képet minden oldalról megvilágítsa és árnyalja. Különösen, ha tenni is akarunk a változtatás érdekében.

A FEUDALIZMUS SZEREPÉNEK ÚJ ÖSSZEFÜGGÉSBEN VALÓ FELVETÉSE A 21. SZÁZADBAN

A világtársadalom utolsó évtizedekben megindult belső átalakulása – ha úgy tetszik: fejlődése – új megvilágítást ad a kérdésnek. A mi vizsgálódásaink, vagy inkább eszmélkedéseink, ezt akarják bemutatni. Jó kiindulópont ehhez Ulrich Becknek és szerzőtársainak – Anthony Giddens, Scott Lash, Wolfgang Bonss, Christoph Lau – immár több kötetben kifejtett álláspontja.

A társadalom fejlődésének útját, természetesen, szerintük is a polgári forradalmak határozták meg. A győztes polgárság azonban a kapitalizmus győzelme után mindig hallgatólagos egyezményt kötött a feudális – és még régebbi eredetű – társas-kapcsolati viszonyokkal. Még régebbiekkal: azaz mindazokkal a patriarchális kapcsolati rendszerekkel, amelyek belenőttek a feudalizmusba, és keretet adtak az emberek mindennapi életének. Ilyen volt mindenekelőtt a hagyományos patriarchális család, de ilyenek voltak a munka hagyományos szervezetei is, amelyek szintén szoros mindennapi közösséget igényeltek – akár egy jobbágyfaluban, akár egy céhben, akár a városi polgárság körében. A győztes polgárság számára fontos volt a modernizáció feltételeinek biztosítása, de ezek nem kerültek ellentétbe a mindennapi együttélés kialakult rendjével. Az új polgári rendnek éppen az volt az érdeke, hogy a hagyományos közösségek békében éljenek, az egyén megtalálja a maga nyugalmát, és ez biztosítsa a polgári fejlődés lehetőségét.

Ezek a közösségek azonban az elmúlt másfél-két évszázadban fokozatosan gyengültek. Egyre növekedett azok száma, akik kiestek a hagyományos közösségek zárt rendjéből. Egyik legfontosabb problémaként jelentek meg a tömegek. Ez lett a szociológiai irodalom egyik fő témája Le Bontól Sorokinon át Ortega y Gassetig.

Mindez új összefüggésben jelentkezett 1968 után. A gazdaság új fejlődése egyre inkább szétbontotta a társas élet eddigi kereteit. A 19. század monumentális ipari nagyüzemei helyébe új formák léptek, amelyek nagyobb

mértékben építenek az egyénre, az együttműködés formái pedig nagyobb, hálózati összefüggések keretébe illeszkednek bele. Míg azelőtt az egyes ember csak megszámlálható mennyiségű személlyel tartott mindennapi kapcsolatot, most ez a szám kiszélesedett. Feloldódott a távolság korlátja, a számítógép segítségével távoli földrészek lakóival kerülhetünk intenzív kapcsolatba, a találkozás esélyével.

Ulrich Beck és munkatársai „újmodernitásnak”, „második modernizációnak” nevezik ezt az új helyzetet, megkülönböztetve az újkor elejétől tartó modernizáció egyetemes folyamatától – nem posztmodernnek, modernitás utáninak, mert nem zárult le, hanem új formát öltött a modernség fogalma. Ennek egyik fő vonását az egyetemes individualizációban látják. De ez is csak pozitív kifejezése a problémának, amit negatív előjellel elmagányosodásnak nevezhetünk. A patriarchális eredetű és a feudalizmusban megőrzött – bizonyos értelemben megerősített – szoros kapcsolatok rendje elgyengül, helyébe olyan – egyrészt lazább, másrészt többoldalú és többféleképpen közvetített – kapcsolati keretek lépnek, amelyeket jól kifejez a „hálózatiság” fogalma. A hagyományos – patriarchális eredetű és a feudalizmus által megerősített – közösségek vészhelyzetbe kerültek. Ez történt a férfiközpontú családdal, amely eddig egyeduralkodó volt – a határátlépések diszkréten szabályozott-elnézett rendjével együtt. Erősödik a változó kapcsolatok és a szinglik világa. A házassági ceremóniák a tömegkommunikációs szórakoztatóipar szférájába szorulnak.

Az igazi probléma az individualizáció, az ember magára maradása, a rizikó megnövekedése. Sartre ezt előre látta, és nagyszerűen fejezte ki azzal, hogy „az ember szabadságra ítéltetett”. Vagyis, nem ő akarja a nagy szabadságot, hanem készen kapja. Nem győzelemként, hanem ítéletként. Kant szerint az ember „társtalan társas” lény, ez változott most „társas társtalansággá”.

Itt jön a mi problémánk. Ulrich Beck és szerzőtársai nem foglalkoztak a kelet- és közép-európai fejlődés sajátosságaival, de amit mondtak, nagyon súlyosan érint bennünket is. Nyugaton a győztes polgári forradalmak engedményeket adtak a feudális hagyománynak, sőt támaszkodtak a társadalmi-közösségi kapcsolatok feudális rendjére. De mikor voltak nálunk győztes polgári forradalmak? Nálunk mindvégig a feudalizmus maradt hatalmon, Ferenc József, Horthy Miklós és Kádár János alatt egyaránt. Feudálkapitalizmus mindegyik, az is, amit szocializmusnak próbáltak nevezni. És fordítva történt, mint a Beck által ismert országokban: itt a mindig birtokon belül lévő feudalizmus adott engedményeket a polgári fejlődésnek.

Ez a mi munkaközösségünk – és a jelen írás – kiindulópontja, és ezt kívánom a következő fejezetekben részletesebben kifejteni.

MIT JELENT A ZSÁKUTCÁS FEJLŐDÉS?

Bibó István a „zsákutcás fejlődésben” jelölte meg a magyar helyzet problémáinak fő okát. Ma már azt is hozzátehetjük, hogy ez a legfontosabb gátja az Európához való érdemi és tartalmi integrálódásunknak. A „zsákutca” szemléletesen és ugyanakkor elvileg helytállóan jellemzi a magyar és a kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés speciális vonásait. Benne vagyunk egy nagyobb hálózatban, amelynek közepén jól megépített és mindig épülő utak vezetnek előre, de a szélén zsákutcák és labirintusok fonódnak össze. Mi ott igyekszünk előre jutni. Időről időre úgy érezzük azonban, hogy egyszerre szakadékhhoz érkezünk, vagy áthághatatlan fal mered elénk, vagy pedig oda jutottunk vissza, ahonnan elindultunk.

Csak később derül ki, hogy melyik volt a jó út, és melyik a rossz. Szerencse kell hozzá, meg külső körülmények. Ma már tudjuk, hogy a 15–16. századtól azok a népek haladhattak a főúton, akik egyrészt rendelkeztek a Római és a Frank Birodalom által közvetített hagyományokkal, másrészt közel voltak az Atlanti-óceánhoz, és így részt vehettek az Újvilág felfedezésében és kiaknázásában. Elszabadulhattak a hűbéri és premodern kötöttségektől.

Mi nem tehattük. Messze voltunk a Földközi-tengertől és az Atlanti-óceántól, ahol erősebben éltek az antik világ hagyományai, ahol a klasszikus feudalizmus kialakult, ahol fokozatosan erősödtek a városok, és fejlődött az ipar. Mi – az akkori centrumhoz képest – már akkor is a periférián voltunk, mezőgazdasági, állattenyésztési félgyarmatként. Ráadásul még mindig túl közel maradtunk a keleti despotikus birodalmakhoz – előbb a mongolok, tatárok, törökök, majd a cári és a szovjet Oroszország –, amelyek nemhogy nem tartoztak a nyugati centrumhoz, hanem az ázsiai típusú premodern birodalmak berendezkedését és szokásait őrizték. Amikor megszálltak bennünket, ezt hozták vissza ránk. Úgy is mondhatjuk, hogy ezzel „ázsiai múltunk” utánunk nyúlt, és jelennek nyilvánította magát. Mi haladni próbáltunk, azt hittük, utat is találtunk, de az európai centrumtól idegen viszonyok olyan makacs gyökereket eresztettek, hogy az út zsákutcának bizonyult. Amikor pedig új ösvények keresésével próbálkoztunk, azokról is gyakran kiderült, hogy még mindig csak a zsákutca új változatai.

A történelemben ugyanis nem csak egyetlen zsákutca van, és ezek egyikére sincs ráírva, hogy az, mint az utcai közlekedés tábláira. Kijössz az egyikből, és bekerülsz a másikba, de csak akkor veszed észre, amikor már ott állsz a szakadék szélén.

A magyar történelem alapvető élménye ez, amelyet sokan „magyar átokként” éltek és élnek meg, a nemzet „nagyjai” – Széchenyi, Ady, Bartók, József Attila, Bibó – pedig felismerték valódi összetevőit.

Mit lehet ebben a helyzetben tenni? Hidat kell emelnünk a meredély fölé, le kell bontanunk a torlaszt, vagy vissza kell fordulnunk, és új utat találunk? Egyik sem könnyű. Nem tudjuk, hogy mi van a szakadék vagy a fal másik oldalán, és hogy a jónak látszó új út nem vezet-e ismét zsákutcába. Ami biztos, hogy ki kell kerülnünk a labirintusból.

Ennek módszere az Ariadné-metódus. Tudni kell az utat, amelyen idekerültünk. Egyszerű lenne, ha Ariadné módjára már az út kezdetétől magunkkal göngyölítettük volna a fonalat, de ezt elmulasztottuk. Ezért képzeletbeli fonalként az analízis eszközét kell alkalmaznunk. Különben egyik zsákutcaból könnyen a másikba kerülünk.

A zsákutca-lét azonban nem feltétlenül jelent nyomort és kilátástalanságot. A zsákutcaban is lehet építkezni, élni, sőt utcabájt is lehet rendezni, még azt sem muszáj okvetlenül kiírni, hogy zsákutca-bál. De eljön a kritikus helyzet, amikor a fejlődés tere beszűkül és megreked. Ekkor kell elővenni az „Ariadné-projektet”.

Ez volt a célunk a „Modernizáció és feudalizmus” kutatási program keretében. Ennek egyik indítója a jelen írás magja, amit a vita fontos mozzanataival egészítettem ki. Mi mindent kell végiggondolni ahhoz, hogy a maga egészében, érdemben foglalkozhassunk a témában rejlő kérdésekkel! A feladat óriási, szerteágazó. Egy ilyen áttekintés inkább témajegyzéket adhat, mint válaszokat.

I. Új kérdések – új szemlélet

1. ÚJ TÁRSADALOM: FORDULÓPONTON VAGYUNK

Az emberi létezésformák egyik legnagyobb, világméretű átalakulásának vagyunk szenvedő, de aktivitásra törekvő részesei.

Változás persze mindig van, de a jelenlegi erőteljesebb és egyetemesebb a korábbiaknál. Az elmúlt évezredek átalakulási folyamatát Arisztotelész óta két nagy rendszerben, állapotban szokás megjelölni: az emberiség az egyikből halad a másikba. Hadd használjam Hegel fogalmát, a *világállapotot*. Többféle elnevezést használnak a két korábbi állapot megjelölésére:

- Phűszisz és nomosz (Arisztotelész),
- *status naturalis* – *status civilis* (Hobbes, Grotius, Spinoza, Rousseau),
- hűsi és polgári világállapot (Hegel),
- barbárság és civilizáció, az utóbbin belül prekapitalizmus és kapitalizmus (Marx),
- tradicionális és indusztriális (Dewey, Aron, Rostow),
- naturális-redisztributív és piaci-árutermelő (Polányi),
- szokásszerű és érdekszerű-rationális (Hajnal István),
- folk society – urban society (Redfield),
- Gemeinschaft és Gesellschaft (Tönnies),
- örök körforgás és irreverzibilis fejlődés, óramű és gőzmozdony (Lévi-Strauss),
- agrárius és ipari fejlődési mód (Castells).

A sokféle elnevezésben ugyanaz a szemlélet érvényesül. Az első világállapot különböző jelölései – *természetes, mezőgazdasági, falusi, hagyományos, népi, nem piaci, nem árutermelő, örök körforgás* – ugyanúgy egy jól értelmezhető valóságot írnak le, mint a másodiké – *ipari, városi, piaci, tőkés, árutermelő, polgári*, összefoglalva: *kapitalizmus, polgári társadalom*.

A két világállapot történetének hosszú a sora. Hosszú ideig az örök körforgás volt a jellemző, épülés és bomlás, bőség és szegénység, születés és halál ciklikus váltakozása. Az eszkatológikus vég, a mennyország és a pokol

ígérete, illetve fenyegetése védekezést igényel. Schopenhauer szuggesztíven idézte fel Maya fátylát – felvétele arra szolgál, hogy az ember ne nézzon szembe a lét elviselhetetlen szörnyűségével, mindig az altudatába szorítsa a rosszat, és így jobban viselje el az életet. Ugyanezt szolgálják a feltámadás nagy mítoszai: Istar, Ízisz–Ozirisz, Dionüszosz, Krisna, Jézus.

A státusz radikálisan az újkorban változott meg, ekkor jött az *irreverzibilis változás*, mint életérzés – a világ szakadatlanul változik, és a változásokat már nem lehet visszafordítani; mindig más világot hagyunk ott, mint amelybe beleszülettünk. Születőben a polgári világállapot, az ipari társadalom, a piacgazdaság, a kapitalizmus.

ÚJ, HARMADIK „VILÁGÁLLAPOT”

A most folyó átalakulás voltaképpen 1968 táján kezdődött. A *market-money-machine*^[2] világának gazdasága, társadalma és kultúrája a *jóléti államban* elérte csúcspontját, és válságba került.

Nem elemezhetjük most részletesen, csak emlékeztető formájában sorolom fel legfontosabb, elsősorban anyagi mozgatóerőit:

- Technikai „forradalom” (elektronizáció, számítógép, atomerő, közlekedés, bioenergia),
- minden eddigénél gyorsabb gazdasági növekedés,
- gazdasági koncentráció,
- globalizáció,
- információs, kommunikációs és tudományos „forradalom”,
- az anyagi, szociális és szellemi tőke viszonyának átalakulása és
- a fizikai munka szerepének csökkenése (Hannah Arendt: „...kivész a munka a munka társadalmából?”).

Minden átalakulóban van tehát a gazdaságtól kezdve a társadalmi kapcsolatokig, a kultúráig és a mindennapi életig. A folyamat olyan széles körű és egyetemes, hogy egyenrangúnak tekinthetjük a „modern”, „polgári”, „kapitalista” világ kialakulásával. Sokféleképpen nevezik: posztindusztrializmus, posztmodernizmus, újkapitalizmus, turbókapitalizmus, hálózati társadalom. Ulrich Beck a „második modernitás” terminusát használja. Én viszont *a harmadik világállapot, a harmadik prométheuszi forradalom, a harmadik társadalmasulás*

kifejezéseit ajánlom – a modernitás, a polgári társadalom már Hegelnél is a „Zweite Weltzustand” (második világállapot) elnevezést viseli.

Mindhárom forradalmat prométheuszinak nevezhetjük, mivel mindegyik technológiaváltáson alapul. Az első a tűz, a második a gőz, a harmadik az elektronika.

Az emberi világ működésének, szerkezetének, mibenlétének és minőségének az átalakulásához a felhasználható energiaforrások kibővülése és az abból következő technológiaváltás adja meg egyáltalán a lehetőséget. Ez a sine qua non: ezek nélkül nem történhet meg. Ennyiben igaz van Marx történelmi materializmusának, ezek nélkül nem épülhetnek fel a jólét és a kultúra házai, majd palotái.

Gordon Childe is a prométheuszi fordulattal él: A tűz tudatos használata – Prométheusz általi „ellopása” –, a fémek megmunkálása tette lehetővé a „neolitikus forradalmat”, amivel az emberi társadalom fokozatosan túlnőhetett a törzsi kereteken. Ez az első társadalmasulás. A második, a nagyipar kialakulása, létrehozta a market-money-machine gazdaságát és a polgári társadalmat. A következő, a kőolaj-alapú ipar és társadalom, majd a legújabb felfedezések, mindenekelőtt az elektronika ismét átalakítja a társadalom működésének rendjét.

A váltás sosem volt olyan egyszerű és egyenes vonalú, mint az iskola egyik osztályából az eggyel magasabbba való átlépés. Most sem az. Nincs az elérendő gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális vívmányoknak – struktúráknak, mechanizmusoknak – egy olyan kikristályosodott és mindenütt azonosan érvényesülő rendszere, amelyet az egyes régióknak, országoknak egy megállapított algoritmus szerint csak szorgalmasan el kellene és el lehetne sajátítaniuk. Az egyes régiók, országok fejlődésének egyaránt vannak közös és eltérő vonásai, melyek az idő különböző szakaszaiban különbözőképpen érvényesülnek. Nincsen tehát valamiféle egységes, egyetemes „világiskola” mindenütt azonos tananyaggal és tanrenddel.

A különbség nem csupán időbeli. Nem csak annyi, hogy a perifériának később kell végigjárnia ugyanazt az utat, amin a szerencsésebbek már túlhaladtak. Nem csak annyi, hogy a centrumbeliek már felsősök, míg mi még csak alsósok vagyunk. A zsákutca népei nemcsak más osztályba, de más iskolába is járnak. A tananyagban van azonosság, de másként kell megközelíteni.

Az új világállapot tehát nem jelenti az eddigi problémák automatikus megoldását, hanem újraértelmezi a társadalom eddigi ellentmondásait, sőt újakat is szül.

AZ ÚJ VILÁGÁLLAPOT ELLENTMONDÁSAI – VILÁGHATALMI ELLENTMONDÁSOK

A globalizáció új eszközöket ad ahhoz, hogy a föld nagy régiói – Észak-Amerika, Európa, Oroszország, Kína, Japán, India, Dél-Amerika – a huntingtoni recept szerint egymás ellen alakítsanak ki központokat.

Azelőtt – mármint az újkor kezdete, a kapitalizmus kibontakozása óta – az egész világban egy centrum, a nyugati – ami akkor még csak Nyugat-Európát jelentette – állt szemben a perifériával és félperifériával. A mai, globalizált világ azonban osztott, nem alkot globálisan egységes hálózatot. Nem egy, hanem több regionális központ jött létre, ahogy azt Samuel P. Huntington leírta. A következőket nevezi meg: nyugati, ortodox, iszlám, kínai, hindu, japán, latin-amerikai, fekete-afrikai – és több közülük még tovább oszlik. Mindegyiken belül is létrejön a centrum-periféria viszony, bár különböző ismérvek mentén. A nyugati centrum mindmáig meg tudta őrizni a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődésben való elsőségét, de más centrumok egyre inkább a vetélytárs szerepében lépnek fel.

Kialakult egy absztrakt centrum: a világ gazdasági javainak és lehetőségeinek 80 százalékát a világ lakosságának a 20 százaléka tartja a kezében. Ezt is tekinthetjük fejlődésnek, mert a történelem során ez az arány a 20 százalékot még sosem érte el. Éppen ezért kevésbé okozott problémát.

Huntington helyesen mondja, hogy nem csupán hatalmi központokról van szó, hanem különböző „civilizációkról”, „kulturákról”. Az előző évezredekben ezek egymástól viszonylagos függetlenségben, a fejlődésnek más-más fokán és olykor más pályáján léteztek. Ha érintkezésük szorosabbá vált – mint a kapitalizmus európai kibontakozásának idején, a második évezred második felében –, ez azonnal felvetette a hatalom kérdését. Így jöttek létre a gyarmatbirodalmak. Az új technikai forradalmak által létrejött globalizáció azonban megfordította ezt a folyamatot. A huntingtoni új régiók maguk is centrummá válnak, az eddigi központ vetélytársává, és igénybe veszik a technikai és kulturális forradalmak által nyújtott új lehetőségeket.

Nem feltétlen követik azonban a nyugati centrum fejlődésvonalának demokratikus irányát. A régiók egy része autokratikus uralmi rendszereket tart életben, amelyek egyrészt a saját korábbi autokráciájuk vonalát folytatják az új világállapotra alkalmazva, másrészt felhasználják a gyarmati uralom autokráciájának elemeit, és harcot hirdetnek mindazokkal szemben, akik ebbe nem illeszkednek bele.

KULTURÁLIS ELLENTMONDÁSOK

A globalizáció ugyan megteremti a *lehetőségeket* ahhoz, hogy a társadalom minden tagja hozzájuthasson a társadalom legfőbb értékeihez, benne minden kulturális értékhez, de azokat a *körülményeket* is létrehozza, amelyek megakadályozzák, hogy ezt meg is tehesse.

A számítógépek és az internet elterjedése, a kommunikáció forradalma, egyszerre többféle lehetőség kapuját nyitotta meg. Az egyik – amiről a „kultúra mindenkié” apostolai eddig csak álmodozhattak –, hogy minden információ és minden kultúra időbeli és térbeli korlátok nélkül, elvileg, mindenkihez eljuthasson. Ugyanakkor éppen a fordított hatás érvényesül: a tömegkommunikáció és tömegkultúra – az embereket éppen ennek az „alsó szintű kultúrának” a mindennapos agresszivitása akadályozza meg a magasabb kultúra elsajátításában. Ezt nevezi az idevágó szociológiai irodalom – az entertainment, azaz szórakozás szó alkalmazásával – cultotainmentnek, infotainmentnek, edutainmentnek. Benne ugyanis a kultúra, az információ és a nevelés egyaránt alá van vetve a szórakoztatásnak.

POLITIKAI ELLENTMONDÁSOK

Az európai–amerikai fejlődés koncepciója szerint az új világállapot akkor teljesezhet ki, ha azt a társadalom, a lakosság mind nagyobb része nemcsak elszenved, hanem részt is vesz benne – tehát ha erősödik a demokrácia. A centrum országokban ez történt. Hosszú harc folyt érte, mely a nagy polgári forradalmakkal kezdődött, és a 20. század második felében a jogállam és a képviselői demokrácia széles körű megerősödésével járt. Ez hatalmas fordulatot jelent az emberiség történetében.

Nem jelenti azonban a demokrácia végső csúcsát. Igaz, elérték a plurális képviselői demokráciának azt a fokát, amit Robert A. Dahl „*poliarchiának*” nevez, azt az államirányítási formát, mikor a hatalom három vagy több ember közt oszlik meg. Válságok sorát is túlélték, de ez még nem jelenti a végállomást. A magasabb fokot a részvételi, participációs, vagy – Benjamin R. Barber kifejezésével – az „erős demokrácia” jelentheti – ehhez azonban a társadalom kultúrájának, életvitelének további fejlődésére van szükség.

Latens módon ugyanakkor itt is élnek az autokrácia hagyományai, és adott esetben – így válság idején – felszínre is kerülhetnek. A jelen válság eddigi története is mutat erre példákat.

TÁRSADALMI ELLENTMONDÁSOK

A technikai fejlődés új lehetőséget ad a társadalmi kapcsolatok kiszélesítésére is. Bárkivel napi kapcsolatba léphetünk, a szomszédától kezdve a föld túlsó oldalán lakókig. Létrejön a *globális hálózati társadalom* (Castells, 2005), és ennek keretében veszélybe kerülnek a primer, sőt a szekunder társas viszonyok. Ennek részletes elemzésével a második fejezetben foglalkozunk.

A helyzet megteremti a maga antinómiáját, a vele szemben álló társadalmi folyamatokat. Egyrészt azokat, amelyek folytatják vagy visszaállítják a feudalizmusra is jellemző társas törekvéseket – ezzel kapcsolatban Eco tanulmányát idézem később az „új középkorról”. Másrészt új keretet és mibenlétet ad a tömegesedésnek. Erről az ellentmondásról Benjamin R. Barber *Jihad vs. McWorld* című kötetében ír, amire később még szintén kitérünk.

ÚJ FEUDALIZMUS?

Nem új gondolat, hogy új feudalizmus, új középkor van születőben; megjelent már az előző századforduló után. A technikai fejlődés – villamosság, benzinmotor – következtében az akkori gazdaság is erős fejlődési szakaszban volt, amit különböző nevek alatt írtak le: szervezett kapitalizmus – elméletével először Rudolf Hilferding jelentkezett –, monopolizmus, imperializmus. A fejlődés diadalát látták benne. Ennek is megvolt azonban az ellenoldala: az emberi együttélés új formájának legnagyobb botránya, az addig ismeretlen mértékű eltömegesedés.^[3]

A társadalom mai értelemben vett fogalma – mint Raymond Williams kimutatta – a felvilágosodás találmánya. Azelőtt a parasztok a népesség több mint 80 százalékát alkották – és állam, sőt társadalom alatti létet éltek. Nem tartoztak bele sem a nemzetbe, sem a társadalomba, sem az országba. A magyar „ország” szó – Mályusz Elemér mutatta ki – eredetileg „úrságot” jelentett, a nemzet a nemességet, a társadalom a várost. Most a parasztokat kimozdították a falusi élet „naivitásából”, belehajszolták az iparba, munkássá tették, tömeggé, amely most már – ha akarja, ha nem – beletartozik a társadalomba. Kiszakították a hagyományos közösségekből, de nem adtak helyébe újakat. Ekkor lett a társadalom legnagyobb botránya és legnagyobb problémája a tömegek jelenléte.

A folyamat olyan új jelenségek tömegét hozta felszínre, amelyek bizonytalanságot, pesszimizmust keltettek. A megoldás különböző lehetőségeit ébresztették – vagy várták és segítették a megváltást (eszkaton), eljött az „eszkatológia szekularizációjának”^[4] időszaka; vagy politikai mozgalmakban vagy – Rudolf Steinertől kezdődően – irracionalista ideákban jelentkeztek^[5]; vagy csak feltették Maya fátylát, hogy rózsaszínűnek láthassák a világot.

Ennek az időnek a termékei azok a nagy hatású történelmi misztériumok, amelyek az egyes „kultúrákat”, mint Spengler, vagy „civilizációkat”, mint Toynbee, önálló organizmusoknak, szinte önálló lényeknek tekintették. Keresztülmennek a születés–fejlődés–hanyatlás–pusztulás stádiumain, és utána már egy másik lény kezdi az egészet előlről. Ebből indult ki Nyikolaj Bergyajev és Pitirim Sorokin is, akik a történelem akkor legújabb menetében a feudalizmus újjáéledését látták és jósolták. Elképzeléseiket a jóléti állam és az általa keltett viszonylagos nyugalom^[6] egy ideig háttérbe szorította, de a század utolsó harmadában mégis előtérbe kerültek.

Velük foglalkozik Umberto Eco tanulmánya: *Az új középkor*. Elemzi az ilyen irányú írásokat, és felteszi a kérdést: Miért kerül ismét napirendre a feudalizmus? A történelmi párhuzamot a következőkben találja meg. A középkor kezdete a régi világrendszer összeomlása. A Római Birodalomnak sikerült viszonylagos állandóságot teremtenie – Eco ezt az időszakot szimbolikusan a „Nagy Békének” nevezi. Mikor a birodalom az ókor végén meggyengült, majd összeomlott, nyomában zűrzavar, gazdasági válság, forrongás támadt. Most is valami hasonló történik a Pax Americana válságában, ami, szintén szimbolikusan, a jóléti államot jelenti. Erősödik az ipari hatalom, de gyengülnek a társadalom intézményei. A városok nem központi része klánosodik, csökken a közbiztonság, „ma nem a lepusztulás, hanem a képtelenül nagy aktivitás teszi lakhatatlanná a városokat”. Növekszik a bevándorlás, az „új nomadizmus”, az utazgatás, a bizonytalanság, a bolyongó és „bandákba verődő ágrólszakadtak, misztikusok és kalandorok” száma. Nő a tekintély igénye. A mai kommunikáció, a köz számára a kultúra formájában nyújtott info-cultotainment („a művészet, mint aprómunka”) azt a célt szolgálja, hogy ideológiai paternalizmussal próbálja meg az értelmiségi és a népi kultúra közötti szakadékot betölteni.

Összefoglalva: Eco úgy mond ellent Becknek, hogy voltaképpen ugyanazt állítja. Csak éppen a feudalizmus más arcát és más korszakát elemzi a mával összehasonlítva. Beck az érett rendiségben is menedéket nyújtó patriarchalizmus hanyatlásáról beszél, Eco az átmeneti korok bizonytalanságáról. A kettőt együtt kell szemlélni.

DZSIHÁD KONTRA MCWORLD

A másik nagy hatású megfogalmazás – mint már említettük – Benjamin R. Barber Dzsihad–McWorld ellentétpárja. Az utóbbi természetesen a McDonald's kiterjesztése, az uniformizált tömegfogyasztás és a globalizmus uralma. Az emberek mindent megkapnak, ami kell, még választhatnak is (mint a hamburger és a sajtburger között). Minden azonnal rendelkezésre áll, a ruházattól a bútorig, a zenétől a filozófiáig. Arra is alkalmas, hogy féken tartsa az embereket. Mindenütt ugyanolyan városokban, ugyanolyan lakásokban, ugyanolyan bútorok közt, ugyanolyan ruhákban ülnek a televízió előtt, számtalan csatorna és CD közt válogatva, lényegében, ugyanazt fogyasztják, és már nincs is másra szükségük. A McWorld-kultúra egyfajta „szoft totalitarizmust” is előkészít, miként arról Joseph Nye is ír.

Van azonban egy kiegészítő ellentétpárja is: a dzsihad fundamentalista fanatizmusa. Zárt ideológia, mely feltétlen odaadást, engedelmisséget követel, és mindig valakivel szemben. A kettő együtt jár – ha a McWorld uralkodik az egyik helyen, az a másik helyen a fundamentalizmust segíti a hatalomba. Az egyik helyen a hatalmi régiók a „maguk portáján” nem demokratikus uralmi rendszereket vezetnek be, hanem a saját McWorldjeiket hozzák létre, miközben a másik oldal dzsihadot hirdet a globalizált világ – valamint a maguk „belső ellenségei” – ellen. Szelídebb változatban a világ egymással kölcsönösen komplementer-diszkriminatív viszonyban álló szélsőjobbaldali regionális nacionalizmusokra oszolhat. Ez sejlik fel akkor is, ha némely európai fejleményeket exponenciálisan meghosszabbítunk.

McWorld a közép- és kelet-közép-európai országokat is ellepte. Nyugaton egy erős középosztály találkozott a McKultúra kínálatával, míg mi egy korábbi fejlődési szinten kaptuk „mellbe” a hódítást. A nyugati centrumországokban – mint erről később lesz szó – már egy szélesebb és erősebb középosztály alakult ki – ezt nevezhetjük „kétharmados társadalomnak”^[7] –, míg nálunk még csak a társadalom kisebb része – „egyharmados társadalom” – került ebbe a helyzetbe. Amiből az következik, hogy a modern társadalom kulturális értékei ott szélesebb körben ágyazódtak be. A McWorld előzőnlése ezért tudott nálunk nagyobb kárt okozni, megerősítve a feudális gyökerű fundamentalizmus hadállásait.

McWorld és a dzsihad ellentétében különös jelentősége van a társadalom azon rétegeinek, amelyek változatlanul harcot folytatnak az emberi élet kulturális értékeiért – Manuel Castells úgy látja, hogy a tőke globálisan koordinálódik, a munka pedig individualizálódik. A különféle kapitalisták és a

vegyes összetételű dolgozó osztályok küzdelme „beleolvad a tőkeáramlások pőre logikájának és az emberi élet kulturális értékeinek alapvető szembenállásába”. Az osztályharc ezzel új formát öltött; immár az egyén személyiségeért és kultúrájáért folyik – Alain Touraine szerint a jelen társadalomban az anyagi javak helyett kulturális szolgáltatások kerültek a termelés középpontjába. Ezért az apparátusok és a piac logikájával szemben az egyén személyiségének és kultúrájának, valamint az erős demokráciának és társadalmi interdependenciának védelme veszi át az osztályharc szerepét; a jelenlegi „plurális demokrácia” még nem végpontja a demokrácia fejlődésének. A magasabb fok az „erős demokrácia”, amely egyszerre valósítja meg a széles körű részvételt és a személyiség kiteljesedését, és ezzel vissza tudja szorítani a McWorld és a dzsihád hamis ellentétét – véli Benjamin R. Barber.

INDEPENDENCIA – INTERDEPENDENCIA

Mindkét magatartás a feudális viszonyok hierarchia–partikularitás kettősségének továbbélése vagy új formában való megjelenése egy globalizált-hálózati világban. Akik az elmagányosodás–eltömegesedés szindrómája ellen keresik a megoldást, fel kell ismerniük a kettő összetartozását.

Benjamin R. Barber és Timothy Garton Ash ennek keretét az interdependenciában látja. Az elmúlt századok vezető elve az egyén és a közösségek szabadsága, függetlensége terén az Independence Declaration, a Függetlenségi Nyilatkozat. Tocqueville-nél is ez volt a 20. századi jogállami, plurális (poliarchikus) demokráciának az alapja. Ma ezt azonban már ki kell egészíteni az Interdependence Declarationnel, a „Kölcsönös Függőség Nyilatkozatával”. Nem elég az ember és az emberi közösségek szabadságát hangsúlyozni, azt is hozzá kell tenni – és a maga teljességében meg is kell érteni –, hogy az egyén szabadsága és az egyének együttműködése együtt érvényes. A szabad egyének működhetnek igazán együtt – és csak akkor tudnak élni a szabadságukkal, ha megvan hozzá a közösségi háttér. Az ember ne vesse magát alá dzsihádi módra a közösségnek, de fogja fel a közösségi kapcsolatoknak ezt a rendjét, amely az embert emberré teszi.

Ez így előadva utópia. De valóságos tartalma van, mert az elmúlt évtizedek lehetővé tették, hogy az interdependenciát magasabb fokon, a mindennapi életben érzékeljük.

2. AZ ÚJ TÁRSADALMI VALÓSÁG MEGÉRTÉSÉHEZ ÚJ, DINAMIKUS TÁRSADALOMSZEMLÉLET SZÜKSÉGES

Ó, korszakok, különböző társadalmi kapcsolatformák, minek nevezzetek benneteket? Vitáinkban egyaránt megkérdőjeleződött a feudalizmus, a társadalmi rendszer és a modernitás fogalma, egyértelmű definíciója. Nem lehet tökéletes terminust találni, amely egyszer s mindenkorra, minden oldalról adekvát módon jellemezné akár az egyiket, akár a másikat, akár a harmadikat.

Az elnevezés művelete szemantikai és szemiotikai kérdés.

SZEMIOTIKAI KITÉRŐ

Az emberi nyelvben – Ferdinand de Saussure megfogalmazása szerint – a jelölt és a jelölő között az összefüggés nem feltétlen, hanem esetleges. Kedvelt négylábú barátunkat, az ember hűséges társát magyarul kutyának, angolul dognak, németül Hundnak nevezik. Sem a k-u-ty-a, sem a d-o-g, sem a H-u-n-d nem hasonlít nevezett élőlényre, a hangzók nem analogikusan vannak megválasztva olyan sajátos nyelvi logika szerint, amely maga is stochasztikusan jött létre, noha a saját körükben kialakítják a maguk rendszerét.

A társadalmi viszonyok olyan összefüggésrendszerben állnak egymással, amely egyrészt laza, másrészt makacs. Változik, de nem gyorsan. Átfogó rendszerük nem volt teljesen egyforma 1000–1500 és 1500–2000 között. Ha minden analógia nélkül akarnánk őket megnevezni, akkor legjobb lenne A-nak és B-nek, X-nek és Y-nak, avagy az egyiket Ihajnak, a másikat Tyuhajnak hívni – majd a jelenlegi átalakulást Csuahajnak –, és akkor aztán módszeresen sorra vehetnénk először az egyik, aztán meg a másik tulajdonságait. Végül is ugyanezt a módszert használjuk, amikor középkort és újkort, tradicionálist és modernt mondunk, mely utóbbihoz aztán hozzátehetjük a posztmodernt, újmodernt vagy második modernt.

A szemiotika kétféle jelet különböztet meg, analóg és digitális néven.^[8] Összetettebb fogalmainkban vannak analógiák, és a társadalom egyes korszakaira jellemző kifejezések – törzsi társadalom, feudalizmus, industrializmus, piac, redisztribúció és lehetne még sorolni – mindegyikének van analóg vonatkozása a valóságos viszonyok meghatározott körére. Kérdés azonban, hogy melyik részt jogos kiválasztanunk az adott társadalmi képződmény egészének a megnevezésére. A feudalizmus és a kapitalizmus terminusnak egyaránt van élő analógiája az adott valóságban – kereszténység és

felvilágosodás, mezőgazdaság és ipar, egyszerű és erőátvitelre alapozott gépek, közösség és társadalom, óramű és gőzmozdony.

Csakhogy újra felmerül a kérdés, minek szabad nevezni, sőt, szabad-e egyáltalán megnevezni magát az egészet. A posztmodern gondolkodásban obskúrossá vált a *rendszer* fogalmának használata is, így jóval használhatóbbnak tűnik számunkra Palánkai Tibor „*integrációs komplexum*” meghatározása.

Nevezhetjük *hálózatnak* is, Castells és mások nyomán. Vagy Elisabeth Brown – éppen a feudalizmus vonatkozásában használt – megfogalmazása szerint *hasonlósági hálónak*. Esetleg – a modern agykutatás terminusával – *párhuzamosan osztott folyamatnak* (parallel distributed processing-nek).^[2] Összefoglalóan a *hasonlósági hálózatokban végbemenő párhuzamos folyamatok integrációs komplexumának*.

Az újbóli és állandó ismétlések elkerülése végett megállapodhatunk abban is, hogy a rendszer fogalmát nem a merev, konvergens, egydimenziós, hanem a divergens, dekonstruktív, dialektikus, többdimenziós értelemben használjuk.

Azonban továbbra is nagy és elvileg soha sem teljesen megoldható kérdés, hogy az egyes átfogó társadalmi *rendszereket*, *integrációs komplexumokat*, *hasonlósági hálókat*, *párhuzamosan osztott folyamatokat* *parallel distributed processingekeket* milyen terminusokkal illethetjük. A szemiotika tényei szerint sohasem lesznek analógak, hanem mindig csak megegyezés szerintiek.

Ezért hasznosabb lehet egy kevésbé statikus társadalom-fogalom a pszichoanalízis nyomán kifejezhető szocioanalízis segítségével. Minden élő integrációs komplexum és így minden társadalom *eleve* több, egymást fedő integrációs belső komplexumból áll. Ezt megvizsgálva térhetünk vissza az egyes komplexumok konkrét elnevezésére.

A felvilágosodás gondolkodása túlságosan racionalizálta és általánosította a következetes fejlődést, a mindenről gondoskodó Jóisten helyébe egy még absztraktabb fejlődés logoszát téve. Ezt idealizálta Hegel, és ennek lett áldozata Marx is, amikor egy egyenes vonalú, előre látható és racionális fejlődésvonalat rajzoltak fel, mintha az emberiségnek egy egységes tanterv szerint kellene végigjárni a *világiskola* kötelező osztályait – vadság, barbárság, ázsiai társadalom, rabszolgatartó társadalom, feudalizmus, kapitalizmus, majd a kollektívizmus, az is két osztályban: szocializmus és kommunizmus.

Könnyű volna ezen viccelődni, de a hiba nem Marxban, hanem bennünk van. A *világiskola* eszméje ugyanis eredetileg nem Marxé, hanem a felvilágosodásé. Ez is Maya fátylához tartozik, kellemesebb így látni. És nemcsak Marx követői látták így, hanem – esetleg más terminusokkal – sokan mások is ugyanebben akartak hinni. Velük szemben azonban lassan mégis kialakult az a modern szemlélet, amely szerint a kétféle világállapot –

különböző arányban – együtt létezik, egymásba folyik, áthatja egymást. A lényeg a mértékben és a formában található.

Hadd ismételjem meg: a váltás eddig sem volt olyan egyszerű és egyenes vonalú, mint az iskola egyik osztályából az eggyel magasabba való átlépés. És most sem az. A „világiskola” nem létezik.

A társadalom belső szerkezete nem statikus, nem homogén és nem egyvonalú. Mindig dinamikus, mindig multigén, mindig párhuzamosan osztott. És ez egyaránt vonatkozik az emberi fejlődés különböző korszakaiban és világállapotaiban, illetve az emberi lét különböző szféráiban – a gazdaságban, a politikában, a társas kapcsolatokban és a kultúrában – létrejött képződményekre és mechanizmusokra.

A kétféle felosztás két, egymásra merőleges dimenzióban történik; az első a fejlődés során, tehát az időben jön létre, a második az emberi közösség egyidejű működésének különböző mechanizmusaiban.

Most – a feudális hagyományok mai társadalmi szerepét vizsgálva – elsősorban a különböző korok mechanizmusának együttélését vizsgáljuk. Kiegészítésül azonban ki kell térnünk a társadalmi lét különböző szféráira.

A KÜLÖNBÖZŐ KORSZAKOK, VILÁGÁLLAPOTOK INTEGRÁCIÓS HÁLÓZATAINAK DINAMIKÁJA

A fejlődés során kialakult rendszerek, integrációs komplexumok, az egyes világállapotok nem váltják egymást az azonnali változás mindenre kiterjedő hirtelenségével, hanem egymásra épülnek; nem alkotnak homogén belső szerkezetet. Ez vonatkozik mindkét, illetve mindhárom világállapotra.

A *status civilis* nem egyszerre jött létre, hanem újabb és újabb hullámokban. Megjelent már az antik birodalmakban, mindenekelőtt a görög-római világban, de tágabb értelemben másutt is, a Karl Jaspers által *tengelykornak* nevezett időszakban – az i. e. 7–3. század között –, és kezdeti formáiban jelen volt az európai középkorban is.

Másrészt a *status naturalis* viszonyrendszere tovább élt a *status civilis* kialakulási folyamatának különböző szintjein. Európában hosszabb időszakon át olyan formát öltött, amit már feudalizmusnak nevezhetünk. Párhuzamos folyamat zajlott le az „ázsiai termelőmód” keretében, aminek gondolatát nálunk Tőkei Ferenc élesztette fel. A korai szovjet történetírásban Pokrovszky a *világiskola* egyvonalú szemléletével szemben felvetette, hogy a fejlődés folyamatában vannak visszalépések – amiért az ortodox marxisták ki is átkozták. Az őstársadalomból létrejöttek és a következő évezredekben

csökönnyösen tovább éltek az elemi feudalizmus formái, noha kétszer is elindult egy új piaci-polgári-rationális társadalom kísérlete. Az első az antikvitásban nagy teljesítményeket tett lehetővé, de egy ezeréves folyamat végén elérte határait. A második kísérlet, a „klasszikus” polgári társadalom, újra hatalmas szerkezetet emelt a hagyományosan patriarchális – és részben már feudális – általaj fölé. A jelenleg bontakozó „új modernitás” pedig egyre inkább elveszi a levegőt előle.

Az emberi együttélés valóságos rendszerei tehát szükségszerűen heterogének, azaz mindig több, legalább két, de inkább több részrendszert tartalmaznak. Korábban a társadalmi rendszer fogalmát sokkal merevebben akartuk elképzelni, az illető szisztéma immanens logikája szerint. G. Márkus György – programunk vitáinak keretében – szemléletesen írja le ezt a folyamatot. Azelőtt minden társadalmi képződményt fix és merev – vagy legalábbis szilárd – központokkal és kontúrokkal, szilárd határokkal bíró zárt egységnek akartunk elképzelni. Meg kell tanulnunk magát a rendszer fogalmát is kiszélesíteni. Itt mindenesetre a szélesebb értelemben használok, az *integrációs komplexum*, a *hasonlósági háló* és a *parallel distributed processing* értelmében. Minden társadalmi rendszernek – integrációs komplexumnak – több, egymással különböző viszonyban álló részrendszere van.

- A domináns rendszer ideája szerint működő alrendszerek.
- Az antitetikus, vagyis a domináns rendszertől idegen vagy vele ellenséges alrendszerek; egy részük a korábban domináns rendszer szabályait követi, más részük egy még kezdeti stádiumban lévő, de meghatározó szerepre törő új rendszerhez tartozik.
- A mindhárom irányban semleges alrendszerek.
- A marginálisak, melyek maradványt, reziduumot alkotnak.
- A *liminális*, a küszöbön álló rétegek, amelyek mindegyiktől eltérően, „szabadon lebegnek”.

A liminális réteg Victor W. Turner terminusa. Ő „funkcionális osztályokat” különböztetett meg, a felül-, belül- és kívülálló mellé tette a liminálisokat. Nem marginálisok, nem is állnak kívül, hanem a küszöbön, a határon, a limesen. Ide is, oda is tartozhatnak. Szerepük azért fontos, mert felül tudnak emelkedni a részérdekeken, ők képviselik a társadalmi haladást.

Ugyanezt jelenti Mannheim Károly híres fogalma, a „szabadon lebegő értelmiség”. Trockij, valamint Orwell szerint a forradalmak sohasem alulról és persze nem is felülről indulnak el, hanem középről, ahol egyszerre látják és élik

át a felső és legfelső, valamint az alsó és legalsó rétegek életének ellentmondásait.^{10}

Turner szerint a liminalitás a törzsi társadalomban is jelen van^{11}; később egyre nagyobb szerepet kap, mert ez a réteg a legkreatívabb, és mert vele szemben egy másfajta kívülállás, az eltömegesedés jelenik meg. Az Ulrich Beck által kifejtett *újmodern* individualizáció egyszerre válhat talajává a kreatív liminalitásnak és a McWorld típusú eltömegesedésnek. Hogy melyik az erősebb, azt a rendszer dinamikája dönti el.

A rendszer – azaz a paralel hasonlósági hálózatok integrációs komplexumainak összessége – a termodinamika szabályai szerint működik.

Társadalomfelfogásunk túlságosan idealizált, statikus. Struktúrákról, szervezetekről, intézményekről, államokról, pártokról, fogyasztásról, tudásról beszélünk, egy óraműszerűen működő stabil társadalom normális életéről, amelyben minden megy a maga útján. A valóság azonban mindig dinamikus és diszharmonikus. Megfordítva Shakespeare mondását: „rendszer ugyan, de mindig van benne örültség”.

A társadalom előbb leírt részrendszereinek – domináns, antitetikus, semleges, marginális és liminális – egymáshoz való viszonyát tehát részben a termodinamika elveivel is le lehet írni. Ezen – sokáig latens – természetét a 20. század végének átalakulásai hozták a felszínre.

A termodinamika alaptételei szerint egy magára hagyott termodinamikai rendszer egyensúlyi állapotba kerül, amelyből önmagától nem mozdulhat ki; egy nyugvó és zárt termodinamikai rendszer belső energiáját, amennyiben annak belsejében nem történik fázisátalakulás vagy kémiai reakció, csak munkavégzéssel vagy hőközléssel lehet megváltoztatni; a spontán folyamatok esetében a magukra hagyott rendszerek entrópiája csak növekedhet; az abszolút nulla fok tetszőlegesen megközelíthető, de nem érhető el.

Ez érvényes a társadalomra is. Az erők, a társadalmi csoportok nemcsak küzdenek egymással, hanem törekszenek egyfajta egyensúlyi állapotra is. Két nagy ellenséget kell legyőzniük, a dermesztő túlrendezettséget és az önemésztő, végletes rendezetlenséget.

Már említettem a modern agykutatás – az elmúlt évtizedekben lezajlott *kognitív forradalom* – egyik eredményét, a *parallel distributed processing*, azaz a párhuzamos hálózatok megosztott működésének az elvét. A korábbi elgondolás szerint az agy egyes elemeinek, sejtjeinek, sejtrészeinek vagy sejtcsoportjainak külön funkciója van. A sokat használt hasonlat szerint van például egy nagymama sejtünk. Amikor a nagymamára gondolunk, ez kerül kémiai vagy elektromos izgalomba. Hasonlóképpen kelkáposzta sejtünk is van.

Mikor a nagymama által főzött kelkáposztán érzelgünk, a kettő között kapcsolat létesül.

Az újabb konkrét vizsgálatok szerint az agysejtek és csoportjaik sokfunkciósak. Érzeteink, képzeink, emlékeink és intencióink nem lokalizálódnak szeparált elemekbe, hanem a hálózatok interaktivációs mintáiban kapnak képviselést. Több, egymás mellett létező paralel hálózat működik. Sok sejt képviselheti mind a nagymamát, mind a kelkáposztát, ez biztosítja a stabilitásukat. A hálózatok egymást fedik. Nem létezik olyan – a mechanikus racionalitás hívei által elképzelt – egyvonalú kapcsolat, amely egy ingerületet az egyik sejtől egy vezetéken át eljuttat egy másik sejtbe, és ott, előre meghatározott módon, kiváltja a megkívánt eredményt.

A társadalom is a parallel distributed processing, az egymás mellett létező hálózatok elve szerint működik. Korábban is így volt, csak nem vettük észre – nem foglalkoztunk vele, nem kellett foglalkozni vele. A társadalom alakulásának legújabb szintjén vált ez latensből potenssé. G. Márkus György a vitáink során – Heinz Bude-ra hivatkozva – kifejtette, hogy a mai társadalomban az egyes társadalmi rétegek, osztályok hierarchiáját az integráció és a kirekesztettség dualizmusa váltja fel – nem az a kérdés, hogy ki van felül, és ki alul, hanem hogy ki van belül, és ki kívül, kik számítanak, és kik nem.

A társadalom belső élete is mindig ezer és ezer látható és láthatatlan pályán, csatornán keresztül folyik. A párhuzamos, megosztott működés elve a társadalom minden folyamatára érvényes. A társadalmi fejlődési korábbi szakaszaiban azonban a szűkösebb és határoltabb viszonyok folytán latens állapotban maradt. Egy törzsben vagy egy hagyományos parasztfaluban az ember egész életében néhány száz emberrel áll „eleve rendelt” viszonyban. Korlátozott és áttekinthető – bár véletlenszerű – az idegenekkel való kapcsolat is.

A körülmények radikálisan változtak meg. Az egyén ma nagyságrendekkel több emberrel kerül kapcsolatba, mint azelőtt. Naponta akár ezer találkozás, és nincsen meghatározva, kivel mikor lépünk személyes viszonyba. A kapcsolatok módja is sokkal változatosabb; nem kell itt felsorolni a modern kommunikáció nyújtotta lehetőségeket. Mindenki különféle hálózatokba van „bekötve”, amelyeknek terjedelmét maga sem látja át. A predestinált viszonyok helyére a kontingencia lép, illetve ha egészen pontosan akarunk fogalmazni: megváltozik a predestináció és a kontingencia viszonya.

A PARALEL HÁLÓZATI RENDSZEREK FEJLŐDÉSI SZAKASZAI

A részrendszerek kapcsolatának milyensége állandóan változik, ezért adott állapotukat egymáshoz való mértékük és viszonyuk jellemzi. Minden rendszer története három szakaszból áll.

- Az első szakaszban még nem fejlődött ki igazán, és egy – más elvek szerint működő – domináns rendszeren belül, azzal szemben bontakozik ki.
- A másodikban megszerzi a dominanciát.
- A harmadik szakaszban ugyanakkor már nemcsak az előző rendszer maradványaival kell osztoznia, és/vagy megküzdenie, hanem egy még csírájában lévő, de tőle eltérő, sőt vele szemben álló újjal is.

E három szakasz közül többnyire a második a legrövidebb.

A társadalmi rendszereknek ezt a heurisztikus-divergens felfogását, a társadalom többdimenziós elméletét Max Weber alapozta meg. Az uralmi rendszer három fajtáját különbözteti meg: *tradicionális*, *karizmatikus* és *racionalis-bürokratikus*. E három nemcsak egymásba folyik, hanem sokszor „egymásban van”; sokfelé látjuk ma a karizmatikus uralom esetében, ahogy létrejöhet a másik kettőben is, bár a racionalis államban már „rendszeridegenként”, de – mint ahogy tapasztalhattuk – igen virulensen.

A tradicionális uralom lehet patrimonialis vagy – hierarchizált hatalom esetén – „szultanista”. A patrimonializmus átválthat feudalizmusba, de inkább az uralom jellege változik, „alul” tovább élnek a tradíciók. A racionalizmus kezdetei megjelennek már az antikvitásban, sőt – gyengébben – keleten is: a városok rendjében. Az ősi formák megmaradnak a racionalis-bürokratikus állam felszíne alatt, és akadályozzák a fejlődést. A kapitalizmus „szelleme” a hatalmi és szellemi racionalizmus. Ez alapozza meg a bürokratikus igazgatási szervezetet csakúgy, mint a polgári élet normativitását – ennek alapformáját Weber a „protestáns etikában” látta.

Voltaképpen ugyanez jelent meg a fiatal Marx vázlataiban „ázsiai forma” címszava alatt. *A politikai gazdaságtan bírálatához* című művében ugyanis nem pontosan a későbbi „marxista” sémát írta le, nem az őskommunizmus-rabszolgaság-feudalizmus-kapitalizmus vastörvényű sorát. E könyve azt állítja, hogy a rabszolgaság előtt volt az „ázsiai” forma, amely a patriarchalizmus elemeire épült. Marx azonban ezt később elhagyta.

Az ázsiai formát más szempontból elemzi Louis Dumont *Homo hierarchicus* név alatt. Elsősorban az indiai viszonyokat tárgyalja, ahol a patriarchális-feudális-preracionális viszonyrendszer a legszigorúbb hierarchia formáját ölti. Ez is beleillik a max-weberi koncepcióba.

AZ EMBERI TÁRSADALOM SZFÉRÁI – GAZDASÁG, POLITIKA, TÁRSAS KAPCSOLATOK, KULTÚRA – ÉS EZEK KAPCSOLATAINAK DINAMIKÁJA

Az emberi társadalom létszférái

A szférák elmélete a szociológiai szemlélet alaptézisei közé tartozik. Eszerint az emberi társadalom tagjai életük folyamán különböző tevékenységeket folytatnak, amelyek során más- és másféle kapcsolatba lépnek egymással, más- és másféle szabály- és intézményrendszer által szabályozva, és ezáltal különböző típusú integrációs komplexumokat hoznak létre és adnak át egymásnak.

Megkülönböztetésük és rendszerük arra vezethető vissza, hogy az ember az az élőlény, amely nemcsak igénybe veszi a rendelkezésére álló tárgyakat, objektumokat, hanem maga is teremt ilyeneket. Ezt fejezi ki az *objektíváció* fogalma – az *objektum* a tárgy, ahogyan a természet adja; az *objektíváció* az emberi tárgy, az emberi mű, ahogy az ember a tárgyat, az objektumot a maga használatára és képére átformálja. A fogalom eredete – ahogy G. Márkus György kimutatta – Herderig nyúlik vissza.

Ezek a gondolatok alapozzák meg az emberi társadalom szféráinak elméletét. Az objektívációk létrehozása, egymásnak való átadása-cseréje alkotja azt a belső mechanizmusrendszert (parallel distributed processing), amely a homo sapiens egyedeit nem pusztán hordává, hanem emberi társadalommá teszi.

Az ezzel foglalkozó elméletek általában négy szférát jelölnek meg, amelyekben az emberi élet folyamatai, tevékenységei – alkotás, termelés, felhalmozás, fogyasztás – végbemennek.

Induljunk ki a Talcott Parsons által 1967-ben megrajzolt rendszerből, amely, véleményem szerint, jó összefoglalását adja a témának és az idevonatkozó irodalomnak. A négy szféra a következő:

(1) Az anyagi termelés, felhalmozás, fogyasztás, és intézményei, az ember által formált és termelt tárgyak;

(2) a társas kapcsolatok és intézmények, az ezekhez fűződő magatartásformák;

(3) a kultúra, a szellemi objektívációk – a nyelv, az eszmék, a hit, a tudomány, a művészet és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek;

(4) az állam, a politika, a hierarchia és a hatalom szervezetei, az establishment.^[12]

A modell elemei (az egyes „szférák”) szélesebbek a megnevezésükre használt terminusok köznapai értelménél. Az *állam* nem teljesen azonos a hagyományos bürokratikus szervezettel – amelyet Max Weber olyan nagyszerűen elemzett. Ha pontosak akarunk lenni, akkor az állam helyett – felújítva a régi jó nyelvújítási kifejezést – *álladalmat* kellene mondanunk, amiben benne van az állammal összefonódó civil társadalom is. A gazdaság fogalmát is ki kell szélesítenünk, hogy helyet kapjon benne a társadalom tagjainak mindennapi gazdasága. Ha erre – folytatva a nyelvújítást – bevezetnénk az *ökodalom* kifejezést, akkor a szerkezet elemeinek elnevezése jól rímelve egymásra: *ökodalom–álladalom–társadalom*.

A szférák természetesen nincsenek egymástól légüres térrel elzárva, maguk is párhuzamosan osztott hasonlósági hálózatot alkotnak. Át- meg áthatják egymást, minden szférában működnek és érvényesülnek a másik három szférában gyökerező hálózatok.

Az anyagi termelés konkrét formáihoz sajátos társas együttműködési mechanizmusok és kulturális képességek szükségesek, amelyeket a termelés fejlődése szüntelenül megújít, és fordítva, az emberi közösségek kereteit az anyagi termelés szintje és elosztási módja adja meg, a kereteket pedig a kultúra tölti ki. A kultúra egyetemes fogalma magába foglalja mind az anyagi, mind a társas-viselkedési, mind a szellemi kultúrát. Minden szférában érvényesül a tágabban értelmezett politika, a tevékenységek végrehajtásának valamilyen mértékben mindig szükséges rendje, hierarchiája.

Mind a négy szférában egyszerre folyik az egyetemes fejlődés egymás után következő korszakainak, világállapotainak megfelelő átalakulás – de nem mindig, mindegyikben egyenlő erővel és egyenlő mértékben, és ez tovább árnyalja az emberi együttélés rendszerének multicipalitását, termodinamikáját.

Egymással való összefüggésük Ralph Dahrendorf meghatározása – a továbbiakban Dahrendorf-modell – szerint: a viszony tengelye két pólus között ível át. Az egyik a gazdasági, a másik a társadalmi-kulturális szféra. A kettő összetartozása komplementer jellegű. Ha a komplementaritás jól

érvényesül, erősítik, ha rosszul, gyengítik, sőt tönkreteszik egymást. A két pólus között a politika, azaz a hatalom szférája közvetít.

A modell a korábbi társadalmak elemzéséhez is használható. A komplementaritás akkor is érvényesült, de a feudalizmus és az abszolút monarchia császárai, királyai, fejedelmei, valamint a korai kapitalisták a nép jólétével nem törődtek. Latens módon azonban a piaci árutermelés, a kapitalizmus és a polgári társadalom előtt is hatott. Az összefüggés valósága és akarata a múlt század második felében vált latensből nyílttá.

A HATALOM DINAMIKÁJA

A hatalomnak is van egy statikus-formális és egy dinamikus szemlélete. A statikus szerkezetű unilineáris, és a gazdasági, politikai, valamint a fegyveres erőt – és az erőszak lehetőségét – foglalja magában. A hatalom vektora is egyirányú, felépítése piramis formájú. Legfelül, a piramis csúcsán vannak a hatalom birtokosai, ők vannak legkevesebben. Alattuk a másodlagos hatalmi és kiszolgáló szervezetek, mindenekelőtt a bürokrácia. Ennek létszáma már nagyobb, de még mindig csak kisebbség. Ez alatt, a piramis alsó fertályán található a tömeg, a nép, az egyszerű emberek sokasága. Nekik nincsen hatalmuk, ők a hatalom tárgyai.

Hosszú ideig a hatalom természete valóban ez volt, majd a modern, polgári világállapotban, még inkább az újmodernitásban ez a helyzet mindinkább dinamizálódik.

Claus Offe szerint a modern társadalomban három „küzdőtér” folyik a politikai harc. Az első szinten – az állam, a hatalom szintjén – a politikai csoportok hozzák meg döntéseiket. A második szinten – a civil társadalom szintjén – anonim csoportok és kollektív cselekvők sokasága gyakorol hatást egymásra. Ez alatt helyezkedik el a harmadik, ahol voltaképpen kultúrák és társadalmi magatartások küzdenek meg egymással.

A különböző politikai terek együtt léteznek, egymás mellett, egymás ellen és egymással összefonódva. Kapcsolatuk azonban a történelem folyamán más és más arcot öltött.

A múlt század utolsó harmadában bontakozott ki a *cultural studies* irányzata, amelynek művelői Gramscit, Raymond Williamset és Foucault-t tekintik „ősüknek”, az irányzat megalapítóinak. Ők nem csak a kultúra szélesebb fogalmát használják; abból indulnak ki, hogy a kultúra, a hatalom és a történelem voltaképpen ugyanannak a dolognak a különböző oldalai: hatalom + kultúra = történelem.

Antonio Gramsci és Raymond Williams megkülönböztetik az *uralmat* és a *hegemóniát*. Az uralom a hatalom direkt politikai formája, a hegemonia ennél szélesebb, a kultúra útján „az egész szociális folyamatot” befolyásolja. Geoff Eley megfogalmazásában a hegemonia fogalma „azt a rendet jelenti, amelyben valamilyen életmód vagy gondolat dominánssá válik, amely szerint a valóság valamely felfogása az egész társadalomban elterjed.”

Foucault-nál a hatalomnak két fajtája van: *bináris* és *diszciplináris*. A *bináris* módja a kizárás – az egyszerű eltávolítástól a börtönön át a megsemmisítésig –, eszköze az erőszak, az erőszakintézmények szervezete. A *diszciplináris-diszkurzív hatalom* letéteményese a legszélesebb értelemben vett kultúra, amely nemcsak az egyenlőtlen viszonyok szövevénye, de meg is szabja rendszerüket. Áthatja az egész életet. Minden emberi viszonyban benne van. A kultúra a hatalmat egyrészt *konstruálja*, másrészt szüntelenül *ellenáll* neki. *Ahol hatalom van, ott ellenállás is van*. A kétféle aktivitás ellentéte és egymásba kapcsolódása adja az adott viszonyokat.

A kultúra megszabja azokat a kereteket és módokat, amelyek között a hatalom és a társadalom dinamizmusa működhet.

Vegyük a nem (gender) szerepét. A férfiak elsődlegessége szükségszerű alapja volt a hatalmi szervezet működésének az ókortól – nem korábbról – napjainkig. De vajon ez a természet törvénye, vagy a kultúráé? Margaret Mead már 1930-ban megírta, hogy a gender-szerep nem velünk született, hanem kulturálisan konstruált. A modern feminizmus sok változatban ismétli ezt meg. A kulturális szociológiában például Sally Alexander. A gender nem csupán a természeti különbségek egyik formája, hanem a hatalomé. A munkásosztály fogalma is alapvetően férficentrikus – ideálja a nehézipari munkás.

Ugyanezt mondhatjuk a kultúra egész rendszeréről. Az uralkodó etikai felfogás például megszabja egyrészt az – Offe által – első szintnek nevezett hatalom viselkedését, másrészt a második és harmadik szintnek a hatalommal szemben való lehetőségét. Sőt, hallgatólagosan azt is, hogy kinek, mikor, mennyire lehet a kodifikált szabályokat áthágni.^[13]

Ugyanígy értelmezi a hatalmat Castells is: „Az új hatalom azokban az információs szabályokban és reprezentációs képekben rejlik, amelyek köré a társadalmak intézményeiket szervezik, az emberek életüket építik, s viselkedésükről döntenek. Ez a hatalom az emberek tudatában létezik. [...] Az információ korában a hatalom egyszerre azonosítható és szétszórt.”

Vajon melyik az elsődleges – a szabály vagy a viselkedés, a hatalom vagy a kultúra? Sem egyik, sem másik. A történelem invonálja a kultúra új jelenségeit, amelyek – megszokássá, szabállyá, keretté alakulva – megszabják a történelmet. Nem abszolút törvény Marx *történelmi materializmusa*, de a *kulturális materializmus* sem (Musner). A történelem inherensen kulturális, a kultúra inherensen történelmi.

A helyzetből két téves következtetést is le lehet vonni. Az egyik, hogy a hatalom szétszóródása, diffúziója mára a hatalom lassú megszűnését, ahogy Marx mondta, „elhalását” jelenti. Ezzel szemben jogosan mondja Castells, hogy „A hatalom már nem intézményekben – mint államban –, szervezetekben – mint tőkés vállalatokban – vagy szimbolikus ellenőrző szervekben – mint magánmédiában, egyházban – összpontosul. A gazdaság, a hatalom, az információ és a képek globális hálózataiban szóródik szét, változtatható geometriájú és anyagtalan földrajzú rendszerben végzi körforgását és alakulását. De nem tűnik el. Továbbra is a hatalom uralkodik a társadalomban, továbbra is alakít minket, nyomasztóan hat ránk.” A hatalom formája örök – mondja –, és ugyanakkor mindig elenyészőben, változásban van.

A hálózat ott válik a hatalom letéteményesévé, ahol „*a sűrűre font hálóból szövet lesz*”.^[14] Ekkor ugyanis megvastagodik, szilárd lesz, tartós és átláthatatlan. A szövetté vált hálózat csaknem maga a hatalom.

Tévednek tehát, akik azt hiszik, az új szituációban könnyebben meg lehet vele birkózni. De téved a hatalom is, ha azt hiszi, uralmát ugyanúgy gyakorolhatja, mint az elmúlt századokban. Az elektronikus forradalom megteremtette annak – az eddigieknél nagyobb – lehetőségét, hogy az Offe által felrajzolt második és harmadik szint a hálózatiság rejtett útjain befolyásolni tudja a hatalmat. A társadalom és a politika között elérkeztünk egy patthelyzethez, amit a demokrácia mai formája és állapota testesít meg.

A gyakorló hatalom, természetesen, ma is elsődlegesen a maga törvényei szerint cselekszik. Minél messzebbre lát azonban, annál inkább a hatalom + kultúra = történelem távlatában kell gondolkoznia neki is.

Az ember életvilágletében, fejlődésében az anyagi-gazdasági tőke elveszti eddigi abszolút elsőségét, mely megállapítást Marxnak tulajdonítják, de ugyanúgy jellemzi a közgazdaságtan fővonulatát is Adam Smithtől Milton

Friedmanig. A 20. század végére új helyzet állt elő az anyagi, a szociális és az emberi-kulturális tőke már idézett új viszonyában.

A háromféle tőke egymáshoz való viszonya az utóbbi évezredben többször is átalakult.

1 Kezdetben évszázadokig a hatalom volt az elsődleges, de uralma nem volt totális. Alatta a maga ősi rendje szerint élt tovább a hagyományos élet.

2. A hűbériségben a hatalom „első köre” nem pusztán a fegyvereken alapult, hanem a legszigorúbb következetességgel támaszkodott a „harmadik körre”, egy egyeduralkodó vallás unikatikus világképére.

3. Ezt a naivitásban tartott viszonyt a kapitalizmus kialakulásának századaiban az anyagi tőke törte szét, és vált az élet valamennyi szektorának mind totálisabb meghatározójává.

4. Az utóbbi fél vagy másfél században – a jelen globalizáció korában – viszont megindult a szociális, emberi és kulturális tőke emancipálódásának folyamata.

AZ EMBERI EGYÜTTÉLÉS SZOCIOANALITIKÁJA

A lélek többdimenziós szerkezete

A pszichoanalízis szerint

A többdimenziós képet ahhoz hasonlíthatjuk, ahogy Freud rajzolta fel az emberi lélek szerkezetét.

Az emberi lélekben három nagy erőközpont működik. Az *Ösztön-Én*, a *Én* és a *Felettes Én*. A három – sokszor egymásnak feszülő – együttműködése adja ki a személyiséget. Hogyan válik az egyén, a személyiség szociális lényé? Ha fel tudja dolgozni, értelmezni, szerves hálózati rendszerbe tudja illeszteni, és össze tudja kapcsolni azokat a hagyományokat, szokásokat, amelyeket készen kapott, és amikhez alkalmazkodnia kellett. Ha értelmezni tudja azokat a tendenciákat, mintákat, mechanizmusokat, amelyek az alakuló társadalom új jelenségeivel összefüggésben jöttek létre. Ehhez pedig újfajta gondolkodásmód, új világszemlélet – mint ahogy azt Pataki Ferenc az identitásról szóló könyvében hangsúlyozta –, többdimenziós gondolkodás szükséges.

A TÖBBDIMENZIÓS GONDOLKODÁS

Ez újabb kérdéskörbe visz el bennünket, amit itt nem fejthetünk ki részletesen, de nem is mellőzhetünk. Az egy- és a többdimenziós gondolkodás viszonya és története fontos része mindannak, amit itt körüljárni próbálunk.

Története az ókorban kezdődik. Apuleius állította fel azt a „logikai négyzetet”, amely szerint minden állításnak három tagadása lehetséges (együtt adnak négyet). Azt a kijelentést vette például, hogy (1) „minden krétai hazudik”. Ezt háromféleképpen lehet tagadni: (2) Nem minden krétai hazudik. (3) Minden krétai nem hazudik (tehát egyik se). (4) Nem minden krétai nem hazudik. Apuleius azt állította, hogy a magasabb gondolkozás csak ennek a szerkezetnek a felhasználásával lehetséges.

A vizsgálatot Piaget ismételte meg a múlt században. És még mindig úgy találta, hogy a modern társadalom embere sem tudja a többdimenziós gondolkodást alkalmazni. A többdimenziós kérdésekre egydimenziós választ keres, felteszi Maya fátylát, hogy a bonyolult világban el tudjon igazodni.

A modern pszichológia és filozófia több nagy alakja hasonlóképpen foglalkozott a kérdéssel. Kellő anyagot találhatunk Adornónál, Piaget-nál, Marcuse-nál, Méretnél, Rorty-nál, Derridánál – hogy csak a téma néhány klasszikusára utaljak. Különböző elnevezéseket használnak a most többdimenziósnek nevezett gondolkodásra (*dekonstruktív, divergens, dialektikus, hermeneutikus-dialektikus, heurisztikus, transzformatív, poláris, reflexív*), de lényegében ugyanazt értik rajta. Ez azonban már túl messze esne jelenlegi kérdésfeltevésünktől.

Két megfogalmazást szeretnék kiemelni a téma súlyának jellemzésére. Hans-Georg Gadamer a *hermeneutikai dialektikával* túllépi a hegeli filozófiai dialektikát. Aki kérdezni akar, vissza kell mennie a mondottak mögé. Alternatívákat kell felállítani, a döntés nem megíjósolható, de minden újabb ismeret beépül a rendszerbe, és meghatározó erővé válik.

László Ervin egy-egy alapeszme köré rendezte az emberiség korszakait. Az első világállapotot a *mitológiai* és a *teológiai* gondolkodás jellemezte. Az újkorban, a második világállapotban, a *logosz*, azaz a racionalizmus elve került előtérbe. A mai problémák megoldására a *holosz*, tehát a teljesség multidimenzionális szemlélete szükséges. A világtársadalom egyes zónáinak eddigi viszonylagos independenciája fokozatosan megszűnik, az emberiség veszélyhelyzetbe kerül, ha nem tudja kialakítani a „planetáris gondolkodást”.

AZ EMBER ERKÖLCSI MAGATARTÁSÁNAK DIMENZIÓI

Az újkori etika kialakulásának központi kérdése, hogy meg lehet-e haladni a *kettős etika* ellentmondását. A kettős etika a 17–18. század minden nagy filozófusának gondolkodásában megjelent. Ezt fejtette ki Descartes „ideiglenes” és „végleges” erkölcsstanában, illetve Spinoza *Etikájának* IV. és V. könyvében. Az „ideiglenes” erkölcs a hasznosság elvét követi – amit az utilitarizmus abszolutizált. Érezve ennek relativizmusát, Descartes a „végleges” erkölcsstan kidolgozását tekintette céljának, de megvalósítani nem tudta – aminek elve már az erény, törvényei szigorúak és nem relatívak. Spinoza sem tudta feloldani a kettősséget, külön könyvet szentelt mindkettőnek. Kant a problémát a boldogság és az erény dialektikus szembenállásában látta, és az erkölcsi kategorikus imperativus kimondásával helyezte többdimenziós logikával magasabb szintre – cselekedj úgy, hogy az mások számára norma lehessen.

A pszichoanalízis ezt úgy fejezi ki, hogy az Én az Ösztön-Én és a Felettes-Én feszültsége között található, és akkor teljesíti a kategorikus imperativus követelményét, ha a kettő közötti harmonikus kapcsolatot megteremti.

A KULTÚRA SZEREPE

A gazdaság, a társadalom és a kultúra a paralel hálózatok integratív komplexumában nem az alap és a felépítmény helyzetében van egymással, hanem egymást kölcsönösen átfedő részrendszerekként.

A modern-posztmodern szociológiai (és filozófiai) irodalom igen erőteljesen hangsúlyozza ezt. Richard A. Peterson – az amerikai kultúrszociológia összefoglalásában – úgy fogalmazza meg, hogy a kultúra nem *csupán tükrözi, hanem formálja, „konstituálja” a társadalmat*. Stuart Hall szerint pedig a kultúra az emberi életet szabályozó eljárások összege.

A cultural studies irányzata ebből kiindulva – mint már említettük – a hatalmat, a kultúrát és a történelmet a kultúra + hatalom = történelem képletben kapcsolja, foglalja egybe. Hogyan határozhatjuk meg a kultúra fogalmát? Nem mehetünk bele az erről szóló óriási irodalom vitájába. De annak ismeretében térjünk vissza a központi kérdésre, az objektivációk már érintett elméletére.

Induljunk ki József Attila szavaiból: *„minden emberi mű / értelme ezért bűg mibennünk, / mint a mélyhegedű”*. A fogalom – „minden emberi mű” – filozófiailag egyenlő az „objektivációval”, a természet által nyújtott objektumokból az ember által teremtetett világgal, amibe egyaránt beletartoznak

az anyagi, a közösségi-intézményi, a szellemi-kulturális és a hierarchikus politikai objektívációk.

Az ember nevezetű élőlény együttélésének sajátos, az őt más lényektől megkülönböztető létmódja azon alapul, hogy létrehozza és felhasználja az objektívációk világát. Wilhelm Dilthey szavaival: a kultúra maga is az „élet objektívációja”, amibe mintegy „bele vagyunk merítve”, és ezáltal vagyunk tagjai az emberi közösségnek. Ugyanez jelenik meg Richard Rortynál is a „világ odakint van”, az „igazság viszont mibennünk” gondolatokkal. Ezzel vissza is érkeztünk József Attilához.

Ez a kultúra tágabb értelemben vett fogalma. Pierre Bourdieu szerint a kultúra három dolgot jelent: (1) belsővé tett személyes tudást, készséget, (2) tárgyiasult formát, (3) intézményt. A mindennapi életben gyakran a kultúra szűkebb fogalmát használjuk, amely csupán a szellemi objektívációkat – tudomány, művészet, vallás – foglalja magában.

Természetesen a különböző korokban és társadalmakban különböző *kultúrák vannak*, és nemcsak tartalmuk, de megjelenési formájuk is különbözik. A hagyományos felfogások két, illetve három „kultúrafajt” különböztetnek meg: a „mély”- és a „magas”-, a „közhasználatú” és az „autonóm”, majd a kettő között harmadiknak a „szórakoztató” kultúrát. A *highbrow – middlebrow – lowbrow* felosztás is lényegében ennek felel meg. A kultúrafajok, ugyanúgy, mint a különböző korok más integrációs komplexumai, egymást átfedve élnek együtt a társadalomban.

A „mély”-hez tartoznak a törzsi és paraszti kultúrák. Az egész közösség minden tagjának a birtokában vannak, és részei, sőt meghatározói a mindennapi életnek, formái egyszerűek. A magaskultúra már leválik a mindennapi életről, autonómiát nyer, formái egyre összetettebbek. Ezt – ki tudja, meddig – csak a társadalom egy része tudja befogadni – a gazdasági-társadalmi elitnek sem az egésze, de a liminális-értelmisségi rétegek jelentős része igen. A magas- és vele a szórakoztató kultúra megjelent – a népi hagyománytól elkülönülve – már az ókori görögöknél – Arisztotelész is szólt róla a *Poétikában* –, valamint más országokban is, a Jaspers által „tengelykornak” nevezett időszakban.^[15] A középkorban azonban más osztás jött létre, ezzel majd a középkorral foglalkozó fejezetben foglalkozunk. A magaskultúra újra elnyert autonómiája az újkor eredménye lesz.

A SZOCIOANALITIKA ALAPJAI

A „Világiskola” – mint mondtuk – nem működik. „A valóságos emberi társadalom különböző idők egyidejű együttélése”. (Le Goff) Joggal hasonlíthatjuk az emberi lélek szerkezetéhez. A „tudatalatti”, a társadalmi altalaj az előző korokból örökölt viselkedésmódok összessége, amit minden ember magától értetődően sajátít el. Nálunk annak az évszázados magyar világnak a hagyománya, amelyben erősen érvényesült a feudalizmus. A Felettes Én viszont azok a társadalmi normák, életformák, lehetőségek, amelyek megvalósítására törekszünk. Nem csupán a nagypolitika ügye, mindenkinben kialakul valamilyen tudatos vagy nem tudatos orientáció.

A Felettes Énnel felel meg Victor W. Turner az emberi együttélés élményéről adott leírása is. Szerinte mindig él a „Communitas”, a társiasság eszméje és valamilyen szabályrendszere. Nem materiális valóság, de nem is csupán képzelődés. Nincs kodifikálva – a Felettes Én sincs –, de csak akkor nevezhetjük az emberek bármilyen halmazát közösségnek, ha a *communitas*, a „togetherness”^[16], követelményének megvan nemcsak az igénye, hanem a – megfelelő mértékű – strukturális azonossága is. A kép akkor teljes, ha hozzávesszük az „antistruktúra” dinamizmusát, amely a *communitas* réseiben keletkezik, ki akar belőle lépni, korlátait át akarja hágni.

Turner koncepciójának kevesebb a visszhangja a kelleténél, ugyanakkor Klaniczay Gábor eredményesen alkalmazza, és – éppen a feudalizmus vizsgálatában – tovább is viszi azt. Klaniczay szerint a középkor nemcsak hatalmi rendszer, hűbérurak és hűbérese, lovagok és jobbágyság „rendies rendje”, hanem remeték, cinikus filozófusok, eretnekek, szentek, boszorkányok, vámpírok, vándorok, az udvari és a népünnepélyek, karneválok világa is. Nem érthetjük meg, ha ezt nem illesztjük bele szervesen a képbe. Hasonló vonások jelennek meg a tömegkultúra azon jelenségeiben is, amelyekben Eco az új feudalizmust látja.

Klaniczay tehát a dinamizmusok ellentétességét vizsgálja. A centrifugális és centripetális erőket, a hierarchiákat és partikularitásokat, a liminalitás középkori formáit, a zártságot és a nyíltságot, a monopolisztikus ideológiák uralmát és a pluralizmusnak tett engedményeit, mint helyi kultuszokat. Ezen ellentétes dinamizmusok egymással való küzdelme egyaránt jelen volt és van mind a középkori, mind a modern társadalomban, de másképpen. Nem mellőzhetjük annak vizsgálatát, hogy a modern társadalomban hogyan élnek tovább ennek az ellentétpárnak a feudális formái.

KETTŐS, HÁRMAS, TÖBBSZÖRÖS TÁRSADALOM

A társadalmi szerveződés meggátolhatatlan inhomogenitását, egymásba olvadó többszörösségét fejezi ki a *kettős társadalom* fogalma. Magyarországon Erdei Ferenc tette a közgondolkodás részévé az 1943-ban, Szárszón tartott előadásával. A magyar társadalom két, egymást fedő, nem teljesen függő, de nem is független struktúrából áll: az egyik feudális eredetű – idetartozik a nemesség, az igazgatás egy része, a parasztság –, a másik polgári, városi – idetartozik az igazgatás másik, szakmai része, a kereskedők, vállalkozók és az értelmiség.

A kettős struktúra nemcsak ránk jellemző, hanem az egész újkori, sőt talán minden társadalomra. Norbert Elias a francia abszolutizmusra vonatkozóan mint két, egymásba fonódó társadalom használja. Az egyik – a nagyobb – a vidéki-mezőgazdasági, a másik – a kisebb, de erősödő – a városi-polgári. Nemcsak szakmailag különböznek, mindkettőnek megvan a maga építménye – alsó, közép- és felső rétege, egészen az udvarig, de nem alkotnak egyetlen struktúrát.

A kettős társadalom fogalmát a rendszerváltás előtti helyzetre Hankiss Elemér alkalmazta 1985-ben. Elemzésének középpontja a kádári társadalom sajátos dualitása – első és második, „fehér” és „szürkegazdaság”, első és második társadalom. A kettősség (többszörösség) más országokban és régiókban is megtalálható – például a nyilvánosság és az informalitás, a hivatalos és a civil szféra kettősségében –, újabb kutatásai pedig azt mutatták, hogy ez a kettősség ma sem szűnt meg, hanem kiszélesedett. A centrumországokban a feudális-polgári kettősség jobban homogenizálódott, ugyanakkor a posztindusztriális fejlődés, a Beck által leírt második modernitás, olyan új struktúrákat hozott létre, amelyek nem illeszkednek szervesen a domináns szervezethez. *A kettősség hármassággá vált.*^[17]

NYUGAT – KELET – KÖZÉP (CENTRUM – PERIFÉRIA – FÉLPERIFÉRIA)

Átalakult tehát az a 20. században általános világkép, amely viszonylag homogén egységekben gondolkozott – a nagybetűvel írt Nyugatban, Keletben és, hozzáteve magunkat, Közép-Európában. Hankiss Elemér erre az átalakulásra alapozta szellemi mozgalmát: Találjuk ki Közép-Európát!

Pók Attila az Európai Unióba való belépésünk alkalmából, 2006-ban vetette fel újra ezt a kérdést, majd 2010. januári előadásában megismételte. 2006-ban szimbolikus „gyászbeszédet” tartott az elhunyt Közép-Európa sírja fölött. Emlékeztetett arra, hogy nálunk is sokan ebben, a közép-európai útban látták a

megújulás lehetőségét – Jászi Oszkár, Bibó István, Szűcs Jenő, Makai László, Hanák Péter, Berend T. Iván, Ránki György. Beszédét azzal a gondolattal zárta, hogy nyissuk meg a sírt, és „adjunk hőn szeretett halottunknak... még egy esélyt a feltámadásra. Mert noha temetni jöttem Közép-Európát, nem dicsérni, én még mindig hiszek a csodákban”, mert Közép-Európa eszméje „nagyon sokat segített nekünk abban, hogy válaszoljunk újkori történelmünk fontos kérdéseire”.

2010-es előadásában a zárt egységekből álló világkép szétesettségéről szolt, a mai megosztott Nyugatról, mely egy megosztott Kelettel áll szemben. A megosztottság belső elemei ugyanazok. A patriarchális hagyományok – ezek régiók szerint különböznek egymástól, Európában feudalizmussá ötvöződtek – a modernitás, valamint a poszt-, új- és második modernitás.

Ez a hármasság ma már mindenütt vagy majdnem mindenütt jelen van – egy zulu törzsben is használhatnak mobiltelefont. Abban különböznek, hogy a három dinamizmus más és más viszonyban áll egymással; másképpen hagyományosak, másképpen modernek és újmodernek.

Közép-európai voltunk hagyományosan alapvető racionális-történelmi magyarázata a magyar sorskérdéseknek. A Kádár-korszak utolsó szakaszában Szűcs Jenő „három régió”-elmélete lett a változást kívánó értelmiség bibliája. Lényegében ugyanezt fejtették ki Berend Iván, Ránki György és más történészek a centrum–periféria elmélet felhasználásával.

A centrum–periféria keretrendszere a modern gazdaságtörténeti és gazdaságföldrajzi elméletekben az európai és a világgazdaság belső összefüggésrendszerét ábrázolja. A jelenkori világgazdaság két részből áll. Az egyikben a rendszer alapvető vonásai érvényesülnek – például a tőke és a munka túlnyomó részben valóban szabad –, a másikban csak korlátozottan – a hazai tőke dependens, a munkának pedig nagyobb mértékben maradnak fenn a nem szabad formái. Az első a centrum, a második a periféria, az első aláveti, gyarmatosítja és kizsákmányolja a másodikat, de egyik sem létezhet a másik nélkül.^[18]

Európában a centrum természetesen Nyugat-Európa. Kérdés viszont, hogy hol húzzuk meg a fél- és az egész periféria határát. Máshol, ha csak Európát nézzük, és máshol, ha az egész globális világot. Ezek a határok azonban változnak. Volt, amikor csak az Atlanti-óceán partvidéke tartozott a centrumba, elsősorban a nagy gyarmattartó birodalmak – Anglia, Franciaország, Németalföld, Németország, Olaszország, Svájc, korábban Spanyolország is, de a 19. században egy időre kiesett, mígnem jöttek a felzárkózások periódusai, amikor visszakerült, és felzárkóztak a skandináv államok. Mindvégig külön világnak számított a cári, majd a szovjet-orosz

birodalom. A kettő között pedig ott van ez a sajátos Közép-Európa, szintén nem egészen fix határokkal. Volt idő, amikor odaszámították Németországot is – a „porosz út” –, erre épült Naumann „Mitteleuropa”-eszméje. A 19. század második felében azonban helyreállt a régi „rend”, amely szerint Nyugat- és Közép-Európát a Karoling-birodalom határai – Odera–Neisse–Lajta – választják el egymástól.

KÖZÉP-EURÓPA SAJÁTOSSÁGA

Ha meg akarjuk fogalmazni Közép-Európa sajátosságát, Nyugattól való eltérését, vissza kell térnünk a kettős társadalom fogalmához.^[12]

A különbséget Immanuel Wallerstein úgy jellemezte, hogy a centrumban teljesebben érvényesülnek a kapitalizmus immanens vonásai, míg a periférián és a félperiférián markánsan tovább élnek a rendies és patriarchális viszonyok, azaz Nyugat- és Közép-Európa társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyrendszerében, integrációs komplexumában egyaránt együtt élnek a fejlődés különböző korszakaiból származó részrendszerek.

Nyugat-, Közép- és Kelet-Európát nem a részrendszerek frontális mássága különbözteti meg, hanem a részkomplexumok aránya, egymáshoz való viszonya, kapcsolódásuk jellege, hierarchiája, összefonódása vagy ellentétének módja.

Az európaiságnak, a másodfokú társadalmiságnak lényegi vonása, hogy legsajátabb alapelveit – az „Európa-paradigmát” – sosem tudja teljesen megvalósítani. Jürgen Habermas ezt nevezi „befejezetlen elbeszélésnek”. Európa sohasem tudta – eddig legalábbis – befejezni a maga „narratíváját”.

Így érthetjük meg a közép-európai félperiféria sajátosságát. Jellemzi és indokolja ez a magyar helyzet problémáit, negatív vonásait – de ad egy sajátos kiutat, reményt és ethoszt is. Mert az euroatlanti fejlődésben a centrum folyamatosan kiterjedt, újabb és újabb közepet kapcsolt az áramlás fősodrába. Megnyílhat tehát a „hátsó pár előre fuss” lehetősége – mint az Egyesült Államok esetében, amely éppen a feudális kötöttségektől való szabadsága folytán, példátlan gyorsasággal tudott a legelső sorba emelkedni.

MINEK NEVEZZELEK TEHÁT?

A posztmodern gondolkozásban minden általános fogalmat dekonstrukció alá kell vetni. A narratívát meg kell különböztetni a valóságtól, vagy arra a következtetésre kell jutni, hogy a gondolkodásban csak a narratívák léteznek.

Vitáinkban ezt képviselte Gyáni Gábor. Véleménye szerint a társadalomról, történelmünkéről, helyzetünkéről való gondolkodásban is megjelennek közkeletű „szindrómák” – az elmaradottság vagy éppen a feudalizmus. Szerepük kettős; van ugyan valóság tartalmuk, de egyoldalúan kiemelve mégis hamis narratívákká válhatnak. Ha a valóság helyes képét akarjuk megkonstruálni, ezt kell a helyére tenni. „Nem bírálni, hanem megérteni, elemezni kívánom a valóságnak ezt a képét, amely normatív mibenlétével kimeríti a társadalom imaginárius fogalmát.”

Gyáni Gábor, ebből kiindulva, túlmegy a szokványos posztmodernizmuson. Ismertette Jászi érvrendszerét, megállapítja: „Mindez jelzi, hogy még a 20. század első felében is érvényben lévő rendies társadalmi beidegződöttségek komolyan hatással voltak a státusok adott rendjére. A társadalom ilyenformán nem egyszerűen valamely osztályszerkezet közvetlen lenyomata, hanem olyasmi, ami az osztályszerkezetet felülíró, attól elváló rendies szerkezet szerint alakul.” A feudalizmus Gyáni szerint is „kiirthatatlanul jelen van az újabb magyar társadalmakban, lett légyen szó a század elejéről, a Horthy-korról vagy a Rákosi- és Kádár-korról. Benne látszik megtestesülni az az ideáltipikus társadalmi képlet, amely makacsul újra és újra szembeszegül a modernitás mindenkor kívánatos állapotával.”

Ugyanakkor erősen bírálta azokat a koncepciókat, amelyekben a „metaforákból alkottak magyarázó elveket”. Ilyennek ítéli az Erdei Ferenc – Márkus István – Hankiss Elemér által fémjelzett kettős társadalom ideáját és mindenféle dualitást. Véleménye szerint: „Erősen kérdéses (...), hogy létezik-e egyáltalán olyan modern kori, eszményien modern európai társadalom, ahol ne fordulna elő (...) »feudálisnak« tetsző mentalitás, intézményesült egyenlőtlenség vagy társadalmi életgyakorlat. S ami legalább ilyen fontos: mindaz, ami valamennyire is emlékeztet a történelmi létformákra, tényleg ugyanazt az entitást képviseli, mint hajdani előfordulásakor?” És az is kérdés, hogy ez minden körülmények között szemben áll-e a modernitással, nem fér-e bele a „multiple modernity” nagyon is reális fogalmába.

E bírálatok egy része – így a *kettős társadalom* valóságának tagadása – vitatható. Az utána említett problémák azonban igen fontosak, azokat tovább kell még árnyalni. A dekonstrukció módszerét ki kell terjeszteni a dekonstrukcióra is, mert ha mereven alkalmazzuk, önmaga ellentétévé válik. Egy mindenáron homogénnek elképzelni akart nagyméretű emberi közösség társadalomképébe sehogy sem illik a kettős társadalom, a parallel distributed processing világában azonban a kettőség is kevés. A sokszorosság viszont feltételezi a polaritást, pontosabban a polarításokat.

A „multiple modernity” problematikájához Ulrich Beck megállapításait kell számításba venni. A társadalmi rendszerek nem homogének. Az újkori „világállapot” különböző szakaszaiban tovább élnek a feudális eredetű és még korábbi komplexumok. Helyük és szerepük azonban megváltozik. Éppen az jellemző a mai világra, hogy ez megtörténik. Nem mindenütt egyformán. Másképpen a centrumban és a periférián, másképpen az USA-ban és Kínában, másképpen Angliában és Oroszországban, és másképpen, mint nálunk. Másképpen az adott társadalom egyik belső paralel processzusában, és megint másként egy másikban.

A FEUDALIZMUS TERMINUSÁNAK HASZNÁLATA

Igyekeztem tehát „dekonstruálni”, de a dekonstrukció által megtartani a „rendszer” társadalomban használható fogalmát. Nem merev, zárt, homogén, statikus vasszerkezet, hanem a *„hálózatokban végbemenő párhuzamos, osztott dinamizmusok integrációs komplexuma”*.

Térjünk akkor még egyszer vissza arra, hogy használhatjuk-e a feudalizmus terminust tárgyunkra – a 6–15. század, de még inkább a 10–15. század európai centrumában kifejlődő domináns, de nem egyeduralkodó „integrációs komplexumára”.

Sokan ellenzik ezt, nemcsak a posztmodern gondolkodás szellemében, hanem mert a szorosabban vett feudalizmus – a hűbérúr-hűbéres viszonyok – jelen volt ugyan az akkori idők európai társadalmában, de nem mindenütt azonos módon, és nem határozták meg az egész társadalmi élet valamennyi működő mechanizmusának mibenlétét és milyenségét.

Klaniczay Gábor kitér a történészek erről szóló vitáira. Elisabeth Brown szerint a „feudális rendszer” terminusát Henry Spellmann vezette be a 17. században, és jogi vonatkozásait tekintve akkor volt a legerősebb. Brown szerint tőle vette át Adam Smith és Marx is. A történelem-tudományban pedig Marc Bloch alkotott belőle „befogadó rendszert”, a feudalizmus alá sorolva az egész középkori társadalmat. Nagyon sokan gondolják azonban úgy, hogy nem lehet mindent a feudumból levezetni. Magyarországon például Engel Pál képviselte ezt. Makai László pedig azt mutatta be, hogy a klasszikus vazallusi viszony, a feudalitás mellett más függőségi viszonyok is kialakultak – Magyarországon a familiaritás, Lengyelországban, mint Karol Modzelewski kimutatja, az állami rabszolgaság. Hiba volna mindegyiket a feudalizmus alá begyűrti. Ugyanakkor Klaniczay is egyetért Polányi terminusával, hogy mindezekben a jelenségekben van valami közös fajtájú „beágyazottság”.

Egyetérthetünk Klaniczay összefoglalásának azzal a megállapításával, hogy „mindig valamilyen kombinációról van szó, és ennek aránya tényleg vitakérdés”. Szociológusként ennek jegyében válaszolhatunk igennel arra a kérdésre, hogy használhatjuk-e a feudalizmus terminusát a Római Birodalom utáni és a modern kapitalizmus előtti időkhöz kötődő társadalmi jelenségekre. Használhatjuk, ha a társadalmi képződményt, rendszert sohasem csak mint statikus képződményt képzeljük el, hanem mindig együtt látjuk a tárgyat a folyamattal. Melyet sohasem mint homogén komplexumot képzelünk el, hanem tudjuk, hogy minden társadalmi komplexum különböző, egymáshoz hol illeszkedő, hol ellentétes, hol semleges viszonyban álló rész-komplexumokból áll. Tevékenységük is egymással hol párhuzamos, hol ellentétes, hol semleges. Az összhata pedig stochasztikus.

Ebben az esetben nincs arany szabály, amely megmondaná, hogy az egyes komplexumokra milyen nevet kell használni, mivel a valóságban nincsen olyan domináns elem, amely egyértelműen azonos lenne az egészszel.

A feudalizmus elnevezés használata a jelen vizsgálódásban éppen azért is indokolt, amiért a történészek vitatják. Mint idéztem, Elisabeth Brown arra hivatkozott, hogy a feudalizmus terminus éppen a 17. században, tehát az erősödő, új polgári világ ellenében vált rendszerfogalommá; se Nagy Károly, se Oroszlánszívű Richárd nem mondta, hogy „én a feudalizmus elkötelezett híve vagyok, azt akarom megvalósítani”, vazallusaitól azonban elvárták a hűséget. Ez tehát az az oldala, amely éppen az átmenet időszakában vált karakterisztikussá, és amely tovább élt egy átalakuló társadalomban, még akkor is, amikor már nem beszéltünk róla. Ulrich Beck éppen erre figyelt fel.

A következő részben foglalkozzunk tehát magával a feudalizmussal – kialakulásával, korszakaival, hanyatlásával és utóéletével.

II. A feudalizmusból a polgári társadalomba

1. A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA, ÉRETT KORA, HANYATLÁSA ÉS UTÓÉLETE

Azzal kezdtem, hogy a feudalizmusról a magyar köztudatban vagy sematikus, vagy semmilyen kép sem él. Ez a sajátosan hazai jelenség találkozik a posztmodern attitűddel, hogy szabad-e egy bonyolult, sokágú társadalmi komplexumot egyetlen összetevőjével megnevezni. Ráadásul a nagy társadalmi rendszerek története olyan ívet ír le, amelynek első szakaszában az még nem fejlődött ki igazán, aztán meg csakhamar túlhalad rajta az idő. Ha az azt megelőző és követő korokra is figyelünk, a történetből kihagyhatjuk, mintha nem is létezett volna. A feudalizmusra ez különösképpen áll. Ezért az volna a leghelyesebb – mondják –, ha mindenféle elnevezést elkerülnénk.

Vegyük példának a közelmúlt egyik nevezetes gazdaságtörténelmi összefoglalását, a *The Fontana Economic History of Europe* sorozatát. Az első kötet a 16–17. századdal foglalkozik. Először 1971-ben jelent meg, kiváló szakemberek vettek részt a megírásában, mint J. C. Russell, Jacques Le Goff, Lynn White, Georges Duby és mások. Szó van benne mezőgazdaságról, iparról, kereskedelemről, fogyasztásról, városról és faluról, de mindezek leírásában csak ritkán tértek ki a hatalmi szerkezetre és a hűbéri viszonyokra. A feudalizmus terminusa is csak néhányszor fordul elő, de a szó használata nélkül is le lehetett írni Nyugat-Európa 900–1500 közötti gazdasági fejlődését.

A FEUDALIZMUS SZAKASZAI

A feudalizmus nem volt egységes rendszer, „nem alkot egységes tömböt”, ahogy Marc Bloch fogalmazta. Legalább három nagy szakaszát különböztethetjük meg. Az első a Római Birodalom bukásától mintegy ezerig; ez a káosz, majd a feudalizmus kialakulásának az időszaka. A második az érett feudalizmus, a második évezred első felében. Végül a harmadik a feudalizmus felbomlása és utóélete.

A fejlődés ciklikus, az állandóság vagy a bizonytalanság szakaszait a változás és a megújulás szakaszai váltják fel. Ez utóbbiakat a középkorról szóló irodalomban két – a *reneszánsz* és a *forradalom* – terminussal jelölik.

AZ ELSŐ ÉVEZRED MÁSODIK FELE

A Római Birodalom bukása után is tovább folyt az élet, bár a központi hatalom megszűnt, a hatalom szétforgácsolódott, és az adók behajtása lehetetlenné vált. A városiasodás elakadt.^[20] A romokon kisebb és még kisebb egységekben kellett az életet megszervezni. A feudalizmus hierarchikus rendszerének még csak elemei jöttek létre. Le Goff szerint inkább kellene ezt az időszakot késő ókornak, mint kora feudalizmusnak nevezni.

A szocioanalitikus kép tehát a következő: A görög-római antikvitás megpróbált a patriarchális társadalom fölé egy racionális-hierarchikus hatalmi szervezetet emelni – megfelelő intézményrendszerrel, várossal, gondolkodással –, de ez összeomlott. Alatta – némi változással – megmaradt a patriarchális világ. Most új hatalmi szervezetet kellett fölébe szervezni, amely jobban megfelelt a hagyományos addíciós, nem centralizált társadalmi kapcsolatrendszernek, de felhasználta az antikvitás formáit is – mindenekelőtt a kereszténységet.

AZ ÉRETT FEUDALIZMUS

E korszak jellemzőit Georges Duby három tényezőben foglalta össze.

a) A mezőgazdaság nagy átalakulása, „forradalma”, növekvő prosperitása. Henri Pirenne szerint Nyugat-Európa a 9. századtól vált mezőgazdasági társadalommá. Ez a mai értelemben vett parasztság születése.

b) A mezőgazdaság megalapozta a városok egyelőre lassú fejlődésének lehetőségét is. Növekedett a polgárság száma. Lassan, szabadabbá válva a földesúr szolgálatától, egyre többen költöztek a városba. A lakosság száma is egyre nőtt. Veres Péter zseniális megállapítása szerint a társadalmi fejlődést azzal lehet mérni, hogy hány paraszt tart el hány nem parasztot.

c) A feudalizmus hatalmi rendszerének kialakulása, amely a francia királysággal kezdődött, és a német páncélos hadsereggel folytatódott – ebben már a magyaroknak is volt szerepe, mivel a hódító vikingek és a kalandozó magyarok ellen fegyverkezni kellett.

Fontos szerepe van az érett feudalizmus kialakulásában a mezőgazdaságnak. Hoffmann Tamás három nagy mezőgazdasági forradalomról beszél. Az első a neolitikus forradalom mezőgazdasági része – a tűz felhasználása, a tudatos szerszámkészítés és növénytermesztés. A második az öntözéses mezőgazdaság

– a nagy ázsiai birodalmak ökonómiai alapja. A harmadik a középkori agrárforradalom a második évezred első századaiban, amely magasabb életszínvonalat biztosított, „mint bármely elődje a kontinensen vagy társa a távoli földrészekben. Ez tette lehetővé a városi lakosság ellátását, tehát a városok és az iparosodás fejlődését. Létrejött teljesen új képződmény... A 10–14. század között megindult, illetve lezajlott a feudalizmus expanziója, és átalakította a kontinens térképét”.

Kialakult a szerződésen alapuló hűbéri rend a királytól a vazallusokon és a klienseken át a jobbágyokig. Elve a kiváltságot adni, és cserébe hűséget követelni; a hűbérúr személyes hatalma kliensein és a vazallus személyes hűsége a hűbérúrhoz; a hatalom személyi természetű, de egybeolvad a föld birtoklásával. Váci Péter szerint a feudalizmus ott kezdődött, amikor a vazallusság és a beneficium „egymásra kezdett hatni”. Marc Bloch megfogalmazásában pedig: a feudális társadalom állandóan e két véglet között ingadozott – az ember és az emberek közötti szoros kapcsolat az egyik oldalon; a másikon a laza kötelék, amelyet a használatára adott föld jelent.

A birtoklásnak ez a fogalma azonban, mint azt a tulajdonviszonyok elemzői Justus Möser-től Hegelen át Kornai Jánosig megfogalmazták, radikálisan különbözik a kapitalista tulajdontól. Mindenki király a maga birtokán, és szolga a hűbérúr udvarában. A rendszer tetején, a hűbéri hierarchia csúcsán – Szent Anzelm leírásában – az Isten-király ül. Az Úristennek az angyalok az ő vazallusai.

A FEUDALIZMUS „RENDSZERE”

Az érett feudalizmus politikai mechanizmusai eltértek mind a korábbi római, mind a későbbi polgári szervezetétől. Azok racionálisan működő szervezetet igyekeztek létrehozni, ez a személyi hatalmak megosztott szisztémáját építette.

A kétféle szervezetet az addíció és a centralizáció összefüggésével, a centralizáció formájával, valamint a személyi és dologi kapcsolatok viszonyával jellemezhetjük.

A törzsi társadalom szervezete kevés embert foglalt magában, a törzsek „függetlenek” voltak, additív módon éltek egymás mellett békében vagy hadakozva. A kis egységeken belül örökletes, „testmeleg” primer viszonyok érvényesültek, jól szabályozott belső hierarchiával – amit az antropológia Morgantól Malinowskin át Lévi-Straussig és tovább bőségesen leír.

Hogyan alakulhat ki olyan társadalmi egység, amely több embert foglal magában, és nagyobb területre terjed ki? A nagy ókori birodalmak ezt szigorú

hierarchikus renddel oldották meg – esetenként különböző formában –, de a patriarchális primer közösségek is tovább éltek.

Bloch hangsúlyozza, hogy az európai hűbéri hatalom nem centralizált, hanem szétesztott. A korábbiakkal – az ősi patriarchalizmussal és a rabszolgaságon alapuló bürokráciával – szemben van benne valami mesterséges. Nem annyira hierarchikus, mint inkább egyenlőtlen. Pontosabban – mint Duby írja – a hierarchia koncentrikus körökbe rendeződött a három rendi szervezet – a földbirtok, a fegyveres uralom és a spirituális, lelki uralom – szoros egymásba épülése folytán, és ez az európai feudalizmus jellemzője. Úgy foglalthatjuk össze, hogy a korábbiakhoz képest *másképpen hierarchikus*, és éppen ez a lényege. Alatta tovább élt a patrimoniális társadalom primer, elsőfokú szervezete,^[21] amely elfogadta ezt az uralmi rendszert, és nem lázadt ellene.^[22]

Igen fontos, hogy a függőségi viszonyok személyi jellegűek, tehát nem dologiak, nem racionálisak. Ezt hangsúlyozza Bloch, és ebben különbözteti meg Marx *A Tőkében* a kapitalizmust a feudalizmustól.

Ez a megkülönböztetés különösen fontos, mert megszabja az ember helyét a világban. A „természeti állapotban”, a törzsi társadalomban és az ókori birodalmakban az emberi egyenlőtlenség természeti adottságként érvényesült. Csakúgy, mint az állatok világában, az erősebb többet kapott a gyengébbnél. Ezzel szemben a fejlődés csúcán, a demokráciában már egy másik elv vívja harcát az érvényesülésért – az egyenlőség elve. Az a gondolat, hogy minden ember egyenlő értéket képvisel, és ugyanannyira jogosult, mint a másik.

Nem járhatjuk be most e két elv harcának történetét, ez a filozófia egyik fő témája Arisztoteléstől Rawlsig. Meg kell azonban jelölnünk benne a feudális szemlélet történelmi helyét. *A feudalizmus olyan világlátást alakított ki, amely az emberek eleve való és áthághatatlan egyenlőtlenségét szakralizálta, törvényesítette és interiorizálta. Hozzáátette az Isten előtt való egyenlőség malasztját, és belső kötelességévé tette minden embernek a személyes engedelmisséget.*

Bloch szól arról is, hogy beszélnek egyiptomi, akháj, kínai, japán feudalizmusról,^[23] de kétséges, hogy mennyire lehet a terminust rájuk is alkalmazni. Időben és térben távol eső országokat neveztek feudálisnak, pusztán mert egyes vonásaikban hasonlítottak az európai hűbéri rendhez. Tudta ezt Max Weber is. Nemcsak a patrimoniális és a feudális rendszert különböztette meg, hanem kitért a rendi patrimonializmusra is, amelyben már megjelentek a rendies, hűbéri feudális elemek, anélkül, hogy a szó teljes értelmében vett feudalizmus megvalósult volna.^[24] Érvényes ez egyes európai országokra, így Görögországra is. Görög szociológusok^[25] szerint náluk sohasem volt nyugati típusú feudalizmus, a bizánci antikvitást a török uralom

követte; történelmükből ki is maradt mind a reneszánsz, mind a felvilágosodás. Ez az állítás azonban csak félig igaz. Bizánc történetének középkori szakasza éppen a korai feudalizmus egyik legnagyobb hatású formája. Igaz, a későbbi, „érett” feudalizmus már nem alakulhatott ki.

Az is kétséges, hogy mennyire használhatjuk a feudalizmusra a rendszer kifejezést. Elizabeth Brown szerint akkor lenne rendszer, ha annak elveit minden résztvevő – mint ideáltípust – a fejében hordozná, és alkalmazná, de helyett mindenki csak a saját szerződéséhez alkalmazkodik. Ezért helyébe a „*hasonlósággháló*” kifejezést ajánlja. Ami tökéletesen ráillik, csak azt kell hozzátenni, hogy ez is a szó szélesebb értelmében vett rendszer fogalom egyik változata.^[26] A feudalizmus „rendszere” – Hajnal István meghatározása – a „szokások szerint épülő” társadalmak egyik változata. Akkor válik a szó teljesebb értelmében vett rendszerré, amikor a racionális, érdeket követő bürokrácia keményebb láncra fogja az addig szokás szerint működő elemeket. Ez az abszolút monarchia, a feudalizmus és kapitalizmus ellentmondásos házassága.

ÚJ VILÁGLÁTÁS, ÚJ KULTÚRA A KÖZÉPKOR RENESZÁNSZAI

A középkor kutatói három korszakot neveznek reneszánsznak. Összefoglaló művében Jacques Le Goff is háromról beszél – a Karoling-reneszánszról, az ezredforduló utáni reneszánszról és a 13. század városi reneszánszáról. Szűcs Jenő szerint: „Itt a gyökere, hogy a nyugati feudalizmusból, és csakis abból, nőhetett ki a kapitalizmus: maga az európai középkor legalább három nagy struktúraváltás vagy, egy más aspektusban, három »reneszánsz« sorozata.” Az európai fejlődés – hangsúlyozza – tehát nem pusztán ciklikus, hanem struktúraváltozást is eredményez.

Mindez fokozatosan új világlátást és kultúrát alakított ki. Fokozatosan, az évszázadok sorában egymásra épülő „reneszánszok” sorozatán keresztül. Az új szemlélet egyként kezeli Isten és a király szuverenitását. Nemcsak a hatalmi elit számára nyújt ideológiát, de az emberek, polgárok, parasztok számára is. Olyan teológia, olyan vallás, olyan művészet kellett, amely számukra is megfogható, és megnyugtató értelmezését adja az életnek.

Ezt hozta meg a gótika kialakulása, írja George Duby *A katedrálisok kora* című könyvében. Születésének idejét és szülőatyjának nevét is pontosan megnevezhetjük. Suger apát, Saint Denis katedrálisának építtetője gondolta ki azt az új esztétikát, amely a művészet fejlődését évszázadokra meghatározta.

A korai feudalizmusban a vallás nem annyira az emberek tömegeihez szólt, mint inkább az elithez, amely a nyomor, az éhínségek és a háborúk idején is vállalta, hogy Istennel is foglalkozzék. Művészetük tele volt csodálatos álmokkal, szörnyekkel és titkokkal. Az érett feudalizmusnak azonban olyan új világszemlélet, vallás és művészet kellett, amely az emberek százazezreinek teszi a rendszer elveit az identitás és a napi gyakorlat alapjává. Így érthető, hogy ha a térképre felrajzoljuk a gótikus katedrálisok városait, s mellé írjuk építtetésük évszámait – az érett feudalizmus kereteit találjuk meg.

Suger esztétikája Istent lélekként fogta fel, és a fény analógiájában ábrázolta. A fény Istentől árad, és minden teremtményt a maga megváltoztathatatlan helyére állít. A katedrális egész belső terét a beáramló fény rendezi el. A technikai újítások – a csúcsíves ablak, a bordás boltozat – ezt szolgálják. A fény felülről jön, a világ hierarchikus elrendezésű, a vertikális dimenzió felismerhető rendező elvvé válik, a horizontális dimenzió pedig a társadalmi rendeződésnek megfelelően tagozódik.

Ez az elgondolás a kiismerhetetlen titkot, Isten végtelen fenségét a világ Istentől eredő hierarchikus logikájával kapcsolja össze – *szakeralizálja a hatalom feudális rendjét*. Megrajzolja az egyetlen élő Isten világának egyvonalú hierarchikus rendjét, és ugyanazt érvényesíti a földi világban, ahol viszont nem ismeri a gondolat szabadságát. A hűbéri rend uralmának a páncélos hadsereg mellett ez a legnagyobb támasza.

Ugyanennek a szemléletnek a terméke az új filozófia, amely csak szolgálólányként alkalmazza a logikát. Ugyanabban az időben jelenik meg az ábrázolásokban az emberré vált Isten a megváltó Jézus, valamint Szűz Mária képében – akinek kultusza hasonlóképpen ezekre a gondolatokra vezet vissza.

A szocioanalízis tehát azt mondja, hogy a feudalizmus idején a társadalom Felettes Énje a hierarchikus ordó. Ugyanakkor az altalajon tovább él a patriarchalizmus eleven szövete, amelytől szintén nem idegen a hierarchia, de másképpen épül fel, szorosabban kötődik a törzsi-családi viszonyokhoz.

Itt kell visszatérnünk a kultúra jellegére is. A feudalizmus kultúrája ebben az érték szempontjából legmagasabb formájában sem vált igazán autonóm jellegűvé. És nem is csak a keresztény teológiának maradt a „szolgálóleánya”, hanem a feudalizmus hatalmi szövevényének is. A kultúra szabadsága, autonómiája és vele a második társadalmasulás szellemi aurájának kibontakozása a racionalizmussal és a felvilágosodással, tehát a szolgálólány szerepéből való kitöréssel kezdődött.

A FEUDALIZMUS HANYATLÁSA, A PIACI-KAPITALISTA GAZDASÁG, A POLGÁRI TÁRSADALOM, A BÜROKRATIKUS HATALOM, A RACIONALIZMUS MEGJELENÉSE

A folyamat vezérlő ereje – Adam Smith megfogalmazásában – az „eredeti felhalmozás” (previous accumulation), amit két szakaszra osztunk.

Az első szakasz a kereskedelmi forradalom, a pénzvagyron felhalmozása, a városiasodás és a vele járó következmények. Henri Pirenne a 12. századra teszi a kezdetét, Jacob Burckhardt ebből vezeti le az itáliai reneszánsz kibontakozását.

A második szakasz az angliai eredeti felhalmozás, amely magát a kapitalizmust szülte. Az – akkor már szabad – parasztságot elűzték a földjeikről, hogy azokon birkát legeltessenek, majd posztót készítsenek. A népesség szaporodása és Amerika felfedezése új piacokat nyitott a textilipar számára. Ez az ipari társadalom, a kapitalizmus, a polgárság születése.

Max Weber elemzése szerint az ipari gazdaság és a polgári társadalom szélesedő és izmosodó szerkezete alatt *változatlanul tovább éltek a régi patriarchális viszonyok, halványodó, de még élő feudális kapcsolatrendszerrel.*

A FEUDALIZMUS UTÓÉLETE

A növekvő kapitalizmus az „altalajba” szorította a feudalizmust és a vele továbbélő patriarchális hagyományt, de kiirtani nem tudta – a kettős struktúra megmaradt. A centrumországokban Észak-Amerika előnyét már Tocqueville abban jelölte meg, hogy nincs saját feudalizmusa, azonban a rabszolgatartó dél és saját patriarchalizmusa kitermelt olyan szoros közösségi hagyományokat, amelyeket ugyanebbe a körbe lehet sorolni – Robert Putnam ezeket foglalta össze *Bowling alone* című könyvében. Ez is egyfajta kettős struktúra.

A centrumon kívül erősek maradtak a feudális hagyományok, ez a mezőgazdaság „porosz útja”. Ezt írja le Erdei Ferenc a magyar társadalom kettős struktúrájában, Bibó István a zsákutca, Szűcs Jenő a „kelet-közép-európai” régió fogalmában. Erre hivatkozva mondta Szelényi Iván már 1991-ben, hogy a rendiség tovább él a romokon.

A FORDULÓPONT KÉRDÉSEI

Ulrich Beck szerint az újmodernitás eddig vértelen forradalma légüres térbe szorítja a feudalizmus továbbélő hagyományait. Itt azonban fel kell tennünk a kérdést, hogy mi is került most egyetemes válságba?^[27] Csak a szorosabban vett európai feudalizmus továbbélő hagyományai, vagy annál is több?

Valóban, nem pusztán a feudalizmus, hanem a társas együttélés mindazon hagyományai, amelyek az őstársadalom óta a társadalmi lét „altalaján” tovább éltek – Veres Péter ezt nevezte az emberi „tenyészetnek”. A különböző nagy – társadalmi, állami, birodalmi, gazdasági – szerkezetek úgy épültek rá ezekre, mint valami vaslábakon álló acélszerkezet; alatta az őstalaj és a növényzet megtudta magát őrizni. Ha nem is maradt egészen változatlan, de megtartotta létének önállóságát.

Minek nevezhetjük ezt a mindvégig továbbélő társadalmi képződményt, masszát, szövetet? Fritjof Capra már évekkel ezelőtt a patriarchalizmus válságáról, mint egyetemes világválságról írt. Ez három nagy trend egybeesését jelenti – a patriarchátus hanyatlásának 3000 éves ciklusa most jut el a végpontjához; az energiaforrások kimerülőben vannak; a kulturális és civilizációs értékrend megroppant. A három együtt érvényes.

Mázsa Péter vitáink keretében figyelmeztetett arra, hogy az emberi együttélésnek vannak olyan alapvető, „nembéli” formái, amelyek nem tűnhetnek el. A patriarchátus ennek egyik „felépítménye” – ha nem is az első, előtte volt a matriarchalizmus. Az apaság és az anyaság, valamint a kettő együtt – a család – örök, de a konkrét forma változik. Most az a kérdés, hogyan. A másik a Beckék által emlegetett individualizáció, amely az egyént támasz nélkül hagyja. Most a legszélesebb értelemben vett emberi kultúra, hétmilliárd ember magatartásrendszere kerül válságba a világ eddigi leggyorsabb fejlődési ciklusának szédítő áramában.

A Római Klub második jelentése (Mesarovic–Pestel) évtizedekkel ezelőtt lényegében ugyanezt fogalmazta meg, a patriarchalizmus kiemelése nélkül. Manuel Castells pedig, az ellenkező oldalról indulva, hasonló következtetésre jut a csupán hálózati kapcsolatok monstrummá növekedéséről szólva.

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy az *első világállapot* – a neolit forradalomtól a kapitalizmusig – társadalmasulása túllépett a törzsi kereteken, és olyan új rendszert hozott létre, amelyben a patriarchalizmus, a feudalizmus, a karizmatikus uralom, a hierarchizmus elemei a történelem során különböző arányban keveredtek. Olykor, többnyire még csak kezdetleges formában – csupán a görög-római világban erőteljesebben – a racionális viszonyok is megjelentek. A *második világállapotban* ez utóbbiak kerültek felülre, de a felszín építménye alatt szabadon élt tovább a másodfokú világ. A múlt század utolsó

harmadában új folyamat kezdődött, amely elveszi a levegőt a társiasság hagyományos formái elől.

2. ÁTMENET A POLGÁRI TÁRSADALOMBA. A FEJLŐDÉS KÉTFÉLE ALGORITMUSA *„Félperifériától a félperifériáig”* ROMSICS IGNÁC

A „mi feudalizmusunk” is más, mint a nyugatiaké. Ezt a főútvonal és a zsákutca, a centrum és a félperiféria, a szerves és a szervetlen fejlődés különbségével jellemezhetjük.

Eddig is használtuk ezeket a terminusokat, most itt az ideje, hogy az eddiginél alaposabban körüljárjuk. Az előző fejezetek után térjünk vissza kiindulópontunkhoz, a közép-európai (magyar) és nyugat-európai fejlődési vonal, algoritmus megkülönböztetéséhez.

SZERVES ÉS SZERVETLEN (ZSÁKUTCÁS, FÉLPERIFÉRIÁS) FEJLŐDÉS

A kétféle fejlődési menetet Ulrich Beck is megkülönbözteti. A „második modernitásról” kialakított koncepciójának integráns része a kétféle modernizáció eltérő magatartása a feudalizmus hagyományai irányában. Az első modernizáció, amint forradalmaival kivívta a dominanciát, minden további deklaráció nélkül, csendesen élni hagyta a rendiség társas-kulturális hagyományait, sőt, ettől kezdve épített rájuk. A második modernizáció sem egyenesen támadja ezeket a tradíciókat, de az ipari társadalom hagyományait szűkítve, a rendiség örökségét egyre hatásosabban kiüresíti. „Ahogy a modernizáció – írja Beck – felbomlasztotta a rendiségbe csontosodott agrártársadalmat, és kihámozta belőle az ipari társadalmat, úgy bomlasztja fel ma a folyamatos modernizáció az ipari társadalom körvonalait, hogy kirajzolja egy másik társadalom körvonalait.”

Az első modernitás ipari társadalmának felépítése ellentmondásos. Sohasem terjed ki a társadalom egészére, megőrzi, magában foglalja, sőt mindinkább magáénak tekinti a hagyományos hűbéri viszonyokat. Nem jött létre egy teljesen homogén ipari társadalom, csak egy félig ipari, félig rendi. A rendiség pedig nem csupán hagyomány és maradvány, hanem tovább él az ipari társadalom társas kapcsolataiban. A társadalom szerves életét a rendiségben kialakult hagyományok – a család, a nemi szerepek, a társadalom csoportjaihoz

és rétegeihez való tartozás, a vallás – határozzák meg. Ezek a félelem és a bizonytalanság leküzdésének alapvető formái. Fölöttük épült fel az ipari modernizáció rideg világa.

Az első modernitás kultúrájában is nagy szerepet játszanak a lényegében „későrendi” hagyományok, amelyek aztán az ipari kapitalizmus rendszerében modernizálódnak, háttérbe szorulnak, és lassan kiégnek. Ekkor szűnik meg a „rendi színezetű, piac által közvetített közösségi szellem”. A második modernizációban azonban szétolvad a két kultúra naiv együttműködése. A 21. század fordulójára az első modernizáció ipari társadalmának társas és kulturális viszonyai varázsukat veszítették.

Mindehhez azonban hozzá kell tennünk valamit, pontosabban vissza kell térnünk alapvető kérdésünkhöz. Ahogy Ulrich Beck írja, az „első” modernitásban az uralkodó, modern ipari társadalom kötött hallgatóságos szövetséget a feudális hagyományokkal, azonban a kelet- és kelet-közép-európai államokban fordítva történt – a pozícióiban mindmáig megtartott uralkodó rendiség kötött hallgatóságos szövetséget a kibontakozó modernitással.

Nyugaton a feudalizmus korábban kezdődött, és a „mezőgazdasági forradalom” kibontakozásával járt. Ez alapozta meg az új piaci, polgári, kapitalista fejlődést, amely szervesen épült a kialakult viszonyokra, és mintegy belülről alakította át őket. Ezzel szemben a kelet-közép-európai régióban a feudalizmus később kezdett kibontakozni a „késő-feudalizmus”, a „második jobbágyság” vagy a „porosz út” formájában. A „második rendiség” híján volt a valóságos mezőgazdasági forradalomnak, és a nyugatinál is merevebben valósította meg a rendiség hatalmi viszonyait. Belülről tekintve ez a feudalizmusnak a nyugatinál is merevbb formája, de kívülről nézve már inkább a nem szervesen fejlődő kapitalizmus jelensége – a „piacra termelő kényszermunka”.

Ez a félperifériás helyzet, a bibói zsákutca, a szűcsjenői közép-európai régió elmaradottságának a lényege. Ez ellen folyt Magyarországon a modernizáció és a reformok híveinek harca évszázadok óta, aminek igazságát „rendszerváltás” utáni történelmünk egyértelműen bizonyítja.

A feudalizmus-rendiség társadalmi vonásainak alapvető jellemzője a modern és újmodern világ áttekinthetetlen szövevényének személyi viszonyokkal való helyettesítése és személyi kapcsolatokra való visszavezetése.

Érdemes itt Marxra hivatkoznunk, aki ugyancsak mélyen élte át és fogalmazta meg a feudalizmus és a kapitalizmus különbségét. *A tőke* 1. kötetében^[28] az árutermelés fetisizmusáról beszél – a dolgok viszonyai eltakarják a mögöttük lévő emberi viszonyokat. Most azonban ennek

fordítottját is meg kell tapasztalnunk, ugyanis nem kevesen vannak, akik éppen ezeket a bonyolult dologi – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális – viszonyokat nem értik. Konkrét társadalmi, gazdasági helyzetük is azt segíti elő, hogy ne értsék. Továbbélésüknek az a legkézenfekvőbb útja, hogy most a közvetlen emberi viszonyokat fetisizálják.

Az ilyen társadalom sajátos belső dinamikája a hitbizományok együttélésére és a hitbizományosok kiegyezésére épül, de ez a kiegyezés befelé lecsendesíti és ha lehet, megfojtja magát a dinamikát. Szigorú hierarchiát hoz létre, amelyhez az alsó rétegektől megköveteli a feltétlen azonosulást és odaadást.

Az utórendiség továbbélési formáinak és módjainak skálája igen széles. A makacsul továbbélő hitbizományos és klientúrás kapcsolatok, a mereven alkalmazott hierarchia, a patriarchális családmódel és erkölcs vagy – Tamás Gáspár Miklós jellemző kifejezésével – a „törzsi szokások” csakúgy idetartoznak, mint a mellékutak keresésének szabadsága, sőt erkölcsileg is elismert jogosultsága. Ez jelenik meg például a „feketegazdaság” különböző változatainak rendkívüli szerepében, ami – egyes felmérések szerint – a valószínű magyar gazdasági életnek mintegy egyharmadát foglalja el.

Mindez azt mutatja, hogy itt nem pusztán a fejlődés fő útvonaláról való valamiféle elhanyagolható letérésről van szó, hanem kétféle algoritmusról, amelyek együtt jelentek meg, és egymást feltételezik.

Többféle terminust alkalmazhatunk a két fejlődésvonal jellemzésére. Ezt fejezi ki Bibó István nagy hatású elmélete, a „zsákutcás fejlődés”. A nemzetközi gazdaságtörténeti-gazdaságföldrajzi irodalomban erre használják a centrum–periféria–félperiféria megkülönböztetést. Én teszem hozzá a szerves és a szervetlen fejlődés kettősségét, amelynek differenciája tartalmilag is jellemezni tudja az eltérés milyenségét és minőségét.

A ZSÁKUTCÁS FEJLŐDÉS

Az előző fejezetben már kifejtettük Bibó elméletét, itt csak emlékeztetőül röviden. Bibó gondolkodásának centrumában az újkori európai társadalom fejlődésének menete állt. Nyugat-Európa fő útvonalát a folyamatosság jellemzi. Az európai hűbériség kifejlesztette a korlátozott szabadságjogok szerződéses rendszerét – erre épülnek a „szabadság kis körei”, ebbe engednek gyökeret a polgárosodás, a civil társadalom csírái, majd a modern Európa valószínűsága. Szerepük volt ebben a forradalmaknak, mert ledöntöttek addig eltávolíthatatlannak vélt gátakat.

Egészen más Kelet-Közép-Európa útja, a „zsákutcás fejlődés”. Már a feudalizmusnak is csak korlátozott és ridegebb formája alakul itt ki – a jobbagyság rendi elnyomása szerződéses rendszer nélkül. Nincsenek „kis körök” a szabadságnak. Mátyás királyig még bizonyos távolságban követjük, olykor közelítjük Európát, utána azonban végképp befutunk a zsákutkába. A rendies társadalom megmerevedik. Évszázadok óta neki-nekifutunk, hogy kitörjünk belőle, de újra és újra visszazuhanunk.

CENTRUM–PERIFÉRIA–FÉLPERIFÉRIA

Bibó István koncepciója nagy mértékben azonos azzal, amit az európai és amerikai gazdaság- és politikatörténeti irodalom jó húsz évvel utána kidolgozott.

Napjainkban – Immanuel Wallerstein és mások nyomán – leginkább a centrum–periféria–félperiféria megkülönböztetésével jellemzik a ma már szorosan összefonódó „gazdasági világrendszer” egyes régióinak eltérő fejlődését. Hazánk és a környező keleti országok a félperiférián foglalnak helyet. A különbség azonban csupán időbeli. Az elmaradottság súlyos következményekkel járhat, és szinte felszámolhatatlanná válik, a centrum és a periféria közötti távolság nem csökken, hanem növekszik. André Gunder Frank ezt a következőképpen fejezi ki: *A kapitalizmus, mint világrendszer, egyszerre hoz létre fejlődést és »alulfejlődést« (underdevelopment). Ezért az alulfejlett országok fejlődése az »alulfejlettség fejlődése«, ami csak egy kiszolgáltatott, kicsinyes „lumpenburzsoáziát” eredményez. Amíg a centrumban a gazdasági növekvés integrál, valóságos fejlődést okoz, addig a periférián minden növekedés széttagol, tehát a termelés kereteinek növelése mellett a bajokat, ellentmondásokat és az elmaradottságot is növeli. A periféria kapitalizmusa torz kapitalizmus.*

A centrum és a periféria, a főutca és a zsákutca fejlődésének eltérő volta a szerves és szervetlen fejlődés fogalmában összegezhető a legtisztábban.^[29] Azért tartom ezt fontosnak, mert ez fejezi ki a folyamat belső *dinamikáját*. A zsákutca és a periféria inkább az útirányt vagy a gazdaságföldrajzi helyzetet írja le, nem a változások menetének rendjét, algoritmusát, miközben itt nagyon dinamikus erők küzdelméről, az előző fejezetben leírt társadalmi rendszerek – a „hasonlósági hálózatokban végbemenő párhuzamos processzusok, integrációs komplexumok” – autentikus és nem autentikus részrendszerének egymáshoz való viszonyáról beszélünk.

SZERVES ÉS SZERVETLEN FEJLŐDÉS

A társadalmi fejlődés egymást követő, az előzőre mindig ráépülő fokozatait a társadalmat mozgató energia mennyisége is megkülönbözteti egymástól. Az ember által felhasznált energia tömege óriási mértékben növekedett az őskortól napjainkig. De legalább ugyannyira megváltozott az energia felhasználásának módja is.

Minél magasabb fokú a társadalmi rendszer, annál sokrétűbb és bonyolultabb belső szervezetet kell hozzá létesíteni, hogy felossza és felhasználja a rendelkezésre álló energiát. Végbemegy a differenciálódás folyamata, a társadalom alacsonyabb fokain még naivan együtt létező funkciók fokozatosan elkülönülnek, ezenközben a társadalom – kis közösségek additív együtt létezésétől a nemzetállamon keresztül a globális emberiségig – mind több embert foglal magába egyre bonyolultabb munkamegosztás keretében. Gondoljunk csak az értelmiségi funkciók elkülönülésére. Az őstársadalomban még egyetlen ember látta el, aki pap, orvos, művész, tudós és ceremóniamester volt egy személyben. Ebből nőtt ki az értelmiségi foglalkozások sokasága.

A funkciók elkülönülése azonban azzal jár, hogy minden funkcionális egységnek van egy, az össztársadalmon belül elkülönült, de azzal mégis összefüggő része, amelynek saját, külön dinamikája van. Ezek a társadalom organizmusai, szervei. Az egész társadalom működésének jellegét, minőségét az adja meg, hogy hogyan működnek ezek az organizmusok, együtt és önmagukban. Minél magasabb fokú a társadalmi rendszer, annál sokrétűbb belső szervezet kell hozzá, hogy felossza és felhasználja a rendelkezésre álló energiát. A rendszer akkor működik jól, ha ezeket a szerveket a társadalom önmagából építi ki, és elegendő belső energiával táplálja. Példa erre a modern piaci gazdaság, a kapitalizmus kialakulása. Szerves folyamat az eredeti felhalmozás, amely lényegében autochton módon, belülről történt, és így a külső forrásokat is – mint Amerika felfedezése – szervesen tudta felhasználni. A centrumon kívüli országokban azonban ugyanez az átalakulás felülről indult. Széchenynek és Széchenyiknek kellett jönni, akik a „művelt nyugatot” látva mozgalmat indítottak a modernizálásra, iparosításra, városiasításra – máig sem tudtuk Nyugat-Európát és Észak-Amerikát utolérni.

A másik beszédes példát Hayektől veszem. Angliában akkor foglalták törvénybe az iskolakötelezettséget, amikor már a társadalom nagy része magától is iskolába küldte gyermekeit. Amikor Nagy Frigyes tette kötelezővé, akkor országainak gyerekei közül még kevesen jutottak el iskolába – és rendőri segítség kellett a megvalósításához.

A fejlődés dinamikája az, ami eltérő a kétféle menetben.

Némelyek manapság azt hirdetik, hogy a magyar társadalom bajai mind az elmúlt évtizedekben, a szovjet elnyomás alatt keletkeztek. Valójában az okok sokkal régebbiek és sokkal mélyebbek, Európa történelmi fejlődésének különbségeiben gyökereznek – mint ahogy az idevonatkozó magyarországi irodalomban Hajnal István, Bibó István, Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György, Engel Pál, Hanák Péter és mások megfogalmazták.

Térjünk vissza Hajnal István mottóul választott megfogalmazásához: „Minden kultúrfejlődésnek olyan (...) az »osztálytársadalm«*, amilyen volt a rendisége*”. Programunk vitájában ezt Laki László a következőképpen egészítette ki: „Nemcsak osztálytársadalmunk volt olyan, mint rendiségünk, hanem szocializmusunk is olyan volt, mint a kapitalizmusunk, újkapitalizmusunk pedig olyan, mint volt a szocializmusunk.” Romsics Ignác pedig így foglalja össze *Félperifériától a félperifériáig* című cikkében: „1989 után a béklyók lehullottak. A társadalom öngyógyítási folyamata azonban korántsem haladt előre. Egy integrált és nagy nemzeti célokban egyetérteni tudó magyar társadalomtól ma távolabb állunk, mint 1989–90-ben. Pedig ahhoz, hogy egyáltalán esélyünk legyen a felzárkózásra, erre is szükség lenne.”^[30]

Emeljünk ki most két pontot – a folyamat kezdetét és végét. A kezdete – nekünk a feudalizmusból csak a kései és hanyatló jutott. A vége – ez a feudalizmus fenn is maradt.

PÉLDÁK A SZERVES ÉS SZERVETLEN FEJLŐDÉS ALGORITMUSÁRÓL

A szerves fejlődés mintegy „alulról” indul el és megy végbe, központi irányítás nélkül, a résztvevők saját elhatározásából, míg a szervetlen fejlődésben sokkal nagyobb a központi irányítás és az állam szerepe, és erősebbek a bürokratikus vonásai. Kelet-Európa országai közül sok vált híressé túlméretezett és hatalomorientált bürokráciájáról – Poroszország, Ausztria, Oroszország, de még Törökországot is ideszámíthatjuk, Magyarország mindegyiktől őriz hagyományokat. A szervetlen fejlődés *autokratikus* formában egypárti diktatúrákhoz és totalitárius rendszerekhez vezetett. A sztálini abszolutizmus a kelet-európai bürokratikus hatalom abszolutizációja. Az *új demokráciában* az állam vezető szerepe megmaradt; az állami bürokrácia nemhogy szűkült volna, inkább kiszélesedett.

A szerves fejlődésben a modern társadalom kialakulásának feltételei már a feudalizmus idején megérnek. A forradalom teremt új helyzetet, amely ugyan utópikus célját nem tudja megvalósítani, de legfőbb eredményeit már nem lehet visszafordítani. Erős polgárság alakul ki, ami rányomja bélyegét az egész társadalomra, általánossá téve a polgári értékeket. A parasztság az „amerikai úton” viszonylag korán válik jobbágyból paraszttá, majd szabad farmerre. A szervetlen fejlődésben a feudalizmus maga is későbbi jelenség, és éppen csúcsponti szakasza hiányzik. Egy kései, agresszív szakasza – „második jobbágyság”, „utórendiség” – viszont tovább regnál, és uralmát biztosítandó, engedményeket tesz a polgárosodásnak. A mezőgazdaság a „porosz úton” jár, a feudális nagybirtok alakul át tőkés nagybirtokká, hatalmas mezőgazdasági cselédmunkássereget tartva fenn. A „megcsökött” parasztság sorsa hatalmas tehertételként nehezedik a társadalomra. A forradalmak nem győznek, vagy csak nagyon rövid időre. A polgárság gyenge, a polgári fejlődés élén más osztályok és rétegek állnak. Autokratikus formában ennek az agresszív késő feudalizmusnak a maradványai ötvöződnek az állam hatalmával, amelyet a társadalomnak egy szűk kisebbsége a demokrácia kiirtásával kaparint a saját kezébe. Az új demokráciában az utórendiség sok vonása maradt fenn – mint fekete gazdaság, klientúrás viszonyok –, további előrehaladásunk függ attól, hogy mikor és mennyire tudunk ezeken úrrá lenni.

A szerves fejlődés *kegyetlenül indul, és később lecsendesedik*. Az eredeti felhalmozás nyomor és szenvedés közepette elűzi a földről a parasztokat. A nemzetállam véres háborúk során, az elnyomás kiterjesztése által jön létre. A polgári forradalmak szintén nem szűkölködtek terrorban és a vérben. A sor az utóforradalmak és a restaurációk váltakozásával fejeződik be. Mindez azonban a korábbi évszázadokban lezajlott, és utána ellentétes tendencia érvényesül: a lecsendesedés. A békés megoldások kerültek előtérbe. Vannak összeütközések, súlyosak is, de mindenképpen ritkábban, mint a másik körben. Angliának és Franciaországnak a 20. században is voltak véres háborúi, de nem voltak véres rendszerváltásai, börtönökkel és akasztófákkal. A szervetlen fejlődésben mindez fordítva történik. A kezdeti krízis nem élesedik a végsőig, a lecsendesedés helyett azonban a késői időszak egyre forrongóbb és kegyetlenebb. A 20. század magyar történelme véres forradalmakkal, rendszerváltásokkal terhes. Az autokratikus rendszerek – fasizmus, sztálinizmus – éppen ennek a dinamizmusnak a termékei, megtetézve a forradalmak és az ellenforradalmak kísérleteivel. Az új demokráciában még él ezeknek a fordulatoknak – nemcsak az emléke, hanem lehetőségének – eleven érzete. Ezért jutunk nehezen a társadalmi béke azon fokához, amelyhez gazdasági fejlettségünk szerint már régen el kellett volna érniünk.

A szerves fejlődésben a piac szabályozó erő, és ezért, magától értetődően, regulálja a gazdasági, társadalmi és kulturális élet mind szélesebb területeit. Belső erők következtében alakulnak ki a modern tulajdonviszonyok, a tőkés magántulajdon és a szabad munka. A hazai tőke erős és független, és mintegy természetesen egészül ki külföldi tőkével. A gazdaság fokozatosan és idejében át tud térni a minőség elvére, a tudásalapú gazdaság rendszerére. A szervetlen fejlődésben a piac szükségképpen fejletlen és korlátozott, erős a naturális gazdálkodás. A magántulajdon viszonyai közé feudális vonások iktatódnak be. A hazai tőke gyenge, a külföldi tőke részvétele már a fejlődés korai szakaszaiban viszonylag nagy, a gazdaság könnyen kerül függő helyzetbe. Mindig az éppen aktuális lépés megtételében marad el, s ez ma is érvényesül, amikor a tét a minőség, a tudásalapú gazdaság. Az autokratikus politikai rendszerek, különösen a *totalitárizmusok*, a maguk felügyelete alá vonják mind a tulajdont, mind a munkát, és ki akarják küszöbölni a piacot. Az új demokrácia visszaállította a piaci gazdaságot, a magántulajdont és a működéséhez szükséges feltételeket, de a hazai gazdaság nem erősödött meg annyira, hogy kiiktatassák a késő feudális viszonyok maradványait.

A szerves fejlődésben a magántulajdon korán kialakul tiszta formájában, és a fejlődés motorjává válik. A klasszikus magántulajdon éhes és mohó, nagy gazdagságot halmoz fel, megsokszorozza a gazdaság teljesítőképességét. Később a tulajdon szerkezetébe szociális elemeket építenek bele, részben a szociáldemokrácia nyomására, részben a tulajdon jól felfogott érdekében. A folyamat lassú, de erőteljes. Együtt jár a szociális intézkedésekkel, a „szociális piacgazdaság”, a jóléti állam kialakulásával, a kistulajdonosok rétegének szélesedésével és stabilizálódásával. A jóléti állam válságával ezek a vonások meggyengültek ugyan, de nem tűntek el. A szervetlen fejlődésben a tulajdon ilyen irányú fejlődését két tényező akadályozza. Egyrészt a makacsul továbbélő feudális-hitbizományi formák, másrészt az állami beavatkozás fokozódása. Az autokratikus *diktatúrában* – a szovjet változatban – ez a tendencia abszolutizálódott a „köztulajdon” hamis címszava alatt. Az új demokráciában a kistulajdonosok rétege gyenge és nem eléggé stabil. A jóléti állam szakaszába sosem jutottunk el, részben előtte maradtunk. A Kádár-rendszer jólétisége – ahogy Kornai János fogalmazott – „koraszülött” maradt, a rendszerváltás után pedig nem tudtuk a jóléti deficitet kiegyenlíteni.

Mindennek logikus következménye a gazdaság elmaradottsága. Magyarország különböző időszakokban nagy erőfeszítéseket tett a felzárkózásra, a szervetlen fejlődés által létrehozott helyzetből való kitörésre. A már-már megindult folyamatok azonban rendre elakadtak, jobbára világpolitikai okok következtében. A magyar gazdaság fejlettsége a különböző

szakaszokban 25–40 százaléknyi tudta csak követni a nyugat-európaiakat. Szerkezete is mindig az éppen elavultat tudta megvalósítani.

A szerves fejlődésben korán kialakul az a homogén társadalomszerkezet, amely a modern társadalom alapvető osztályaira – parasztság, polgárság, munkásság, értelmiség – épül. A korábbi, hagyományos társadalmi szerkezetek beleilleszkednek ebbe a struktúrába. A fejlődés során egyre inkább megerősödnek és a társadalmi stabilitás biztosítékává válnak a középrétegek. A *kettős struktúra* az abszolút monarchiában – ahogy Norbert Elias leírja – átmenetinek bizonyult, és a későbbi fejlődésben feloldódott. A szervetlen fejlődésre viszont az a fajta *kettős struktúra* a jellemző, amelyet Erdei Ferenc 1943-ban vázolt fel a magyar társadalomról alkotott képében – ami ott átmeneti volt, itt csökötten tovább él. Az egyik struktúra a *rendi-utórendies Magyarország* – a maga szokásaival, kultúrájával, történelmi tudatával –, a másik a *polgári Magyarország* – a modern korhoz alkalmazkodó városi rétegek, értelmiség, munkásság, polgárság, tisztviselők, iparosok, kereskedők. A két szerkezet mintegy egymás fölött élt, alig keresztezte egymást. A kettős struktúrát a szociológia a legfejlettebb országokban is kimutatja, de ott szerepe egyre zsugorodik. A kétféle struktúra és a hozzá tartozó kétféle kultúra nemcsak kedvez az autokrata rendszerek létrejöttének, de minden diktatúra tudatosan épített is rá. Az új demokrácia céljai között szerepelt a kettős rendszer felszámolása, de nem jutott messze. A középrétegek – így a politikai középrétegek is – változatlanul gyengék.

A szerves fejlődésben mindezek során a 20. század második felében kialakul a *kétharmados társadalom*. A lakosság kétharmada alkotja a középosztályt vagy középrétegeket, él stabil körülmények között, része a jóléti rendszernek, kétharmadban valósulnak meg a szerves fejlődés vívmányai. Ott is van azonban egyharmad deviancia, nyomor, alkoholizmus, bűnözés. A szervetlen fejlődésben az arány fordított. Van ugyan egy erős szellemi és társadalmi elit, amely kultúrájában és általános magatartásában megfelel az európai mértékeknek. Van egy színvonalas középosztály is, de létszámában és arányában sokkal kisebb a nyugat-európainál, csak a lakosság egyharmada tartozik hozzá. Ezért mondhattam már a nyolcvanas években, hogy mi *egyharmados társadalomban* élünk. Ez a helyzet nagyon kedvez az autokrata rendszereknek, amelyek a nyugatihoz képest szűk elit és a nyugatihoz képest nagyon is széles lumpenrétegek paradox érdekegyeztetésén alapulnak. Az új demokráciában a helyzet még nem változott. Annyit igen, hogy a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lettek. A közép- és az alsó

rétegek aránya még nem változott szignifikánsan. Maradt az egyharmados társadalom. Ez a mai magyar élet legsúlyosabb problémája.

A szerves fejlődésben a társadalom működésének hathatós terepe a *civil társadalom*. Az izmosodó civil élet, a kultúra, a városiasodás megteremti hozzá a lehetőségeket. A *kétharmados társadalomban* a különböző csoportok széles körű és sokoldalú kapcsolatrendszer – civil társadalmat – alakítanak ki. Társadalmi szervezetek létesülnek, formálisak és nem formálisak, nonprofit jellegűek vagy gazdasági háttér nélkül valók, és céljuk is különböző. Közös érdekek képviselése, jótékonykodás, helyi politika, vallás, világnézet, kultúra, sport, szabadidő, utazás, hobby; behálózják az emberek életét. A szerves fejlődésben viszont *gyenge a civil társadalom, mert maga a polgári társadalom gyenge*. A különbség nem csupán mennyiségi – a civil társadalom hiánya kiüresíti az emberi kapcsolatokat, és konzerválja a feudális-klientúrás viszonyokat. Az autokráciákban a civil társadalom eltorzult, a társadalom még létező közösségeit agresszíven archaizálják. Az új demokrácia előkészítésében az éledő civil társadalom jelentős szerepet játszott, de a rendszerváltás politikai-társadalmi viharában ismét elgyengült, és most nehezen éled újra.

A szerves fejlődésben a plurális parlamenti demokrácia mind magasabb rendű formái alakulnak ki. A demokrácia nem válik teljesen sem az elit, sem a csőcselék politikai eszközévé. Megerősödnek az autonóm politikai középrétegek, amelyek a demokratikus fejlődést hordozzák. Az érdekcsoportok, szakszervezetek, korporációk, a különböző egyesületek alulról szerveződnek, és a demokrácia részévé válnak. Ezzel szemben a szerves fejlődésben a politikai középrétegek gyengék, és ez konzerválja az utófeudális-kliensi viszonyokat – a magyar és közép-európai irodalom nagy alkotásai könyvtárnyi anyagot nyújtanak erről. 1945-ig egy szűk, hitbizományi jellegű politikai osztály alkotta a klientúra magját, 1949 után pedig – a Rákosi- és Kádár-rendszerben egyaránt – az „elvtársak” nomenklatúrája. Az autoritárius politikai berendezkedés konzerválásának ez az egyik legfőbb tartaléka. Az új demokrácia eddigi története során megteremtette a demokrácia politikai alapjait, de a politikai társadalom gyenge és elszigetelt.

A szerves fejlődésben az „autonóm” vagy „magaskultúrát” maga a társadalom termelte ki a modern Európa születésének idején. Szervesen nő ki az illető ország, vidék, társadalom tradicionális, népi kultúrájából. A legmagasabb rendű kultúra hordozóinak viszonylag szűk körét olyan szélesebb középrétegek veszik körül, amelyek vonzódnak a kulturális értékekhez. A szerves fejlődésben viszont a magasabb kultúra már a középrétegek számára is sokáig mintegy idegenként jelenik meg. A társadalom jelentős rétegei veszítik el tradicionális kultúrájukat úgy, hogy nem nyernek újat, hanem a kulturális

„senki földjére” kerülnek. Az új demokráciában a helyzet nem változik számottevően. Körülbelül ugyanakkora rétegek – a társadalom mintegy 15 százalékanak – életéhez tartozik hozzá szervesen a magasabb kultúra gyakorlása. Egy másik 30 százalék igyekszik nyitni ebbe az irányba – szép, hogy a társadalmi változások viharában egyáltalán megmaradtak. De ez nem elég az újmodernség távlatában, a másik oldalon ugyanis 15 százalék a „társadalom alattiak” és 30 százalék a kulturálisan passzívak aránya.

A szerves fejlődés országában a dolgok alakulásának spontaneitása könnyen marad érzéketlen olyan új feladatok iránt, amelyek ilyen módon már nem oldhatók meg. A szervetlen fejlődés országai előtt azonban már kész minták állnak – mint Széchenyi István számára Anglia –, és már azt is látják, amit azok rosszul vagy egyáltalán nem tudtak megoldani. Mindez óriási kihívást és egyben fenyegetést jelentett a centrumországok számára, különösen akkor, amikor a szervetlen fejlődés autokráciába torkollott. *Az autokráciák elbuktak, és a tanulságokat a centrumországok vonták le a jóléti állam kialakításában, a demokrácia új fejlődési szakaszának megvalósításában.* Az új demokráciák ezen az úton indultak el.

A szerves fejlődés országában a nemzeti közösség és a nemzetállam az újkor elején kialakult. Erőszakosan és sokszor igazságtalanul ment végbe, de megtörtént. Más népek, etnikumok vesztésként kerültek ki belőle, nem tudtak önálló nemzetté válni. Vannak köztük olyanok, amelyek bele is nyugodtak, és olyanok is, amelyek úgy érzik, hogy legalább részben újra kellene játszani a történetet. A modernítésben, és különösen az újmodernítésben, a nemzetállamok kompetenciája szűkül, a kulturális nemzet eszméje kerül előtérbe. A szervetlen fejlődés országában a nemzetek és a nemzetállamok kialakulása később kezdődött, és a belső etnikai viszonyokat annyira sem sikerült homogenizálni, mint a centrumban. Mindkét oldalon erős, harcos, agresszív nacionalizmusok, „naciokráciák” keletkeznek. A nemzet értékfogalommal válik, a saját nemzetnek magasabb értéket, a másinak bűnöket tulajdonítanak. Az autokráciák ezekre a nacionalizmusokra építenek. A nemzetállam eszméje egy etnikum – vagy vallás – kizárólagos uralmát jelenti, az állammal rendelkező nemzet jogát más népek, nemzetek korlátozására, diszkriminációjára, beolvasztására. A sértett nemzeti öntudat revánsra készül. Az új demokráciában ezért az agresszív nemzettudat tovább él, szorosan összefonódva az utórendies magatartás- és gondolkodásformákkal.

A szerves és a szervetlen fejlődés mindezek ellenére sem egymást kizáró ellentétek, hanem kontinuumot alkotnak. Európa – és lassan az egész világ – minden országában két világ van. Az egyiket a szerves fejlődés hozta létre – és harmonikusan integrálja a hagyomány bizonyos elemeit –, a másik úgy őrzi a

hagyományokat, hogy képtelen harmonikusan befogadni a modernitás vívmányait. Megvan ez a kettősség az USA-ban – Észak és Dél – csakúgy, mint Nagy-Britanniában – Anglia és Wales, az ipari vidékek és az angol falu –, Németországban – nyugat és kelet –, és Spanyolországban – észak és dél. Olaszországban különösen éles, Észak-Itália a centrum, és Dél a periféria. Nálunk ugyanezt Lengyel László szellemesen fejezte ki Pannónia és Hunnia kettősségében, rámutatva arra, hogy a polaritás nemcsak kívül van, mondjuk Dunántúl és Tiszántúl között, hanem belül, a társadalom szinte minden sejtjében, azaz valamennyiünkben. A különbség a világon mindenütt azokban az arányokban van, amit a két „világ” egymással szemben elfoglal; az egyes országokban, az egyes belső régiókban, az egyes vidéken, az egyes településeken, az egyes közösségekben és az egyes embereken.

Befejezésül foglaljuk össze a kétféle fejlődésmenet szerepét a feudalizmus tovább élésének szempontjából.

A szerves és a szervetlen fejlődés algoritmusának alapvető és sokáig tartó következményei vannak a társadalmi fejlődés egész menetére. A fejlődés dinamikája eltérő a kétféle menetben. A szerves módozatban a gazdaság, a szervetlenben a politikai szféra az elsődleges. A szerves fejlődés a minőség, a közösség és a kultúra értékeiből nő ki, a szervetlen fejlődés szinte pusztítást végez bennük, hogy a fejlődést kierőszakolhassa.

A különbség az arányokban van. A szerves fejlődésben a polgári-piaci viszonyok mind erősebbek, mindinkább visszaszorítják a rendies viszonyokat – bár amint láttuk, győzelmük után hallgatólagosan engedményeket tesznek azok további érvényesülésére. A szervetlen (zsákutcás, félperiférikus) fejlődésben azonban a rendi viszonyok – bár itt is fokozatosan, de jóval lassabban gyengülnek – sokkal jobban meg tudják őrizni uralkodó szerepüket.

3. ÁTMENET A POLGÁRI TÁRSADALOMBA. KAPITALIZMUS – DEMOKRÁCIA – AUTOKRÁCIA. A TÁRSADALMI SZFÉRÁK DINAMIKÁJA

Felváztuk már az emberi társas együttélés szféráiról szóló elmélet alapjait, összefüggésük Dahrendorf által megfogalmazott rendjét. E szerint a *gazdasági és a társadalmi-kulturális szféra közötti komplementer viszonyban a politikai hatalom közvetít.*

A gazdasági fejlődés tartós és hatékony, ha a társadalom élet- és kulturális színvonalának emelkedésével jár. Amikor a gazdaság fejlődése a társadalom visszafejlődését és elszegényedését eredményezi, az belátható időn belül

visszahat a gazdaságra, megakadályozza további fejlődését, és előbb-utóbb csődhöz vezet. Viszont ha a társadalom igényei korlátozzák a gazdaság növekedését, annak előbb-utóbb a társadalom látja kárát. A közvetítő erő a politika és a hatalom. De ezt szélesebb értelemben kell vennünk a politika köznapi fogalmánál. Az egész társadalmat áthálózó hierarchikus viszonyokról, a hatalom különböző szintjeiről – azaz a politika és a társadalom kapcsolatrendszeréről – és mindezeknek a társadalom egyedeinek mindennapi viselkedésében való érvényesüléséről van szó. Foucault megkülönböztetése szerint nemcsak a bináris, hanem a diszciplináris hatalomról is.

Ez az összefüggés azonban a piaci árutermelés, a kapitalizmus és a polgári társadalom kibontakozásáig csak latens maradt. A feudalizmus szakralizált hatalmi rendszerében sem a gazdaság, sem a társas kapcsolatok, sem a kultúra nem szerezhettek önállóságot. Érvényesült, sőt megvalósult azonban a 20. század közepén, a jóléti állam elméletében és valóságában.

A DEMOKRÁCIA SZEREPE

A modern euroatlanti centrum kialakulásának, az ott végbement szerves fejlődésnek egyik legfontosabb megkülönböztető tulajdonsága, hogy – minél inkább előre haladunk a piaci árutermelés korai kibontakozásától a jóléti állam felé és tovább – egyre inkább központi szerepet játszik benne a demokrácia.

A kialakuló új társadalmi-gazdasági-kulturális integrációs komplexumot ugyanis éppen az különbözteti meg minden eddigitől, hogy a fejlett társadalmakban az egyéneknek a korábbiaknál szignifikánsan nagyobb hányada részesül a fejlődés adott mértékének megfelelő életlehetőségekben. Ezt neveztük kétharmados társadalomnak. Most először a történelemben került a társadalom nagyobb része, legalább kétharmada – ma már inkább háromnegyede – abba a helyzetbe, hogy részese legyen a társadalom adott színvonalon elérhető jólétének. John Lukacs ezt úgy írja le, hogy korábban a társadalom szerkezeti váza mindig piramisra hasonlított, azaz minél feljebb megyünk a hatalom és a jólét dimenziójában, annál kevesebb embert találunk. Világtörténelmi fordulat, hogy most a piramis kihasasodott, kupola- vagy gromaformát öltött, ami a harmadik világállapot belső lényege.

Mindez azonban megkerülhetetlenül együtt jár a demokrácia fejlődésével. A társadalom egyre nagyobb része nemcsak anyagi javakban, hanem szabadságban, egyenlőségben és testvériségben is részesedik. A kétharmados vagy háromnegyedes szerkezetben, az emberi autonómia bontakozó világában, csak az válik igazán társadalmi valósággá, aminek érvényességéről és

igazságáról a társadalom túlnyomó része a saját döntései és tapasztalatai alapján bizonyosodott meg. Az euroatlanti centrumban a demokrácia ezért nem csupán bokréta a kalapon, hanem az egész társadalmi valóság integráns része.

A demokrácia természetesen élő rendszer, maga is alá van vetve a társadalmi fejlődésnek, különböző formái alakulnak ki. Benjamin R. Barber az újkori demokrácia három fokozatát különbözteti meg. Az első az autoritatív demokrácia – a kezdeti fokozat. A második a törvénykező demokrácia – ez a 19. század félf feudális féldemokráciája. Végül a harmadik a ma mindenütt uralkodó plurális, jogállami demokrácia. Említettük már, hogy Robert Dahl ezt nevezi poliarchiának. Ez a demokrácia eddigi fejlődésének legmagasabb foka, tartalmában és színvonalában felülmúlja az előzőeket.

Igaz, ez csak a centrumban jött létre, a – huntingtoni értelemben vett – hatalmi régiókra osztott globális világban, a többi régióban nem vagy korlátozottan valósult meg. Az euroatlanti centrumban azonban kötelező erővel érvényes. Nem holmi idealista, lelki indokok, hanem a történelem logikája folytán.

Máshol a feudális viszonyok továbbélése a demokrácia kiteljesedésének egyik fő gátja.

DEMOKRÁCIA ÉS TÖRTÉNELEM

A demokrácia két időszakban jelent meg az emberi történelemben. Az egyik időszak az antikvitás, pontosabban a görög városállam, elsősorban Athén. A második az újkor.

A patriarchális, törzsi társadalmakban, az ókori birodalmakban, a status naturalis idején, a redisztributív gazdasági viszonyok között, természetesen, értelmetlen dolog lenne demokráciát keresni. Már csak azért sem, mert az egész emberi nemre kiterjedő társadalom még nem létezett, a közösség tudata csak egy szűkebb közösségre terjedt ki. A nagy birodalmakban – Egyiptom, Mezopotámia, India, Kína, Japán stb. – a hagyományos patriarchális kapcsolatok rendszerére ráépültek az intézményes jogfosztottság, a rabszolgaság intézményei.

A GÖRÖG VÁROSÁLLAM

A görög városállamokban kialakult egy olyan kivételes szituáció, amelyben a piaci árutermelés, a városiasodás formái lehetőséget adtak arra, hogy a szabad

polgárok körében – a mai méretekhez képest tehát egy igencsak szűk keretben – a hierarchia és az igazgatás új szervezeti formái jöjjenek létre. Itt jelenik meg önálló kategóriaként a demokrácia, mint a hagyományos törzsi, majd az ókori birodalmi autokráciák ellentétpárja – Marx ezért nevezte a hellén világot az „emberiség normális gyermekkorának”.

A keret szűkössége valóban nem hasonlítható a mai államéhoz. Úgy mondják, hogy Themisztoklész Athén valamennyi szabad polgárát nevének tudta szólítani – így persze könnyebb demokratának lenni, mint a mai Egyesült Királyságban vagy az Egyesült Államokban. A rabszolgák – és a későbbi „szabadon lebegő” „proletárok” – demokráciájáról természetesen szó sem volt. Arisztotelész a demokrácia híve volt – és maga is nélkülözhetetlennek tartotta a rabszolgaságot. Azt mondta, hogy mindaddig az is lesz, amíg az orsók nem fognak maguktól fonni. Nála ugyan ez azt jelentette, hogy „majd ha fagy, s hó lesz nagy”, tehát sohase – de ha látta volna 2000 évvel később a fonóüzemeket, amelyekben a nagyüzem megteremtődött, bizonyára levonta volna belőle a következtetéseket.

Mindezzel együtt, ha csak szűk körben is, egy város szabad polgárainak körében létrejött a demokrácia legelső formája. Néhány ezer ember együttműködése az egyenlőség alapján.

Arisztotelész a *Politikában* tárgyalta az államformák elméletét. Hármat különböztetett meg: a *monarchiát*, a *tiranniát* és a *demokráciát*. A monarchia a hagyományos patriarchális, autokratikus királyi-fejedelmi uralom. A tiránia mai szóval egyenlő diktatúrával. A demokrácia a szabadok egyenlősége, rabszolgákra nem vonatkozik. Az általa ismert „létező demokráciákat” nem tartotta tökéletesnek – ha azza válna, politeiának nevezte volna, de ilyennel még nem találkozott.

Koncepciója alapvonásaiban összeegyeztethető Max Weber háromféle uralmi rendszerével és a későbbi koncepciókkal: a tradicionális-monarchikus, a karizmatikus-parancsuralmi diktatórikus és a racionális-demokratikus rendszerekkel.^[31]

Az egyes államformákat Arisztotelész visszavezeti az emberi közösségek alapvető viszonyaira. A monarchia alapja az *apa-fiú* kapcsolat, a tiranniáé az *úr-szolga* alá-fölé rendelése, a demokráciáé pedig a férfi-nő kapcsolata, mert viszonyuk nem – már szerinte sem – fölérendelő és visszavonható.

Arisztotelész a demokráciával kapcsolatban nem gondolt a *cseré* viszonyaira. Nem is sorolta a cserét az alapvető emberi viszonylatok közé. Ennek felismerése csak később jelent meg a gondolkozás történetében. Adam Smith már abból indult ki, hogy a csere egyedül az emberi társadalomban lehetséges, kutyák nem cserélnek egymás között, mondjuk, csontot ivóvízre, hanem

elveszik a másiktól. Megjelenik már az emberi lét hajnalán, de – ahogy Marx mondja – a társadalom pórusaiban. Polányi Károly is részletesen elemzi a folyamatot. A csere, a piac hatóköre fokozatosan kiszélesedett. A demokrácia nem jelent meg ilyen csíraszerűen. A törzsi társadalom viszonyait nem lehet modern fogalmakkal leírni, nem beszélhetünk benne sem demokráciáról, sem autokráciáról. Az objektivációk említett elmélete éppen ezt támasztja alá, az objektivációk cseréje az emberként való létezés alapja. Lévi-Strauss is beleveszi az emberi csereviszonyok rendjébe a gondolatok, a kultúra és a társadalmi objektiváció – közösségek, intézmények – mellé a házastársak megválasztását, mint a törzs nemzetiségei közötti csereviszony formáját.

A FEUDALIZMUS

Az antik városállam demokráciájának rövid volt az élete, később a hellenizmusban, majd a Római Császárságban Arisztotelész róla szóló tanai elvesztették realitásukat.

A feudalizmus számára hasonlóképpen idegen maradt a demokrácia gondolata és valósága. Nem arról van szó, hogy tagadták vagy küzdöttek ellene, hanem olyannyira más dimenzióba tartozott, hogy egyszerűen szó sem lehetett róla. A feudális gondolkodás a hierarchia rendjét szakralizálta, a világ örök rendjének pillérévé tette.

A középkor idején a társadalom mélyén tovább éltek a patriarchális-törzsi közösségi viszonyok, a hatalom hierarchiája pedig ráépült ezekre a primer kapcsolatokra. Elve – miként azt az előző fejezetben összegeztük – a kiváltságok és kötelezettségek személyes, nem racionális, nem dologi rendszere. Hierarchikus, de nem centralizált, hanem szétosztott. Nem ismeri a társadalmi egyenlőséget, de vallja az Isten előtt valót, és ezzel az egész rendszert az égi hatalom hűbéruralma alá helyezi. Egészében tehát a *monarchikus autokrácia* új formája, mely a centralizált rabszolgaság helyett a patriarchalizmusba beoltott szétosztott hierarchiára épít.

A társas kapcsolatoknak ez a párhuzamos, integrációs, hálózati komplexuma mélyen belerögződött az európai társadalomba. Mellette, fölötte és alatta ugyanakkor szaporodtak az új viszonyok elemei: a városokban, a kereskedelemben, az iparban, a kultúrában, a rendszer szoros fogásából kikerülő küszöbálló, „szabadon lebegő” liminális rétegek körében. A társadalom kettőssé vált. Az első szakaszban a domináns feudális viszonyok mellett megjelentek a polgári társadalom elemei. A másodikban a domináns polgári társadalom mellett tovább éltek a feudális viszonyok elemei. Eszerint

kell most vizsgálnunk az autokrácia és a demokrácia viszonyát a kibontakozó polgári világállapotban.

A KAPITALIZMUS, A DEMOKRÁCIA ÉS AZ AUTOKRÁCIA (+FEUDALIZMUS) HÁROMSZÖGE

A középkor évszázadaiban, a feudalizmus világállapotában – mint már leszögeztük – a demokrácia nem létezett, a piac pedig a hatalomnak volt alávetve. Az újkorban azonban ismét a piac vált az emberi társadalom főszereplőjévé. Mint Polányi Károly írja, az egymástól elszigetelt piacokkal szemben most létrejött a mindent átfogó piac egyetemes hálózata. Az emberi viszonyok radikálisan átalakultak. Ha jellemezni kell a gazdaság és a társadalom új rendszerét, a következő fogalmakkal lehet megtenni: *piacgazdaság, pénzgazdaság, árugazdaság, tőkésgazdaság és társadalom, ipari társadalom*. Átalakult a társadalom politikai szervezete is. Ekkor alakult ki – az egész társadalmat át- meg áthálózó központi szervezetként – a modern állam.

Jelentős társadalomtudósok (Raymond Williams, Eric Hobsbawm, Pierre Chaunu, Niklas Luhmann) szinte egymással versenyezve sorolták a kifejezéseket, amelyek az új társadalmi valóság megjelölésére 1800 körül alakultak ki – elsősorban Angliában –, és mai jelentésükben korábban ismeretlenek voltak. Williams: *ipar, demokrácia, osztály, kultúra, művészet, humanizmus, romantika, bürokrácia, kapitalizmus, kollektivizmus, kommercializmus, kommunizmus, liberalizmus, tömegek, középkor, proletariátus, szocializmus, munkanélküliség, progresszió, reformizmus, szolidaritás*. Hobsbawm: *gyár, gyáros, középosztály, konzervatív, arisztokrácia, nemzetiség, mérnök, válság, utilitarizmus, statisztika, szociológia, zsurnalisztika, ideológia*. Chaunu: *Európa* (a korábban használatos keresztény világ helyett). Azt pedig Luhmann mutatta ki, hogy az *állam és a társadalom* szót is ugyanebben az időben kezdték a mai értelemben használni.

Meggyőző szótár. Bizonyítja, hogy Angliában – amely a kapitalista világ kialakításában mindenkit megelőzött – valóban újfajta élet kezdődött, amelyhez új fogalmak kellettek. Olyan új szavak, amelyek nélkül azóta sem tudjuk leírni a társadalmat sem tudományosan, sem köznapi nyelven.

Ebben a csak új fogalmakkal leírható új világban, „világállapotban” válik igazán érvényessé a Dahrendorf-modell. Ez az összefüggés eddig latens volt, most lett nyitottá, megfoghatóvá. Nem egyszerre, hanem egy hosszú folyamat keretében.

Dick Howard szellemes leírása szerint a kapitalizmus, a demokrácia és az autokrácia összetartozó „szerelmi háromszöget” alkot. A kapitalizmus piaci rendszerének két állandó szerelme van, hol ezzel, hol azzal áll össze. Néha össze is házasodnak, olyankor a másik a megunt szerető szerepébe kerül. De csak egy időre, mert közben titokban leveleket kap, amelyek azt mondják: még mindig téged szeretlek igazán. Egyes időszakokban a kapitalizmus a demokráciával házasodott össze, máskor a diktatúrával, sőt a fasizmussal – de ezt már József Attila írta le: „Tőke és fasizmus jegyesek.”

Dick Howard hasonlatát felhasználva tartottam előadást az International Political Science Association (IPSA) 2001-ben Rotterdamban a demokrácia és a kapitalizmus viszonyáról tartott konferenciáján. Abból indultam ki, hogy történetüket ezen az alapon mintegy családtörténetként is le lehet írni, Roger Martin du Gard és Thomas Mann modorában. Néhány sorral lejjebb, lábjegyzetben felidézem szemléltetésül az ott elmondottakat is.

A KAPITALIZMUS – DEMOKRÁCIA – AUTOKRÁCIA (+ FEUDALIZMUS) TÖRTÉNETE A 20. SZÁZADIG

*Az első korszak
Az abszolút monarchia*

Induláskor a még bontakozó árutermelő piacgazdaság a feudális monarchiák „pórusaiban” erősödött meg, együtt a polgári-civil társadalom szintén erősödő közösségeivel. Ezekben – a „szabadság kis köreiben” – a demokrácia elvei és elemi formái érlelődtek, a felvilágosodás filozófiájának és kultúrájának szellemében. A két tendencia közös vonása az individualitás és a racionalizmus. Az új gondolkodás és magatartás hullámai azonban elértek a feudális gyökerű monarchia erőihez is. A monarchia „felvilágosult abszolutizmusa” ezt felismerte, és a piaci gazdaságot, valamint a polgári kultúrát a maga szolgálatába kívánta állítani. Nem sikertelenül. Kialakult tehát a kapitalizmus és a monarchikus állam egyfajta együttműködése, ezen belül a demokrácia bizonyos csírái is – Barber terminusával: a „törvénykező demokrácia” elemei.

Ugyanakkor a feudális viszonyok is „kitanulták” az új viszonyokba való beilleszkedés lehetőségét.^{32}

A helyzet annyiban hasonlított az antikhoz, hogy a felvilágosult abszolutizmus rendezett felső világa itt is csak az akkori világ egy kisebb felső részlegében valósult meg. A méretek azonban tetemesen megváltoztak. Athénban néhány ezer szabad polgár mellett néhány tízezer szavazat nélküli köznéppel és rabszolgával kellett számolni, valamennyivel egyetlen város területén belül. Itt azonban a hűbéri és a polgári világ felső rétege már százezerben számolható – vele szemben a hűbéri alsó rendek, a lassan szaporodó proletárok, a kirekesztett európai tömegek és a gyarmatok lakossága milliókban. A felvilágosult monarchiával jól összefért ugyanis a gyarmati diktatúra.

A MÁSODIK KORSZAK A NAGY POLGÁRI FORRADALMAK

A 18. század végén jött a fordulat – illetve Angliában még korábban, de ott a forradalmat meg is kellett ismételni. Az új gazdaság – a kapitalizmus – és az új politikai-társadalmi-kulturális erők – a demokrácia – összefogtak. Forradalmak törtek ki, győztek, radikális átalakulás indult. Voltak pillanatok, amikor úgy látszott, végleges győzelmet arattak. Amerikában ugyanezt a harcot nem a saját feudalizmussal, hanem a gyarmati uralommal szemben, az Independence jegyében vitték végbe.^{33}

A HARMADIK KORSZAK A RESTAURÁCIÓK

A végleges győzelem azonban váratott magára. A monarchikus autokrácia visszavágott. A forradalmat belülről legyőzte a bonapartizmus, és a hagyományos monarchiáknál sokkal szigorúbb autokráciát teremtett – amely azonban elődeinél szerveesebben épült a polgári viszonyokra. Később, újabb forradalmak után a történet megismétlődött, de a restaurációk kevésbé szigorú autokráciákat eredményeztek. Engedmények tettek a demokráciának, de éppen ezzel konzerválták az autokrácia hatalmi, valamint a feudalizmus társas vonásait. Voltaképpen már a kapitalizmus uralkodik.^{34}

A HÁROMSZÖG TÖRTÉNETE EURÓPA SZERVETLEN FEJLŐDÉSŰ ORSZÁGAIBAN (A FÉLPERIFÉRIÁN)

Ami Európa periferiális-félperiferiális részében ugyanabban az időben történt, az nem írható le a családregegy műfajában. A dickhowardi háromszög: kapitalizmus–autokrácia–demokrácia ki sem alakulhatott, mert a kapitalizmus „csenevész növény” maradt^[35], a demokrácia pedig álom. Igazán csak a monarchia volt életképes, de a felvilágosulatlan abszolutizmus szintjénél tovább nem jutott.

AZ UTOLSÓ SZÁZ ÉV

A századforduló időszaka az új fejlődés lehetőségét hozta. Új technológiák jelentek meg, a centrum országaiban növekedett a tőkefelhalmozás. A monarchiák szövetkeztek a kapitalizmussal, és engedelményeket tettek a demokráciának, több hagyományos királyságban – Nagy-Britannia, Svédország, Hollandia, Belgium – demokratikus államszervezet jött létre, megmaradva – Barber osztályozását használva – a törvénykező demokrácia szintjénél. A kapitalizmus szervezete viszont kinőtt ifjúkorából, önállósága és ereje megnőtt, kialakultak a trösztök, korporációk – kialakult a *monopol-*, *korporatív* vagy a „*szervezett kapitalizmus*” (Hilferding). Megnőtt az üzemek és a munkásság száma, erősödött a munkásmozgalom, az új ipari vezető réteg kezdte felismerni annak fontosságát, hogy a munkásság problémáival – lakáshelyzetével, egészségével, fogyasztásával, gyermekeinek oktatásával – már csak a saját érdekében is törődjön.

A kapitalizmus, a piaci-árutermelő gazdaság ugyanakkor területileg is terjeszkedett, és ez olyan folyamatokat indított el, amelyek az egyes régiókat elválasztó gátak egy részét összemorzsolták. Az eddigi történet a centrum, azaz Nyugat-Európa vezető országaiban zajlott le – néhány országban egymással párhuzamosan, némi időbeli és érdemi különbséggel, de alapvető vonásaiban hasonlóképpen. A (fél)periféria csak követte, különböző távolságokról – azzal a lényeges különbséggel, hogy itt még erősebbek maradtak a patriarchális-hűbéri világ továbbélő mechanizmusai.

A történetbe aktív szereplőként léptek be az eddig kívülállók, elsősorban közvetlenül a centrum mellettiek, akik számára leginkább elérhetőnek látszott a felzárkózás – és élni is akartak ezzel a lehetőséggel.

Ugyanakkor – éppen a fejlődés eredményei folytán – új problémák is jelentkeztek. A technika fejlődésével egyre kevesebb munka kellett ugyanannyi áru megtermeléséhez, a termelés gépesítettebb és koncentráltabb lett, megerősödtek a korporációk, a trösztök. Szaporodott a lakosság, növekedett a munkások száma, de velük együtt a munkanélkülieké is. A kapitalizmus kinőtt ifjúkorából. Eljött a *monopol* vagy a *szervezett kapitalizmus* kora. Ugyanakkor először jelent meg a „tömeg” és vele a „tömegtársadalom” problémája is – sokan kikerültek már a mezőgazdaságból, kikoptak a rendi társadalom kötelékrendjéből, de még nem tudtak harmonikusan beleilleszkedni sem az ipari társadalom, sem az értelmiség bontakozó rendjébe. A társadalmi hierarchia „szabályos helyzetű” rétegei – a felső, a közép- és az alsó osztály – mellett szaporodtak nemcsak a társadalom alatti, hanem marginális (peremhelyzetű) és liminális (küszöbhelyzetű) rétegei. Ezek a jelenségek olyannyira visszautalnak a feudalizmusra, hogy – amint láttuk – sokan a hűbériség reneszánszát látják ebben.

A problémák nemcsak a centrum belsejében érzékelhetőek, hanem azon kívül is. Különös erővel éppen mellette, a felzárkózásra készülő országokban. Ott már jelentkeztek az új problémák, de gyógyításukra még kevesebb volt a lehetőség. Ezekben az országokban ezért az autokráciának új, az eddiginél keményebb változatai jöttek létre: a *fasiszmus* és a *sztálinizmus*. Akkor ugyanis Németország, Olaszország, Spanyolország és természetesen Oroszország sem tartozott a belső centrumhoz, de ők voltak sorosak a felzárkózásban. A centrumországokkal szemben náluk korábban nem voltak – az angolhoz, a franciához vagy az amerikaihoz hasonló – győztes forradalmak; a demokráciának nem alakultak ki hagyományai. A feudális-patriarchális világ tradíciói viszont virulensen tartották magukat, és az erő pozíciójából kombinálódtak az új jelenségekkel. Ez a lehetőség a tömegesedő társadalomban új mozgalmakat élesztett, a hagyományos monarchia helyett egy népi vonásokat is öltő új abszolutizmus igényét.

Valami hasonló következett be, mint amit Arisztotelész írt le – a még éretlen demokrácia ellenfele volt a monarchiának, de tehetetlen volt egy új, magát a nép érdekeit képviselőnek beállító tiranniával szemben. Az új diktatúrák azt hirdették, hogy radikális feleletet adtak azokra a kérdésekre is – így a tömegtársadalom jelenségeire –, amelyekkel a piac és a hagyományos demokrácia nem tudott megbirkózni. Ez a felelet azonban hamis volt, és pusztulásba vitte volna – majdnem vitte is – nemcsak a demokráciát és a kapitalizmust, hanem az egész civilizációt. Ez már nem a hagyományos diktatúra, hanem a társadalmat belülről is behálózó *totalitarizmus*.

A fasizmus ellen mindenki összefogott – az euroatlanti centrumtól kezdődően a Szovjetunióig. A világtörténelem legkeményebb, legvéresebb – és legtömegesebb – háborújában a demokrácia erői győztek. Az euroatlanti centrumban a piacgazdaság és a demokrácia szövetsége ismét megerősödött. A gazdaság technikailag megújult, *szociális-jóléti piacgazdasággá* fejlődött, a demokrácia *plurális jogállammá, poliarchiává*, a társadalom struktúrája pedig a kétharmados jóléti társadalommá.^[36]

JÓLÉTI ÁLLAM, JOGÁLLAMI DEMOKRÁCIA, JÓLÉTI TÁRSADALOM – A KLASSZIKUS POLGÁRI FEJLŐDÉS CSÚCSPONTJA

Nem tudatosítjuk eléggé, hogy milyen fordulat, milyen új jelenség ez az emberiség történetében. Olyan eredmény, amely ebben a formában és minőségben először jött létre. A jóléti állam *világtörténelmi fordulatot* hozott mind a gazdaság, mind a társadalom, mind a politika helyzetét és dinamikáját illetően. Eljött a *klasszikus kapitalizmus aranykora*. Először esett meg a világtörténelemben, hogy több százmillió ember körében a társadalom kétharmada – vagy annál is több – részesedik az adott kor szintjének megfelelő mértékű jólétben. Először történt, hogy ugyanebben a körben győzött és szilárdan fennmaradt a plurális, jogállami demokrácia.

Gazdaságtörténészek – Immanuel Wallerstein, Jean Fourastié – ezt úgy fogalmazzák, hogy az 1946 utáni két és fél évtizedben a gazdaság fejlődése nagyobb, gyorsabb és szélesebb körű volt, mint bármikor az elmúlt évszázadokban. A kapitalizmus tehát mintegy „felszabadult” a szabadságát eddig gátló erőktől, és saját törvényei szerint mehetett előre. Mindeközben a társadalmi helyzet javítása érdekében emelkedett a tőke hozzájárulása a társadalom életszínvonalának emeléséhez, mindenekelőtt az adózás megnövekedése révén. Ezt azonban a tőke önként vállalta magára, a Ludwig Erhard által meghirdetett „ideális hármashangzat” értelmében; e szerint a „szociális piacgazdaságban” egyszerre valósul meg a termelés és a termelékenység növekedése, a munkabérek és ezáltal a társadalmi jólét emelkedése.

Megvalósult tehát az a modell, amit ebben a tanulmányban Dahrendorf nevével jegyeztünk – *a gazdasági és a társadalmi-kulturális szféra szimmetriája a demokratikus állam közvetítésével*.

Dahrendorf, természetesen, utólag foglalta össze a modell elvét. Ha az eljárást az alapítókról akarjuk elnevezni, akik az elvet gyakorlattá tették, akkor Tage Erlandert, Ernst Wigforssot, John Maynard Keynest és Ludwig Erhardot kell megnevezzük. Erlandert és Wigforssot, akik Svédország szociáldemokrata kormányzása idején már a húszas években megvalósították legfőbb elveit, és ezzel valóságos mintaországgá tették; Keynest, aki a New Deal kidolgozásával ugyanezt tette Rooseveltnél elnöksége alatt; Erhard pedig „szociális piacgazdaság” néven elsőként valósította meg a háború utáni Európában, Adenauer gazdasági minisztereként Németországban. Nevezhetnénk tehát Erlander–Keynes–Erhard modellnek is.

Fontos itt az is, hogy ebben a demokratikus közép mindhárom pártja részt vett. Erlander szociáldemokrata, Keynes liberális, Erhard konzervatív volt. Egyszerre valósult meg a gazdasági szféra – akár liberálisnak is tekinthető – szabadsága, a társadalmi szféra – akár szocialistának is tekinthető – gyarapodása és a társadalmi biztonság – akár konzervatívnak is tekinthető – megerősödése. Ekkor érte el eddigi legmagasabb fokát az állam és a civil társadalom együttműködése.

Több szerző kiemeli a szociáldemokrácia szerepét. A jóléti állam aranykora a szociáldemokrácia számára is aranykort jelentett. Bad Godesbergben végképp győzött a bernsteini koncepció – amely feladta Marxnak az államosításhoz és a diktatúrához fűződő álmait –, a nyugat-európai szociáldemokrácia voltaképpen a jóléti állammal azonosult. Mindezt Dahrendorf úgy foglalta össze, hogy a *20. század a szociáldemokrácia évszázada*. Hasonlóképpen fogalmaznak mások is. Habermas a jóléti állam mint a kapitalizmus szociális megszelídítéséről ír; Alain Wolf szerint a jóléti államban a szociáldemokrácia a szabály, a tiszta kapitalizmus a kivétel; Lafontaine úgy gondolja, hogy a jóléti állam a kapitalizmus és a szocializmus ellentmondásos együttélése; Hartwick szerint a jóléti állam egyenlő a szociális kapitalizmussal; Galbraith pedig a kontrollált kapitalizmusról beszél.

Úgy tűnt, hogy a feudalizmus utóhatásának kora lezárult. Nincs többé szükség arra az egész életet áthálózó magatartásra, amely az ember mindennapi létezésének szükségszerű problémáit az eleve elrendelt hierarchia örökös fenségével akarja gyógyítani.

Ki kell térnünk a *Szovjetunió és a szovjet szféra* helyzetének értelmezésére. A háború után – Wallerstein elemzése szerint – ugyanazon feladat, illetve választás elé került, mint volt szövetségesei – megteremteni a jóléti államot. Ezt szavakban – bár más kifejezésekkel, például a szocializmus „magasabb foka” – maga is vállalta. Nem tudott azonban szembenézni a

sztálini diktatúra következményeivel. A kísérlet nem sikerülhetett, alapvető gazdasági-társadalmi okokból – a szovjetrendszer nem tekinthető szocializmusnak, hanem a kapitalizmus egy sajátos, periférikus, elfajult változatának. Az észak-amerikai és nyugat-európai jóléti demokráciák kialakulása – benne a szociáldemokrácia szerepe – nyilvánvalóvá tette a szovjet állam csődjét. Bukása elkerülhetetlenné vált – de sokáig tartott.

Ezzel megnyílt annak a lehetősége, hogy valóban új korszak kezdődjék – a „harmadik világállapot” kibontakozásának folyamata. Ez azonban még csak lehetőség volt. Az azóta eltelt időszakban jelentős változások következtek, amelyek egyrészt tovább szélesítették a demokrácia és a jólét lehetőségeit, másrészt pedig új akadályokat tornyoztak fel. A jóléti állam létrejötte óta eltelt több mint félszáz év nem kecsegtet azzal, hogy már itt volna a Kánaán.

A jóléti állam és társadalom csúcspont, de nem végpont. A fasizmus elleni győzelem után kivételes időszak következett: nemcsak az újjáépítés, hanem – a tanulságok levonásával – egy új társadalom alapjainak a megalapozása. Ennek étosza és pátosza jelent meg a nyugat-európai társadalmakban is.^[37]

A társadalom és a gazdaság fejlődése azonban sohasem egyenletes. A szinuszgörbe nem emberi találmány, hanem a természeti folyamatok belső mozgásának jellemzője. Felemelkedő és alászálló szakaszok követik egymást – fel a csúcspontra és le a válságig. A jóléti állam csúcspontja után 1968-ban, majd 2008-ban két nagy válság tört rá a világ gazdaságra, és benne az euroatlanti centrumra és a félperifériára, azaz ránk is.

VÁLSÁG, 1968 – JÓLÉTI ÁLLAM HELYETT ÖNGONDOSKODÓ TÁRSADALOM

Gazdaság. A múlt század utolsó évtizedeiben a jóléti rendszer fejlődése megrekedt. A bajt az okozta, ami az erénye volt. Az elektronika világméretű fejlődése újabb ugrást hozott létre az ipari termelésben, és átalakította a munka természetét. Korábban igaz volt, hogy „a vas és az anyag teremtet bennünket, e szörnyű társadalom formáiba lötytyintve”, de ebből most már csak a szörnyű társadalom maradt. Hannah Arendt azt kérdezte: „Mi lesz, ha kivész a munka a munka társadalmából?” Eltűnt, és vele tűnt a hagyományos munkásosztály. A jóléti rendszer a társadalom nagyobb része számára jobb életet teremtett, és mindenki számára hozzáférhetővé tette az orvosi kezelést. Ugyanakkor a tudomány fejlődése következtében a gyógyítás esélyei is nőttek. Az emberek

ezért átlagban sokkal tovább élnek, mint bármikor azelőtt – de a gyógymódok használata nagyságrendekkel többbe kerül. Megnőtt a nem dolgozó fiatalok aránya is, hiszen a jóléti rendszer előtt legfeljebb a fiatalok 10 százaléka került egyetemre, ma pedig több mint 60 százaléka.

Társadalom. Ugyanez a folyamat szétszakítja a modern társadalom felső váza alatt továbbélő hagyományos, jelentős részben feudális eredetű közösségi viszonyokat; individualizálja az egyént, akinek megnőnek az igényei a jólét és szórakozás iránt.

Állam. Mindez egyre elviselhetetlenebb terhet ró az államra és a gazdaságra. Az individualizáció szemben áll a szabványosított közösségi jóléti ellátás ideáljával. Egyszerre kell „felszabadítani” a piacot és az egyént. A mindenkit felülről ellátó jóléti állam helyett önálló, öngondoskodó emberekre van szükség, annak megfelelő tudással, kultúrával, és fel kell szabadítani a piacot, hogy a maga törvényei szerint növekedjen a gazdaság.

Politikai élet. Ez a folyamat természetesen hosszú, teljesítésére nyilvánvalóan új szakasznak kell nyílnia az emberi társadalom fejlődésében. Az első lépések azonban megtörténtek a neoliberális vagy neokonzervatív fordulatban – amiben azonban a szociáldemokrácia éppúgy részt vett, mint a jóléti állam kibontakozásában. Ezt képviselte Amerikában Ronald Reagan, Angliában Margaret Thatcher, Németországban Helmut Kohl – majd szociáldemokrata részről Tony Blair és Gerhard Schröder. Jelentős szociáldemokrata elméletírói is vannak, mint például Anthony Giddens (a harmadik út), Will Hutton, John Plender (stakeholding society) és Ulrich Beck (újmodernitás, rizikótársadalom.)

Kidolgozták a „harmadik út” különböző változatait is. Wolfgang Merkel megfogalmazása szerint a „harmadik útnak” különböző „ösvényei” vannak, az egyes országok adottságai és hagyományai szerint. Az angolszász ösvény inkább piaci jellegű, a Mitterand nevéhez fűződő francia nagyobb szerepet ad az államnak. A svéd fenntartja a magas adókat, a holland „mélyalföldi” és az olasz „olajág” modell a demokratikus erők széles összefogását keresi, a német modell a kétharmados társadalomban létrejött „új közép” épít. Ezekről a vitáktól volt hangos a nemzetközi politikai élet. Hozzánk azonban alig jutott el.

A kétezres években azonban lassan már érlelődtek az újabb válság előjelei. A viták más irányba terelődtek. Majd 2008-ban a maga valóságában megjelent a válság. Következményeit még nem látjuk teljes nagyságukban.

VÁLSÁG, 2008

2008. szeptember 6-án kirobbant válság ismét új lapot nyitott a történelemben, de az még nincs végigírva. Jellegét legalább két oldalról is meg lehet, meg kell közelítenünk. Egyrészt a gazdaság pillanatnyi helyzete, másrészt az egész társadalom szempontjából.

VÁLSÁG GAZDASÁGI OLDALA

A válság közvetlen oka, gócpontja pénzügyi természetű. Az elektronika forradalma kiváltotta a fizetőeszköz „forradalmát” is. Castells szerint a finánckapitalizmusban eddig „csak” a pénz uralkodott a termelésen, de most már a pénz termelése a meghatározó. A mai kapitalizmus nem pusztán pénzre törekszik, lényege „a pénz által termelt pénzre való törekvés, az árucikkek által termelt árucikkeken keresztül”. Ezáltal is fokozódik a tőke hálózatisága.

Soros György ugyanezt a következőképpen fogalmazta meg. A 2008-as válság közvetlen oka a termék és a fizetőeszköz – vagyis a pénz – viszonyának spiritualizálódása. A tárgyak és pénz piaca csak részben fedi egymást, fokozódik a diszkrepancia; „lufi” keletkezett, ami most kipukkant, a pukkanás robbanássá nőtt, súlyos betegségeket tárva fel a gazdaság és a társadalom egész szerkezetében.

Sokan azonban úgy gondolják, hogy többről van szó lufinál – az csak megnyitott egy kis ablakot, amelyen át beláthatunk a fortyogó mélybe. Ugyanolyan átfogó, a további fejlődés egész menetét érintő határkőhöz érkeztünk, mint 500 évvel ezelőtt, a klasszikus kapitalizmus kialakulásakor. Igaz, ez nem most kezdődött, hanem a jóléti állam kiépülésével 1945 után. A jóléti állam valóban fordulatot jelentett, az addigi fejlődés csúcspontját. Azt az igényt jelenti, hogy egy olyan új társadalmat lehessen teremteni, amely a jóléti államból a jóléti társadalomba vezet, kiterjesztve a jólétet és a demokráciát az egész társadalomra.

Egy új „világállapot” van kibontakozóban. Fordulóponton vagyunk.

FORDULÓPONTON VAGYUNK – II.

Szabad legyen itt emlékeztetnem arra, hogy éppen ebből indultunk ki e könyv elején. Ott sorra vettük a fordulat okait és elemeit.

1. A globalizáció kiterjedése. Először történt, hogy most már egyetlen termelési mód, a kapitalizmus határozza meg a világ gazdaságát. *A mai globalizáció azonban megosztott.* Több regionális rész hatalom jött létre, és a globalizáció minden eszközét felhasználja. Többségük nem demokratikus, hanem autokratikus uralmi rendszereket tart életben, amelyek modernizált formában őrzik a feudalizmus lényegi vonásait.

2. *A gazdasági és a politikai hatalom szervezettsége és koncentrációja jobban növekedett, mint a társadalom belső szervezettsége és kultúrája.* Ez az újmodern társadalom konfliktusainak egyik forrása. Változatlanul érvényes a már említett tétel, amely szerint a javak és készségek 80 százaléka a világ népességének mindössze 20 százalékanak a kezében van; és nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi és szellemi javaké is.

3. *Az anyagi, szociális és kulturális tőke viszonya is megváltozott.* A gazdaság mai formája és szintje kettős kihívást tartalmaz. Az információ forradalma elvben lehetővé teszi a *gazdagság és a tudás demokratizálását.* Másrészt, a „tudásalapú gazdaság” úgy szerveződik, hogy a föld népességének jó esetben 20 százalékának a kezében van a minőség, a mennyiség és a tudás, a 80 százaléknak pedig kevesebb jut mindháromból. Részben ki van belőle rekesztve, részben maga rekeszti ki magát.

4. *Individualizáció.* Nemcsak a feudális, hanem az évezredek patriarchális viszonyok is válságba kerültek. Az emberi együttélés évezredek rendszerei száradnak el anélkül, hogy egy új közösségi kultúra váltaná fel azokat. Ez együtt járt azoknak a társas viszonyoknak a kimerülésével és kiüresedésével, amelyek még a törzsi társadalomban, a patriarchalizmusban keletkeztek, és a feudalizmus altalajában még tovább éltek. Új kezdemények vannak, de nem tudnak megerősödni. Kant „társtalan társasságnak” nevezte a polgári társadalom belső életét, most eljutottunk a „társas társtalanság” állapotáig. Az emberek többsége nem tud benne eligazodni – a legfejlettebb társadalmakban sem.

Mindezek együtt nem napi veszélyt jelentenek, de nem is függetlenek a napi élettől és a napi politikától. *A jövőt sohasem láthatjuk előre. Vége van-e a válságnak, vagy újrakezdődik? Csak azt tudjuk, hogy készen kell lennünk többféle megoldásra.*

VÁLSÁG ÉS DEMOKRÁCIA

A válságok eddigi története a demokrácia szempontjából nem egészen megnyugtató. Az 1930-as válság a diktatúrának kedvezett, „megszülte” a

fasizmust. A világháború vége a demokráciának kedvezett, megszülte a jóléti államot. Az 1968-as válság a demokrácia megújítását eredményezte. De mit hoz a mostani? A szélsőjobb, a fundamentalizmus, a rasszizmus, a nacionalizmus hívei már szerveződnek. És erősödnek az egykori harmadik világ utódai, hogy a világhatalom rendszerében – vagy inkább szövetségében – mind nagyobb helyet szerezzenek maguknak.

A gazdaság és a társadalom komplementer szimmetriája útján léphetünk csak túl a válság által kiélezett ellentmondásokon. Nem véletlen, hogy a történelem igazi fordulata, a jóléti állam megteremtése a demokrácia megerősítésével és kiszélesítésével járt együtt. Mert csak az valósul meg igazán a társadalomban, amit az emberek többségének gyakorlata igazol.

A demokrácia eddigi történetének – mint már említettük – ez a csúcspontja, mind ez idáig legfejlettebb formája, ámde nem a végpontja. Fejlődése azonban megállt a „poliarchia” szintjén. Ez még nem a „történelem vége”, nem a demokrácia megvalósult Kánaánja, ahol megállhatunk.

A jelen poliarchikus-plurális demokrácia sokszor válik „demokratúrává” vagy „diktablandává”^[38], deficitessé. A politika az elmúlt évtizedben mindinkább virtuális diskurzust használ, eszköze a mellébeszélés és a hipokrizis. Az állam szerepe csökkent, fennáll a veszélye annak, hogy a demokrácia pusztá rítussá válik, homlokzattá, színpaddá – miközben a tényleges döntések a színpalak mögött születnek. Valódi participációs demokrácia még sehol sem alakult ki. A korábbi századokhoz képest százszoros a demokrácia, de közben egyre átláthatatlanabbak az útvesztői.

A demokrácia vonatkozásában ugyanaz az arány jött létre, mint a gazdagságéban. Az emberiségnek csak 20 százaléka jutott arra a fokra, hogy a demokráciát gyakorolni és – amennyire lehet – élvezni tudja, ugyanazok a nemzetek–régiók, amelyek az anyagi biztonságot is jobban megszerezték. Úgy van ez, ahogy a *Biblia* mondja: „...a kinek van, annak adatik; és a kinek nincs, attól az is elvétetik, a mije van.”

A VESZÉLY JELEI

Most azonban ez is kétségessé vált. Az egyetemes válság hatására a demokratikus pártoknak is újra kell gondolniuk tetteiket és céljaikat. Újra jelentkeztek azok az irányzatok, amelyek a bajok okát a demokráciában látják, és az állam hatalmát kívánják megerősíteni. Európa-szerte megerősödtek a jobboldali mozgalmak, velük szemben a demokrácia hívei bizonytalanabbak a kelleténél.

Magyarország jelenlegi kormánya mindenesetre készülődik a köztársaság és a demokrácia visszavonására nemzeti köpönyegben. Arra hivatkoztak, hogy az emberiség nagyobb része ma is diktatúrában él, például Kínában, ahol parancsuralmi vezetésével meredeken ível fölfelé a gazdaság. Úgy gondolják, hogy a gazdaság viszonylagos fejlődése nem igényli feltétlenül a „kétharmados társadalom” kialakulását, a saját hatalmukat pedig veszélyeztetné. Ezért újra fel akarják építeni a társadalmi piramist, ha kell, új anyagból.

Ez így azonban történelmi tévedés vagy inkább hazugság; a történelem mást bizonyít. A diktatúra – és elődje, az abszolút monarchia – annak idején Európában is kimozdította a *polgári fejlődés előtti szinten* élő feudális tömegeket, de ez vezetett a véres forradalmakhoz. A demokráciának nem a hatalom megszerzése a legfőbb értelme, hanem hogy az egész nép felelősen vegyen részt saját társadalmának és sorsának kialakításában. Ez kerül veszélybe. Nemcsak nálunk, de nálunk különösen.

Valóban erős államra van szükség – de erejét ne a hatalmi eszközök kisajátítása adja, hanem a társadalommal való szerves kapcsolata.

A kialakult új helyzet újraépíti a szociáldemokrácia szerepét. A válság demokratikus megoldásában alapvető feladata a Dahrendorf-modell újraépítése és megőrzése. Egyenlő súlyt kell biztosítani a gazdaság szabad fejlődésének, és a társadalom + kultúra szabadságának, jólétének és biztonságának. Mindezt azáltal, hogy a *minőség* követelményét állítja előtérbe. Ehhez erősebb állam kell, amelynek erejét nem a bürokrácia kiterjedtsége adja, hanem a demokrácia, vagyis a civil társadalommal való együttműködése.

MERRE TOVÁBB?

A nagy fordulópont után a további útra vonatkozóan több „forgatókönyv” lehetséges^[32]. A változatok három pólus körül csoportosulnak.

Az első alternatíva a „*hálózati*” *világtotalitarizmus*. Gyenge demokrácia, gyenge civil társadalom, gyenge kultúra, valamint erős, autokratikus államhatalom, erős, korporatív gazdaság jellemzi.

Nagyon is reális alternatíva. A gazdasági hatalom egyesül a politikaival, és az egész világra kiterjeszti a maga racionalitását. A hatalom ellenőrzését és regulációját maga a hatalom végzi el, saját belátása szerint. A 20. század második felében kivívott poliarchikus demokrácia mindinkább formálissá, homlokzati tevékenységgé, színházi rítussá válik. A politika szereplői a maguk rituális játékait játsszák, a valódi döntések másutt születnek, a nagy korporációk zárt ajtóit mögött. A piaci szabadság rendszere is gyönyörű új

homlokzatot kap, rajta minden a klasszikus szabályok szerint van megformálva, de a háttérben, a belső szobákban és az udvaron egyaránt fontosabb dolgok történhetnek. Létrejöhet az Aldous Huxley-féle *Szép új világ* posztmodernizált változata.

Hogyan tarthatják fenn azonban a rendet és a hatalom biztonságát, ha nincs meg hozzá a társadalom szabadsága, a közélet éthosza? Két módszer egyesítésével. Az egyik a *diktatúra*, sőt a *totalitarizmus* egyértelmű hatalma. Ennek hagyományai évezredek. A fogyasztás, az információ és a szórakoztatás uniformizálása útján kialakulhat a totalitarizmus egy új, teljesebb, de ugyanakkor külső formájában moderált változata, amelyről már Heidegger is beszélt, és amelyet Joseph Nye „szoft totalitarizmusnak”, Benjamin R. Barber *McWorldnek* nevez. Ennek nem is kell a korábbi totális hatalmak külsőleg agresszív uralmi rendszereit alkalmaznia, ott vannak számára a tömegkommunikáció puhább hatalmi eszközei. Jelszava így hangzik: „*Világ fogyasztói, egyesüljete! Ti mindent megkaptok, amire láncaitok közt szükségetek lehet!*” A „szoft totalitarizmus” úgy rendezi el az egyén életét, hogy meglegyen benne a szabad választás illúziója. A politika is mcworldizálódik, ha csupán a szavazások sztereotip aktusaira korlátozódik. Lehet benne élni. Az „infotainment” (információ + szórakozás) gyakorlata véd a lázadások ellen.

A második alternatíva a káosz, a régiók harca.^[40] A legismertebb verzió a már létező regionális hatalmak kiéleződő küzdelmére épít, ahogy Samuel P. Huntington fejtette ki híressé vált könyvében. A regionális hatalmak a maguk portáján nem demokratikus uralmi rendszereket tartanak fenn, létrehozzák saját McWorldjeit, és dzsihádot hirdetnek a többiek és a maguk belső ellenségei ellen. Szelídebb változatban a világ egymással kölcsönösen komplementer-diszkriminatív viszonyban álló, jobbára szélsőjobbaldali regionálnacionalizmusokra oszolhat. Ez sejlik fel akkor is, ha némely mai európai fejleményt exponenciálisan meghosszabbítunk. Az agresszív régiókban az individualizációt visszafordítják, és egy új, fundamentalista kollektív szellemet erősítenek meg.

A harmadik alternatíva a tudásalapú gazdaság, részvételi és erős demokráciával, nyílt, öngondoskodó jóléti társadalommal, a minőség kultúrájával.

A két negatív forgatókönyvvel szembeállíthatunk egy pozitív alternatívát is. Ez építeni kíván a technikai fejlődés vívmányaira, objektív folyamatnak tekinti a globalizációt, de szembefordul annak káros következményeivel. Tudás-alapú gazdaságot, a minőség elve szerint szerveződő társadalmat és kulturális demokráciát teremt. Új értelmet ad a társadalom közösségeinek, és az emberiségért való közös felelősségben, az interdependencia elve szerint nyújt

széles alapot az egyén identitásának. Megőrzi és továbbfejleszti a 20. század szociális vívmányait, de nem az államra bízta, hanem magára a társadalomra. A kapitalizmus váljon valóban szociális piacgazdasággá, a jóléti állam pedig olyan jóléti társadalommá, amely valóban önmaga gondoskodik a saját jólétéről. Az állam szerepe a közvetítés az erős civil társadalom és a gazdaság között. A demokrácia és jólétiség pedig kiegészülhet a szociális igazságossággal és szolidaritással. Mondhatnánk, hogy szocializmussal – mert hát mi más lenne a szocializmus, mint igazságos elosztás és demokrácia? De lehetséges-e ez?

Az erős demokrácia Benjamin R. Barber fogalma. A nyílt társadalom Karl Popperé, Dahrendorfé, Soros Györgyé. De használhatunk más kifejezéseket is, mint a civil demokráciát Gunder Franktól vagy a társadalmi demokráciát Bobbiótól, valamint a participációs demokráciát, a kreatív társadalmat, és még sorolhatnánk. Hozzájuk tehetjük azonban Németh László terminusát, a minőségi szocializmust is.

A különböző elnevezések lényegében ugyanazt jelentik. A demokráciának olyan újabb, magasabb rendű formáját, amely nagyobb teret nyújt a közvetlen részvételnek és az aktivitásnak. Olyan társadalmat, amely magára tudja vállalni a jóléti állam funkcióit, és megteremti hozzá a megfelelő intézményeket. Olyan demokratikus politikai erőt, amely képes kontrollálni a hatalmat. Olyan civil társadalmat, amely birtokában van a kultúra értékeinek, és keretet nyújt arra, hogy az ember a növekvő szabadidőt aktívan és kreatívan tudja felhasználni.

Hogy milyen lesz vagy milyen lehet ez az új demokrácia, nem tudjuk pontosan megmondani. De ez nem kell, hogy zavarjon bennünket. A demokrácia 18. századi mártírjai sem tudták volna elképzelni a mai angol vagy svéd demokráciát.

III. A magyar „sorskérdések” és a „mi feudalizmusunk”

1. SORSKÉRDÉSEINK ÉS A FEUDALIZMUS

Itt jött el tehát az a pillanat, hogy rátérjünk a nemzetre, a magyarság sorskérdéseinek ügyéhez. Ezek nem valamilyen misztikus tulajdonságunkból következnek, nem valami örök „magyarságból”, amit eleink génjeikben hoztak volna magukkal, hanem történelmi múltunk alakulásából.

Sorskérdéseink problémája kettős. Az első: Történelmünk most már több mint egyezer esztendejében a nemzet legfőbb célja és törekvése egyenrangú erőként beilleszkedni az eszmei értelemben vett Európa közepébe itt, Európa földrajzi közepén. Ez eleddig nem sikerült. Nem sikerült, mert elkéstünk, mert visszavertek bennünket. Amikor már úgy látszott, hogy rátértünk az útra, hol lelöktek róla nyugatról, hol visszahúztak keletről – egyik oldalról a németek, osztrákok, másiktól a mongolok, tatárok, törökök és oroszok.

A második: Nem csupán a csatlakozás egyszeri aktusáról van szó. A szerves és szervetlen fejlődés szétválásában éppen az a különbség jelenik meg, ami a mi fejlődésünket Európa szerencsésebb, nyugati felétől megkülönböztette. És ismét fel lehetne sorolni valamennyi paradigmátikus eltérést. Nemzeti sorskérdésünk lényege a szervetlen fejlődés következményeinek felszámolása.

Ábrázoljuk a szerves – a centrum – és a szervetlen – a periféria, illetve félperiféria – fejlődés országait egy koordináta-rendszeren, amelyen az egyik dimenzióban a gazdasági, a másikban a társadalmi és kulturális viszonyok szerepelnek. A koordináta-rendszer központja az O pont, az origó. Azt látjuk, hogy a nyugat-európai országok az origóhoz viszonyítva mindkét vonal mentén a pozitív, a keleti- és kelet-közép-európai országok pedig a negatív oldalon helyezkednek el. Ha a fejlett világ ma az O ponton van, országaink ezen pont alatt. Azt a pontot kell elérnünk, amelyről más országokkal, egyenlő partnerként, nem csak szenvedői, de aktív résztvevői lehetünk a holtpont meghaladásának.

Történelmi helyzetünket elsősorban ez szabja meg. A rendszerváltás – a félperiférikus országok szovjet típusú diktatúrájából és parancsgazdaságából való kiszabadulás – csak a startpisztoly eldördülését jelentette, a feladat ezután következik. A történelmi grafikon mínusz oldaláról fel kell kerülnünk legalább

a nullpontra, az origóra, az európai országok versenyében pedig a rajtvonalra. Innen juthatunk tovább.

Nem állítom azt, hogy egészséges, szerves fejlődésünk akadályai mind egyenes vonalúan a feudalizmus hatásából származnak, azt azonban igen, hogy összefüggenek vele.

NEKÜNK A FEUDALIZMUSBÓL CSAK A KÉSEI ÉS HANYATLÓ JUTOTT

Beszéltünk a feudalizmus szakaszairól. A mi bajunk az, hogy a felfelé ívelő szakaszt éppen csak megízleltük, de nem kerültünk a sodrásába. Azt mondhatjuk, hogy korábban még ugyanabba az iskolába jártunk, csak alsóbb osztályba. Néha úgy látszott – a nagy fellendülések, III. Béla, Nagy Lajos, Mátyás idején –, hogy már közel jutottunk hozzájuk, de aztán mindig közbejött valami – a tatár, a török, a Habsburgok vagy épp saját magunk. Még a fellendülések korszakai sem lehettek egyértelműek. A kialakuló európai térben a kelet-nyugati munkamegosztás korlátainkat újraértelmezte, megerősítve azokat. Az a lánc szakadt meg újra és újra, ami a nyugati fejlődést jellemezte – a feudalizmus szerves fejlődése, mely létrehozta a piaci, polgári, kapitalista viszonyokat.

A magyar történetírás pontosan írta le ezt a folyamatot. A sok értékes munka közül hadd idézzem Pach Zsigmond Pált. Pach elveti azt a gyakran használt mentséget, hogy a magyar zsákutcaért kizárólag két külső tényezőt teszünk felelőssé. Egyrészt, hogy századokkal később kezdtünk hozzá az egészhez. Másrészt, hogy mire belejöttünk volna, már nyakunkon volt a török. A nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás között mélyebb az összefüggés. A modern világgazdaság újkori kibontakozó szakaszának folyamata^[41] ugyanis kiterjedt a kelet-közép-európai országokra is, de míg azok iparosodtak, addig mi főleg mezőgazdasági termékekkel – borral, fával, szarvasmarhával – vettünk részt benne. Hatása homlokegyenesen ellenkező. Nyugaton az így keletkezett többlet tőkét, sőt tőkefelhalmozást hozott, amelyet iparra, manufaktúrákra, a mezőgazdaság és az ipari munka megosztására, sőt a mezőgazdaság kapitalizálására fordítottak. Nálunk azonban nem indult meg a belső iparosodás, sem a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparágak tőkésedése. A földesurak visszatértek az otthoni feudalizmushoz – még ha külföldön pénzt is reméltek érte –, a fizetett munka helyett pedig az ingyenes robothoz. Valóságos gyakorlattá tették az 1514-ben jogilag kodifikált örökös jobbágyságot – így hozva létre a „második

jobbágyságot”. Pach Zsigmond Pál így foglalja össze: „Közép-Kelet-Európa országai [...] a peremzóna szerepébe szorultak vissza, a kései feudalizmus szintjén rekedtek meg az újkor hajnalán.”

A feudalizmus magyarországi továbbéléséről szóló nyilatkozatokból és irodalomból köteteket lehetne megtölteni – gondoljunk csak Mikszáthra –, de most emeljük ki két idézetet.

„Előbb volt szó a feudalizmusról, amelyet a reformkor emberei az új törvényekkel megszüntetni véltek. Ebben igazuk volt: a magyarországi feudalizmus tényleg megszűnt 1848-ban [...] A közhasználat szerint meg lehet ettől különböztetni egy másik feudalizmust [...]: ez az egykori feudális uraknak, az arisztokrácia tagjainak túlságos politikai és társadalmi befolyása” – Szekfű Gyula: Valahol utat tévesztettünk. *Magyar Nemzet*, 1943. november 7. – 1944. január 16.

„A nyugati értelemben vett, személyes, szerződészerű relációkon alapuló *hűbériség* területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált *jobbágyság* túlnyomó uralma kezdődött” – Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Bp., 1946, Új Magyarország.

Itt most folytatni lehetne egész további történelmünket, de ez az alapszituáció eredményezte Európa nyugati részétől való elmaradottságunkat, a társadalom kettős struktúráját. A részletek változtak, de az alaphelyzet maradt. Egy ilyen áttekintés azonban túlfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit. Csak a végállomásra, a rendszerváltás idejére vessünk még egy pillantást.

Nálunk a rendi viszonyok ma is élőbbek, mint a feudalizmus egykori anyországáiban.

Magyarország – és egész Kelet-Közép-Európa – ebben a sajátos, kettős társadalmi állapotban érkezett el a rendszerváltás lehetőségéhez, amit most is a fejletlen polgári és a még mindig továbbélő feudális viszonyok sajátos összefonódása jellemzett. Ezt a kettősséget a Kádár-rendszer éppen az által erősítette meg, amiben eltért a szovjet-vezetés által diktált formáktól.

A rendszerváltás idején – előtte néhány évvel és még utána néhány évig – a társadalomtudományok több művelője figyelt fel erre a jelenségre, írt róla, sőt munkaközösséget és konferenciákat is szervezett a vizsgálatára.

A CÉL: EGYHARMADORSZÁGBÓL KÉTHARMADORSZÁGBA

A mi problémánk abban foglalható össze, hogy a gazdasági átrendeződésnek csak a keretei jöttek létre és tudtak stabilizálódni, a gazdaság belső működésének átformálása és stabilizációja különböző okok miatt elodázódott. Most ennek kell következnie, de már annak tudatában, hogy a harmadik

folyamat, a társadalmi átrendeződés még nemhogy a végéhez, de a közepéhez sem érkezett el.

Folytatva a terminológiát, azt is ki kell mondani, hogy a mi gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődésünk ellentmondásai egyharmadország voltunkban sűrűsödnek össze. Ennek következménye, hogy még nagy feladatok vannak hátra. Sorrendben első a gazdaság rehabilitációja, európai szintre való felemelése, a szerves fejlődés évszázados zsákutcájából a szerves fejlődés útjára segítése. A második, de érdemben nem kevésbé fontos, a társadalom rehabilitációja, egyharmadországból legalább kétharmadországgá.

A mai magyar társadalom struktúrája – rétegeinek aránya – majdnem változatlan az 1990 előttihez viszonyítva. Ugyannyian vannak felül – legfeljebb most mások és gazdagabbak –, és nemcsak ugyanannyian, de még többen alul – még szegényebben. Márpedig így a politikai és a gazdasági rendszerváltás sem teljesezhet ki. A politikai demokrácia szűk körű és deficitese marad, ha a társadalom alsó és a társadalom alatti rétegei nem tudnak benne teljes tudatossággal részt venni. A gazdasági átalakulás és fejlődés pedig nem tud egy bizonyos ponton túlhaladni, ha a társadalom túlságosan nagy része marad ki a megújulás folyamataiból. Ehhez az kell, hogy a társadalom „közepe” a jelenleginél jobban megerősödjön. Reformok kellenek – a társadalom nem léphet előre, ha nem valósulnak meg a társadalmi és elosztó rendszerek mellőzhetetlen átalakításai a közigazgatástól, az egészségügyön át az oktatásig. Ezek a reformok és átalakítások, a magyar társadalom és gazdaság egészének modernizálása nem haladhat előre, ha nem történik fordulat a társadalom egészének magatartásában és kultúrájában, ha nem kerülünk ki a szerves fejlődés zsákutcájából.

Az egész társadalomról, az egész nemzetről van szó. Nem elég, ha csak az elit, a társadalomnak egy kisebbsége integrálódik, ekkor ugyanis szükségképpen a perifériális, gyarmati viszonyok rögződnek meg. Ez volt a sorsa Kelet- és Kelet-Közép-Európának nemcsak az elmúlt évszázadokban, de az elmúlt évtizedekben is. Csak akkor integrálódhatunk szervesen Európába, ha a társadalom mind szélesebb rétegei alkotói módon, tudatosan vesznek benne részt.

KORÁBBI KUTATÁSOK A FEUDALIZMUS VISSZATARTÓ SZEREPÉRŐL

A jelen kutatási program előzményei közvetlenül a rendszerváltás idején indultak. Két kutatócsoportban is a feudalizmus fennmaradt elemeinek a

vizsgálatát tűzték ki célul.

Az egyik Márkus István csoportja volt, aki Hajnal István és Erdei Ferenc tanítványa lévén, korábbi, zezugos életében, kutatómunkáiban is találkozott ezzel a problematikával. Már a nyolcvanas évek végén tervezett egy erre vonatkozó nagy vizsgálatot.^[42]

Az MTA Politikai Tudományok Intézetében 1989-ben alakult meg a polgárosodás kutatócsoport. Tagjai Bozóki András, Böröcz József, Cseh-Szombathy László, Harcsa István, Kovách Imre, Répássy Helga, Róna-Tas Ákos, Szelényi Szonja és Tóth András. Első füzetük *Rendiség és polgárosodás* címmel 1991-ben jelent meg (az MTA PTI kiadásában). Négy tanulmányt tartalmaz Benda Gyula, Tóth Zoltán, Szabó Márton és Balogh István tollából, lényegében az általunk most folytatni kívánt tárgykörben. A napi- és hetilapokban is több tanulmányt publikáltak.

AZ AKKORI ÍRÁSOK FŐ MEGÁLLAPÍTÁSAI

A teljesség és a rendszerezés igénye nélkül, csak felsorolásként hivatkozok az akkori írások néhány tételére.

A sort Kornai Jánossal kell kezdenünk, aki már korábban is helytálló kritikával elemezte a hivatalosan szocialistának nevezett hiánygazdaságot. Magyar változatára – mivel nem akart keménykedni – a „koraszülött jóléti állam” terminust alkalmazta. Csak a mucsai jóléthez jutottunk, és nagyrészt ennek isszuk ma a levét. A „hiánygazdaság” fogalma hasonlóképpen szoros kapcsolatban áll a feudalizmus örökségével – nem egyszerűen arról van szó, hogy a gazdaságnak hiánya lehet vagy van, hanem hogy a hiány az ökonómiai rendszer szerves része, alapvető motívuma.

Szelényi Iván 1990-ben írt *Új osztály, állam, politika* című könyvében kitért a feudalizmus örökségére. Ő sem használta a terminust, hanem a „porosz út” fogalmával fejezte ki ugyanazt.^[43] Azonban 1991-ben – *Rendiség a romokon* – már a rendiség szerepét állította a középpontba: „Bibó István vette észre, hogy a szovjet típusú társadalom [...] szerkezete is rendi jellegű, és ennek ránk erőszakolása ismét elakasztja a magyar polgári fejlődést. [...] A Kádár-rendszer alapján rendi jellegű volt, de részben a második gazdaságban, részben az értelmiség autonóm törekvéseiben megjelentek olyan transzaktív, piaci, teljesítményelvű viszonyok, amelyek – ha torzult formában is – már a polgárosodás jegyeit viselik magukon. Ezért próbáltam magam is – Erdeitől, Bibótól inspirálva – a magyar társadalom kettős struktúrájával számolni.” 1992-ben még tovább ment egy lépéssel – kimondta, hogy ez valószínűleg így

is fog maradni. Azok közé a jóslatok közé tartozik ez, amelyek sajnos beváltak. „*Azt az előrejelzést merem megkockáztatni tehát, hogy a saját sorsukról maguk dönteni tudó közép-európai országok továbbra is az etatizmusnak-redisztribúciónak és a piacnak, illetve a rendi és osztályszempontú társadalomszervezetnek valamiféle ötvözetét produkálják majd, mely éppen annyira különbözik a szovjet típusú társadalom- és gazdaságszervezettől, mint a nyugat-európai társadalmi berendezkedéstől.*”

Balogh István 1991-ben írta le, hogy a polgárellenes polgárosodás csakúgy megvalósíthatatlan, mint az industrializációra redukált modernizáció.

Szabó Márton (1991): Amit szocialistának próbáltak nevezni, az tulajdonképpen feudálkapitalizmus. „Magyarország 1945 után is rendies társadalom maradt, a meghatározó erők nem legyőzték ezt a tradíciót, hanem új történelmi formát adtak neki.”

Csanádi Mária (1991): a kölcsönös szolgáltatások, függőségek, gazdasági és politikai döntési jogosítványok, a kérelmezés és az elbírálás rendszere immár olyan átláthatatlan szövevényt alkot, amelynek ez – mármint a szövevényesség – lényegi tulajdonsága.

A sort folytathatnánk egészen a Magyar Rádiónak az umbuldavilágról szóló egykori nevezetes műsoráig vagy a kabarétréfákig.

Beszéltünk már arról, hogy a feudalizmus továbbélésének témája 1992 után kikerült a tudományos és a közgondolkodás témaköréből. De szembe kell néznünk vele, mivel a felhalmozódó problémák azt mutatják, hogy elkerülhetetlen.

A FEUDÁLIS VISZONYOK MAI HADÁLLÁSAI

Az 1990-ben bekövetkezett rendszerváltás a legnagyobb fordulat lehetőségét hozta történelmünkben – először vált lehetővé, hogy valóban szerves módon illeszkedjünk az európai népek közösségébe. A jogi és formai váltás meg is történt, de az elmúlt húsz év azt mutatja, hogy az európai szint teljes értékű eléréséhez nagyobb erőfeszítés, radikálisabb átalakulás és több idő szükséges. Dahrendorfnak lett igaza – a politikai és gazdasági diktatúra országaiból a demokráciába és a szabad piacgazdaságba való átmenet a társadalom különböző szektoraiban különböző időtartamot igényel. A politika átalakulásához elég hat hónap, a gazdaságéhoz hat év kell. A társadalom és a kultúra átalakulásához, a formák tartalommal való megtöltéséhez azonban szerintem nem kevesebb mint hatvan év szükségeltetik.

Ha ennél kevesebb idő alatt szeretnénk bepótolni elmaradásunkat, szembe kell néznünk annak okaival. Így a feudalizmus utóhatásával. A jelen áttekintés

legelső soraiban céloztam arra, hogy az elmúlt évtizedben ezt elmulasztottuk. Valóban, az utolsó években szinte szó sem esett a kérdésnek erről az oldaláról.

Nem arról van szó, hogy mindent a feudalizmusnak „tudjunk be”, Palánkai Tibor joggal figyelmeztetett erre a program vitájában. Mert vannak a társadalom működésének olyan elemei, amelyek a különböző társadalmi formációkban egyaránt jelen vannak. „Korántsem csupán a feudális elemek sajátossága, hogy egyes elemei messze visszanyúlnak a történelem »mélységes mély kútjába«, és aztán tovább élnek újabb és újabb formációkban. Az igazán izgalmas kérdés az, mi a normális, és mi tekinthető torzulásnak.”

Azzal kívánunk tehát szembenézni, hogy mi tekinthető torzulásnak. Először a diagnózist kell elkészítenünk, hogy a megfelelő terápiát tudjuk alkalmazni. Hankiss Elemér azok közé tartozott, aki az utóbbi négy évtizedben mindig elmaradottságunk okaival és felzárkózásunk lehetőségeivel foglalkozott. Egyik legutóbbi összefoglalásában^[44] abból indul ki, hogy ma Magyarországon nemcsak gazdasági, hanem társadalmi válság is van, ezért gyökeres változásokra, kitartó reformokra van szükség. A diagnózis egyik fontos eleme, hogy „az elmúlt években felerősödtek a magyar társadalomban bizonyos feudális vonások, amelyek súlyosan akadályozzák a társadalom polgárosodását, roncsolják a demokráciát, akadályozzák az ország gazdasági fejlődését”.

VISZONYUNK EURÓPÁHOZ. KELET ÉS NYUGAT HATÁRÁN

Mi változott azzal, hogy 2004-ben Magyarország – több más közép-európai, volt „szocialista” országgal együtt – belépett az Európai Unióba?

Az Unió országai ma is két szektorra oszlanak – a gyorsabb és a lassabb fejlődés, azaz a centrum és a félperiféria országaira.^[45] Mi – ahogy már idéztük Romsics Ignácot – maradtunk a félperiférián. A magyar álom azonban eddig kettős volt. Agyunk egyik féltekéje azt akarta, hogy legyünk európaiak, a másik pedig azt, hogy ne legyünk. Mert mi valami más vagyunk. „Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak.” (Kölcsey Ferenc)

Volt és van egy másik, racionális elképzelés is – Közép-Európa külön útja, amelyben mi is megtalálhatjuk a magunk helyét. Megjelent ez a gondolat a múlt századelő reformnemzedékében, a harmincas évek népiségében és a hetvenes-nyolcvanas évek új reformnemzedékében. Mint már említettük, Hankiss Elemér is erre alapozta „Találjuk ki Közép-Európát” elnevezésű mozgalmát.

Pók Attila idézett, Közép-Európa „sírjánál” tartott „szimbolikus gyászbeszéde” is azzal végződött, hogy mégis van esélye egy új közép-

európaiságnak. Csak persze újonnan kell értelmezni.

2. VIZSGÁLÓDÁSUNK TÉMAKÖREI

Következzen tehát egy áttekintés arról, hogy milyen témakörökben kell a rendi viszonyok mai utóéletét megvizsgálni. Ha a jelen írás eddigi része vázlat volt, a most következő még inkább az. Az eddigi volt a „kérdés felvetése”, most az következik, hogy mit is kell végiggondolni, ha érvényes következtetésekre akarunk jutni. Ezt azonban ebben a pillanatban csak szimbolikusan tudjuk megtenni: a legfőbb témakörök rövid kifejtésével.

Az áttekintés témaköreit a társadalmi valóságnak azon szerkezeti rajza szerint csoportosítjuk, amelyet Max Webertől Talcott Parsonsig alkalmaznak, és amelynek rendszerét bőven tárgyaltuk az előző fejezetekben. Ez a következő szférákra osztja az emberi létvilág tevékenységének és kapcsolatrendszerének világát:

- A gazdaság, szorosabban a termelés, de vele összefüggésben az elosztás és a fogyasztás rendszerei.
- A társadalmi élet, a közösségi kapcsolatok, az emberi közösség, az életmód és vele összefüggésben a kultúra, az egyén, a személyiség, a lelki alkat, a gondolkodásmód.
- A társadalom intézményesült hatalmi, szabályozó és elosztó rendszere, az állam, az igazgatás (establishment, magyarul: „álladalom”).

Arról is volt szó, hogy a szférák összefüggésére vonatkozóan útmutató értékűnek tartom Ralph Dahrendorf többször idézett felfogását – egymást feltételező, komplementer összefüggés van egyik oldalról a gazdaság, másik oldalról a társadalom+kultúra szférája között. (Ebből a szempontból nézve a társadalom és a kultúra szférája szorosan összetartozik, a kultúra adja a „maltért” a társadalom összekapcsolásához. Azaz ha a kultúrát kivesszük a képletből, egy atomizált, együttélésre, együtt gondolkodásra képtelen, manipulálható tömeget kapunk.) Az egész rendszer akkor működik jól, ha az egyes szférák komplementer módon viselkednek, kölcsönösen segítik és egyben korlátozzák egymást. A társadalom jóléte, életének minősége csak akkor tud fejlődni, ha a gazdaság növekedése támogatja. A gazdaság pedig csak akkor, ha a társadalom mind szélesebb rétege minél magasabb fokon vesz benne részt.

A kettő közötti mértéket és minőséget Dahrendorf szerint az állami-igazgatási szféra szabja meg. Annál hatékonyabb, minél szélesebb körben

kötődik össze a gazdaság és a társadalom hálózatával. Ez a *demokrácia* lényege, az euroatlanti fejlődés legújabb szakaszában ezért központi kérdés a demokrácia. Az emberi világ modern szövevényében, az individualizáció fokozódásával, a szabadságra való „ítéltetés” korában csak az válhat valósággá, amiben az emberi közösségek többsége a maga döntéseivel és tapasztalataival vesz részt.

A továbbiakban e felosztás szerint próbálom néhány szóval – teljességre és részletes bizonyításra nem törekedve – a mai magyar élet egyes szféráiban a feudalizmus jelenlétének problémáit felvázolni.

GAZDASÁG

A tőkés gazdaság mozgását az jellemzi, hogy a felhalmozások és válságok korszakai ciklusosan váltakoznak. A felhalmozásnak legalább négy nagy korszakát kell rögzítenünk.

Az első az eredeti felhalmozásé (15–16. század). A második a gőzgép felfedezését követően indul (19. század első fele), és az első „világméretű felhalmozásban” végződik (19. század vége, 20. század eleje). Ekkor alakult ki a kapitalizmus klasszikus, Marx által vizsgált, majd annak centralizált formája. A harmadik a jóléti állam kialakulása és világméretű felhalmozása. Végül a jóléti állam válságával kezdődő új korszak, amely, pozitív megfogalmazásban, az elektronikus és információs forradalmat, a világméretű globalizációt, a hálózati társadalmat jelenti példátlan erejű terjeszkedésével, ugyanakkor koncentrációjával, homogenizációs hatásával és válságaival egyetemben.

Hogyan alakul ezekben a korszakokban a centrum és a félperiféria, a főútvonal és zsákutca viszonya?

Az elsőt, az eredeti felhalmozást már érintettük. Míg a nyugat organikus módon megindította az új világállapotot megteremtő folyamatokat, mi ebben az időszakban ragadtunk bele a késő feudalizmus, a második jobbágyság viszonyrendszerébe.

A második felhalmozás korában – 19. század első fele – a feudális monarchia elleni lázadásként indult meg nálunk a felülről vezérelt reformmozgalom. A folyamat végén – a kiegyezés után – kezdődtek a valódi reformok, de a gazdasági, politikai és társadalmi szervezet keretében változatlanul érvényben maradtak a feudalizmus alapvonásai.

A jóléti állam kibontakozásának idejében mi szerencsésebbek voltunk a többi szocialista országnál. A kádári, szovjet típusú feudálkapitalizmus – a gazdasági mechanizmus reformja keretében – engedményeket tett a jóléti

igényeknek. Így jött létre a koraszülött, „mucsai” jóléti társadalom. Számos feudális vonás maradt meg benne, úgymint a személyi kapcsolatok elsőbbsége a dologiak felett vagy az árnyékgazdaság szerepe – például: a rendszer egyik fő erőforrását jelentő háztáji mezőgazdaság jogilag mindvégig hallgatólagosan elnézett feketegazdaság maradt.

Így kerültünk 1990 után a negyedik, az újmodern felhalmozás korába. Előttünk állt a hatalmas feladat és a hatalmas felelősség – a gazdasági-politikai-társadalmi rendszer radikális modernizálása, ami most már, a szó igazi értelmében, a mai „újmodern” viszonyoknak megfelelő átalakítást jelent.

Ez azonban nem történt meg. A helyzet jellemzésére számos hiteles elemzésre hivatkozhatunk közgazdászok, szociológusok, történészek tollából. Hadd idézzek most két elsőrendű gazdasági szakértőt, Inotai Andrást és Simor Andrást.

Inotai András azt vizsgálta, hogy miként lett a magyar gazdaság „úttörőből sereghajtó”. A rendszerváltás idején – és kicsit utána is – valóban „magyar modellről” beszéltek, mert a magyar gazdaság a szovjet térségben megtalálta azokat a kikapukat, amelyek a többi társországnál közelebb hozták a nyugat-európai piaci gazdasághoz és színvonalhoz. Sajnos azonban ismét az bizonyosodott be, hogy „Magyarország egy meglehetősen korlátozott mozgástérben jobban fel tudja ismerni esélyeit, és jobban tud velük élni, mintha a történelem »korlátlan lehetőséget« kínált volna számára”.

Elemzi az okokat is. Az adósságcsapdát, amelybe az összes volt szocialista ország közül mi kerültünk bele a legmélyebben. A magyar vállalkozók helyzetét. Nálunk a lakossághoz viszonyítva több a vállalkozó, mint bármely EU-tagországban. Számuk hivatalosan 800 ezer, de valójában több mint 1 millió. Az „álvállalkozók” széles rétege alakult ki, akik gyengén vagy sehogy sem termelnek, és nem is adóznak. Ezért (is) nagyobb a munkanélküliség. A gazdaságpolitika egyik szakaszában sem nézett ezzel szembe. A „magyar modell” elvesztette hitelét. A megkezdett reformok – az idézett tanulmány a válság előtt született – kiutat jelentettek, de még csak elindultunk rajta.

Simor András lényegében ugyanezt mondja. A válságos helyzetnek két tényezője van – az államgazdasági rendszer és a társadalom. Az államháztartás és vele az egész gazdasági létezés módjai bajai szerkezetiek. Nálunk kevesebb ember adózik, de többet, mint az Unió legtöbb országában. A társadalom egyharmada tartja fenn az államot – benne az egészségügyet, mert a járulékot is csak egy törpe kisebbség fizeti. Kevesebben dolgoznak, és kevesebb a valóban teljesítő vállalkozó is. Ellentétként viszont többet költünk a szociális kiadásokra, mint bárki más Európában. Ördögien hibás kör alakult ki, amely

most már nem kényszerűen következik az elmúlt évszázadokból, hanem a magunk „hozzájárulása” az 1990 utáni két évtizedben.

Ebből következik a második tulajdonság, a szürke vagy árnyékgazdaság változatlan jelenléte és nyomasztó súlya. Jó szó itt az árnyékgazdaság – rámutat arra, hogy ez nem teljesen egyenlő a régi, hagyományos feketegazdasággal; sajátosságát mindenekelőtt az adja meg, hogy a határainkon belül működő nemzetközi tőkével szemben, ez a miénk. Mert mint mondtuk, a „magyar” szó jelentése összefonódik a kiskapukkal, mellékutakkal, umbuldával, potyázással, borraivalóval, illetve hálapénzzel, adócsalással. Olyan jelentős terepét – hogy ne mondjuk, ágazatát – képezi az ezen a kilencvenezer kilométeren belül folyó gazdasági tevékenységnek és pénzforgalomnak, hogy az évek során mind elviselhetetlenebb terhet ró az egész gazdaságra és társadalomra. Ha ezt fel lehetne számolni vagy, pontosabban, át lehetne alakítani, abból a magyar gazdaság jó részét helyre lehetne hozni. Ez azonban nem megy ráolvasással.

A helyzet logikus tükörképe a társadalom magatartása. Simor András úgy véli, „a magyar lakosság jelentős része, idestova 18 évvel a rendszerváltás után sem érti, mitől lehet sikeres egy ország (és ezen belül lakói is) a globális piacgazdaságban. Nem érti vagy nem akarja elfogadni, hogy ez a mai világ a szabadságról, a felelősségvállalásról, a folyamatos változásokhoz való rugalmas alkalmazkodásról szól, nem pedig arról, [...] hogy az államnak kötelessége gondoskodni munkalehetőségünkről, jövedelmünkről és jólétünkről”.

A magyar társadalom egy jelentős – a nyugati társadalmakban szokásosnál nagyságrendekkel nagyobb – része nem szokta meg a teljesítményelvű viszonyokat. A dologi kapcsolatok helyett még mindig a személyi kapcsolatokra épít. Nem akar adózni – ha lehet, nem is teszi –, nem akar az orvosnak fizetni, keresi a kiskapukat. A szubjektív és objektív viszonyok – személyi kapcsolatok kontra teljesítmények-termékek – aránya ma is az előzőek „javára” tér el a centrumországokban kialakulttól.

Valamennyi felsorolt tényező esetében – feketegazdaság, álvállalkozások, az adózás megkerülése, a teljesítményelvűség hiánya, az ingyenesség igénye, csodavárás – ott találjuk a feudális beidegződések továbbélő hatását. Ez az egyik vagy talán a legfontosabb ok, amely ma is gátolja gazdasági felzárkózásunkat, és ezért szükséges volna már ennek részletes gazdaságszociológiai felmérése.

TÁRSADALOM

Társadalmi rétegződés

Hadd kezdjem John Lukacs – már említett – hasonlatával. A korábbi patriarchális-feudális társadalmak struktúrája mindig piramis formát öltött. A legfelső csúcsot mindig csak egy igen szűk csoport, a társadalom 10–20 százaléka foglalta el, akik erős végrehajtó réteggel vették körül magukat. Alatta hosszú ideig a hagyományos patriarchális társadalom élt, a klasszikus feudalizmusban is ők voltak többségben – Veres Péter ezt nevezte emberi „tenyészetnek”. Mellettük csak lassan növekedett az iparosok és mindazon városiak száma, akik bizonyos függetlenséget vívtak ki a társadalmi hierarchiától, igaz, olykor meglehetősen szoros, saját szabályzattal. Ez egyben együtt járt bizonyos reziduális, ki nem elégített rétegek kialakulásával – római proletárok, középkori csavargók –, de mindezek együtt is kisebbségben voltak a helyhez kötött feudális alsó rendhez képest.

A kapitalizmusban a feudális kötöttségű csoportok száma csökkent, velük szemben két réteg emelkedett – a városi munkásság, amely a 20. századra sok helyütt elérte a lakosság többségét, és a kívül rekedtek. Őket már nem lehet proletárnak nevezni, az új kifejezés – a tömeg. A feudális helyébe a kapitalista partikularitás lép. Óriási irodalom foglalkozik vele Le Bontól Ortégán át Riesmanig. Nincsen egyértelmű definíciója, mert csak egyrészt jelent klasszikus osztályt vagy réteget, másrészt azonban olyan magatartásformát is – kívülről irányítotttságot –, amely különböző státuszcsoportokban is megvalósulhat. A társadalom alakulásának új fejleménye, hogy a klasszikus státuszformák határainak áthágása mindjobban lehetővé vált.

A jóléti állam létrejötte azonban fordulatot hozott az emberiség történetében. Ismét John Lukacs megfogalmazásában: az emberi társadalom piramis formája most hagyma vagy kupola alakká változott. A középrétegeket magában foglaló rész kihasasodott. *A lakosság kétharmada jut elviselhető, tisztességes „középosztálybeli” léthez*, annak megfelelő munkával, szaktudással, jövedelemmel, lakással, infrastruktúrával, kultúrával, megállapodott életmóddal, biztonsággal, egészséggel, szabadidővel. Soha nem volt olyan társadalom, amelynek ekkora része tudta volna ezt elérni. A klasszikus munkásság száma azonban fokozatosan csökkent a tercier szektor, az értelmiség, a vállalkozók javára. Mintegy 20 százalékot számolnak kívül maradónak vagy underclassnak. Ez sem kevés, de kevesebb, mint bármikor azelőtt. Soha nem látott-hallott dolog történt: az emberi társadalom kétharmada került viszonylagos jólétbe. Már 1966-ban így fogalmaztam: létrejött a kétharmados társadalom – persze nem kevés probléma maradt hátra, de maga az alaphelyzet megváltozott.

Nálunk ez a fordulat nem következett be. 1945-ben még a társadalom több mint fele volt paraszt – a centrumországok ezen már régen túl voltak. A szovjet típusú feudálkapitalizmusban a munkásság, pontosabban az ipari

munkavállalók száma megnövekedett. De jelentős számú maradt a félig beilleszkedő rétegek – ingázók, munkásszálláson élők, kapun belüli munkanélküliek, rejtett vállalkozók – száma és aránya. Nem értük el a kétharmados társadalom szintjét, egyharmados társadalom maradtunk. A lakosságnak csak egyharmada érte el a megállapodottnak nevezhető szintet, mintegy kétharmada pedig vagy veszélyeztetett, vagy pauperizálódó helyzetben maradt.

Azt kell felismernünk, hogy ez nemcsak a feudalizmus maradványa, hanem egyben a feudális-patriarchális „hagyományok” továbbélésének alapja is. Nézzük a társadalom rétegződését.

Kolosi Tamás több mint húsz év óta, sorozatosan (1987, 2000, 2003, 2004), empirikus vizsgálatok alapján rajzolta fel a magyar társadalom struktúráját. A 2000-es vizsgálat címében is – *A terhes babapiskóta* – rímel John Lukacs kupola vagy hagyma fogalmára. A különbség a centrumországokkal szemben annyi, hogy nálunk vékonyabb a középosztály, és szélesebb a veszélyeztetett vagy egyenesen reménytelen helyzetű réteg.

2003-ban a következő csoportokat állítja fel: 3 százalék elit, 8 százalék felső középosztály és értelmiség, 31 százalék középosztály (középvezetőtől a szakmunkásig), 38 százalék rosszabb státuszú szakmunkás (képzetlenek, mezőgazdaságiak) és 20 százalék deprivált. Az arányok tehát lényegében nem változtak. A 38 százalékra vonatkozóan hangsúlyozza, hogy ide kellett sorolni a korábbi „munkásosztály” jelentős részét, akik ma állástalansággal, szegénységgel, a depriválódással küzdenek. Ők a „lecsúszók és visszakapaszkodók”.

Ugyanezt erősítik meg a mi kutatásaink a társadalom kulturális szerkezetéről. Ezek is jól összehasonlíthatók a nyugati vizsgálatok eredményeivel, mivel azonos elvek és szabályok szerint végeztük a felméréseket.^[46] Az elsőt 1968-ban, az ötödiket (és eddig utolsót) 2004-ben végeztük.^[47]

A kutatások már az első alkalommal is jelentős eltérést mutattak a nyugati szerkezettől – hasonlót, mint Kolosi Tamás vizsgálatai –, az újabb vizsgálatok mindezt megerősítették. Nálunk szignifikánsan kevesebb azok száma, akik tisztességes középosztályi szintet értek el, és karakterisztikusan több azoké, akik lemaradtak. Ekkor fogalmaztam meg – *Egyharmados ország* címmel, 1985-ben megjelent könyvemben – először azt a következtetést, hogy mi az euroatlanti kétharmados országokkal szemben egyharmados ország vagyunk. A hivatalos tudományos élet – köztük több későbbi „ellenálló” – ezt idegenkedéssel fogadta, és túlzásnak ítélte.

Sajnos a helyzet azóta sem változott meg. Legfeljebb annyit – ez is fontos –, hogy megnőtt az általában felhalmozónak nevezett típus aránya, amely ki akar törni az elmaradottság helyzetéből.

KÖZÖSSÉGI VISZONYOK

Az emberi társadalom csoportjainak, közösségeinek alaptípusait Charles Horton Cooley és Ferdinand Tönnies különböző terminológiával, de lényegében azonosan fogalmazta meg. Cooley *elsőfokú (primer)* és *másodfokú (szekunder)*^[48] csoportokat különböztetett meg, Tönnies a *Gemeinschaft (közösség)* és a *Gesellschaft (társadalom)* terminusokat használta.

Az elsőfokú közösségek szemtől szembe jellegűek, tagjaik teljes személyiségükkel fordulnak egymás felé. Létszámuk kicsi, a kapcsolatok intímek, és hosszú időre szólnak. Ilyen egy hagyományos család, vallási gyülekezet, meleg baráti társaság, szorosan együttműködő team. A tradicionális társadalmak épültek primer közösségekre.

A másodfokú közösségek tagjai nem teljes személyiségüket adják, annak csak egy oldalát, amely az adott közösségre tartozik. Marxot idézve: „az „egyén leszakadt a közösség köldökzsinórjáról”. Lehetővé válik a személyiség, a különböző csoportok, közösségek *autonómiája*.

A modern „polgári” társadalom, nemzet, valamint a kapitalizmus eleve másodfokú „integratív komplexum”. A két szint áthatja és meghatározza a társadalom teljes szervezetét, a legkisebb „mikro”-sejttől kezdve a „makro”-összességig. A szekunder szerveződést a modern technika, a nagyüzemi termelés, a tömegmértű fogyasztás, a nagyvárosi élet hozta létre. Az identitás már nem egyértelmű, az egyénnek választania lehet vagy kell. Elvész – vagy nehezebben megteremthető – a testmeleg kapcsolat, a közösség fészekszerűsége. Lehetővé, sőt szükségessé vált a többszörös identitás, de nem könnyű átélni és megteremteni. Sokan maradnak közösségen kívül, és veszítik el identitásukat.

A 20. század végén, a „fordulóponton”, az ipari modernitás átalakulásával, az individualizáció folyamatának erősödésével az egyén és a közösség kapcsolata is újra átalakul. A hagyományos közösségek elhalványodnak^[49], a szekunder szervezetek mind összetettebbek lesznek. Az egyén más emberekkel való kapcsolatai mennyiségileg szinte végtelenné válnak. Míg egy hagyományos parasztfaluban élő ember egész életében csak néhány száz másikkal került kapcsolatba, most ezerrel és ezerrel, ha nem tíz- vagy százezerrel – a legtöbbel természetesen csak felületesen. Ugyanakkor az egyén kevésbé van ráutalva a

többiekre, ha igen, másként. Akkor is nagyobb a szabadsága, ha történetesen nem kívánja.

Ahhoz, hogy az egyén autentikus és teljes életet tudjon élni egy modern, másodfokú társadalomban, sikeres közösségi tapasztalatokkal kell rendelkeznie, mind az elsőfokú, mind a másodfokú közösségekben. Ez azonban nem mindenki számára elérhető. Így kapjuk a következő mátrixot:

- Vannak, akik sem primer, sem szekunder közösségekben nem szereztek autentikus tapasztalatot. Nem értik a világot, nem találják a helyüket.
- Vannak, akik a primer közösség jó tapasztalataival rendelkeznek, de nem ismerik a szekunderek belső világát. Menekülők lesznek.
- Vannak, akik nem jutottak élményhez az elsőben, de jó ismereteik vannak a másodikban. Csak a sikernek élnek.
- Végül vannak, akik mindkét világban otthonosak. Megélik a primer közösségek „testmelegét” és a szekunderek útvesztőit. Jegyük van mind a sikerhez, mind a boldogsághoz, de nem biztos, hogy élni is tudnak vele.

Létrejöhetnek-e *harmadfokú közösségek*? Nem állíthatjuk, de nem is tagadhatjuk. Van rá igény, vannak jelei és új esélyei is – például a hálózati közösségek, ha túl tudnak lépni a virtualitás korlátain. Akkor nevezhetjük az új közösségeket majd harmadfokúnak, az újmodernitás tendenciáinak a megfelelőjének, ha azok autonóm személyiségek tudatos értékválasztásán alapulnak.

KULTÚRA

A zsákutcás fejlődés és a félperiférikus helyzet a magyar társadalom kulturális életére is rányomta a bélyegét – illetve fordítva, a kultúra fejlődésének a rendies beállítódások továbbélése folytán létrejött vonásai mindmáig akadályát képezik a zsákutcából való kitörésnek. Ezt vitáink során két vonatkozásban bontottuk ki részletesebben. Egyfelől az egész társadalom, a magyar lakosság kulturális magatartásának, orientációjának elosztásában és szerkezetében, másfelől a magyar autonóm (a „magas”-) kultúra sajátosságaiban.

A MAGYAR KULTURÁLIS ÉLET SZERKEZETE

Az előző fejezet végén említett kutatásokban következetesen négy nagy réteget találtunk. (1) A magaskultúra értő fogyasztói, megélői. (2) A nyílt szellemű

felhalmozók, akik sok mindent befogadnak, de nem feltétlenül tartoznak a magaskultúra legműveltebb híveihez. (3) A rekreációt, pihenést, az idő „elütését” kereső fogyasztók. (4) A teljesen passzívak.^[50]

Magyarországon nem kevesebb ember foglalkozik, jobban mondva, éli át és éli meg az értékes kultúrát, és nem alacsonyabb színvonalon, mint nyugaton. Nem kevesebben olvasnak jó könyveket – irodalmat és tudományt egyaránt – vagy hallgatnak jó zenét, mint Amerikában vagy Franciaországban. Ez megelégedéssel is eltölthet, de hozzá kell tennünk, hogy a különbség a középső és az alsó rétegek arányában van. Nálunk sokkal nagyobb a teljesen passzívak – például a szabadidejükben csak kocsmába járók – és a pusztán kikapcsolódást keresők aránya. A társadalom több mint fele – nyugaton csak egyharmada – marad kívül a modern kultúra eleven áramától.

Ez erősíti az eddig elmondottakat. Az underclass és az underculture (osztály alatti és kultúra alatti) réteg szorosan összefonódott. Az underculture állapot nemcsak a „katarzis” lehetőségétől fosztja meg az egyént, hanem attól is, hogy környezetének alakulását, a számára adódó, előmenetelét szolgáló lehetőségeket felismerje, ahogy arról Simor András – igaz, a gazdaságról, de a kultúrára is vonatkoztathatóan – beszélt.

Ez lesz a háttere a társadalom pszichológiájával, a „magyar alkattal” foglalkozó további fejezeteknek.

A MAGYAR MAGASKULTÚRA ÉS HAGYOMÁNYAI

Vizsgálatunkban P. Szűcs Julianna foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen nyomokat hagy a magyar kultúrában a feudális múlt. Szakmája szerint, természetesen, a képzőművészet példáján.

Abból indult ki, hogy a múltat tekintve a magyarországi és a magyar művészet „két külön entitás”. A nemzeti eszme amúgy sem pillére a feudalizmusnak, a feudális királyságok a Szent Istvánnak tulajdonított elvet vallották – „Az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő”. A hűbéri rendszerben mellékes mind az úr, mind a hűbéres nemzetisége. Csakhogy az európai fejlődés abban is különbözik a magyartól és sorstársainktól, hogy abban a modern nemzeti eszme és a nemzetállami valóság korábban bontakozott ki. Mi ettől is elmaradtunk. Ennek következtében „magyar művészetről csak a 19. század óta beszélhetünk” – még ha egyes ágazatokban, így az irodalomban, vannak is korábbi nemzeti kezdemények, erőteljesebbek a nyugat-európai nemzetek teljesítményénél.

A további fejlődést az árnyékolta be, hogy „pszeudo-nemzetállam voltunk, pszeudo-polgárosodással”. Kettős vonal alakult ki különböző társadalmi háttérrel: egy nemzeti és egy – akkori értelemben vett – modernizációs vonal. A társadalmi háttér meghatározó. Az „etnocentrikus reprezentációs vonalat” a társadalom azon rétegei képviselték, amelyek részesei vagy elszenvedői voltak a feudális valóságnak. A szupranacionális vonalat pedig a polgári társadalom csírái. Míg tehát nyugaton már a polgárság erős részvételével alakult ki egy egyszerre nemzeti és modern – azaz a barokk – művészet, addig nálunk végképp nem volt „magyar barokk.”

Így alakult ki az elmúlt kétszáz év magyar kultúratörténetének egyik legbénítőbb ellentmondása – a haza és a haladás dichotómiája. A „haza szakosok” művészete többnyire elmaradt a világművészet trendjétől – Székely Bertalantól Szőnyi Istvánig –, a lemaradás különösen a pártállami időszakban nőtt nagyra. A haladáspártiak viszont integrációs problémákkal küzdöttek – vagy művészetük „csonkolásával” igyekeztek visszaszerezni a rokonszenvet (Madarász Viktor, Rippl-Rónai), vagy külföldre mentek (Moholy-Nagy, Lakner László), vagy idehaza belső emigrációba szorultak (Vajda Lajos, Ország Lili), vagy páncélba öltözve szereztek maguknak védelmet (Mednyánszky, Csontváry).

Ugyanakkor nálunk a különféle kormányzatok alatt a nyugati demokratikus országokénál – nem is beszélve a fasiszta és sztálinista hatalomról – erősebb volt az igénye az államnak, hogy a maga által elképzelt elvek szolgálatába állítsa a művészetet. Ilyen volt a nemzeti eszme követése a revizionizmusig, a magyar álmog megtestesítéséig. Ez a feudális középkor hagyományainak – „*philosophia est ancilla theologiae*”, azaz „a filozófia a teológia szolgálóleánya” – folytatása, ahol most a kultúráé az ancilla, a szolgálólány sorsa a társadalom uralkodó vallásának szolgálatában. A vallás szerepét pedig betöltheti a nacionalizmus vagy egy újfajta autokrácia.

Azt kell mindehhez hozzátenni, hogy ez csak a láttelep. A feladat az volt, hogy ne hunyjuk be szemünket a feudalizmus továbbélő hatása előtt. A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy a magyar kultúra legjobbjai éppen azáltal emelkedtek nemzetközi színvonalra, hogy meg tudtak küzdeni ezzel a fátummal. Mert nemcsak a magyar művészet és tudomány, hanem az egyetemes kultúra is éppen azáltal emelkedett fel, hogy megküzdött vele. Itt aztán sorra fel kellene idézni és mélyrehatóan elemezni nagyjainkat, de ez már egy másik munkaközösség feladata lesz. Most csak a „Bartók-modellt”^[51] idézném fel. Bartók úgy oldotta fel az ellentmondást, hogy a mától és a közelmúlttól – tehát a feudálistól – a legősibbhez és a legmodernebbhez

fellebbezett egyszerre, és a kettőt egyesítette. De ez nem csak az ő modellje. Ez kell legyen a miénk is.

A TÁRSADALOM PSZICHOLOGIÁJA

A pszichológia egyik fontos ágazata foglalkozik a társadalmi magatartással. Több személyiségtipológia van forgalomban – Hippokratész, Kretschmer, Jung, Pavlov, Binet, James, Reich, Allport, Piaget, Adorno, Lewin, Erikson, Wallon, hogy csak néhányat említsünk. Különbségeik egy része azonban pusztán szemantikai, mögötte ugyanazokat a dimenziókat találjuk. Ennek alapján a személyiség szerkezetét egy hárompólusú modellben adhatjuk meg, melynek elemei az ember belső létezésének három egymásba fonódó szintje – a biológiai, az egyéni és a társadalmi énje. Viszonyuk jellege adja a személyiség típusait.

A különböző elméletekből kettőt emelek ki, amelyek egymást keresztezik, és mélyen kapcsolódnak témánkhoz. Arra is választ próbálnak adni, hogy a személyiség szerkezete hogyan változik a patriarchális-feudális és a piaci, kapitalista viszonyok között. A tudatos én megtalálása, identitása, önmegvalósítása mind problematikusabbá válik, mert az egyént a közösséghez fűző köldökzsinór egyre inkább elszakad. Ezt fejezi ki az elmúlt évszázad pszichológiájának egyik központi problémaköre is: hogyan lehet a puszta Énből (az I-ből) önmagamat (a ME-t, vagy a SELF-et) felépíteni?

A társadalmi magatartás tipológiája a legszorosabb összefüggésben áll az egyén és a közösség kulturális irányultságával, hiszen a kultúra formája és tartalma, mibenléte, mennyisége és minősége adja azt a normarendszert, ami szerint életünket éljük.

AZ EGYÉN AUTONÓMIÁJA VAGY HETERONÓMIÁJA

A másodfokú társadalmi magatartásformák alapvető kérdése az ember autonómiája.

Az elsőfokú társadalmakban, a törzsi társadalomtól a patriarchalizmuson át a rendiségig, az egyén nem válik le – Marx fogalmát használva – a „közöség köldökzsinórjáról”. A szorosabb közösség testmeleg biztonságot ad, a hagyományok és a hierarchia által szabályozza életét és tevékenységét. A másodfokú társadalmakban az egyén fokozatosan autonómiát nyer, a puszta

Énből személyiség válik. Pontosabban válhat – az autonómia olyan kihívás, amelyet különböző fokon és különböző eredménnyel lehet érvényesíteni.

Márkus István – éppen a rendiség továbbélő hagyományairól szólva – pontosan ebből indul ki. Azt mondja: az egyén számára kétféle minőségű autonómia létezik. Az egyik a hierarchizált, a másik a „többé-kevésbé autonóm ember”. Nagyon pontos a megfogalmazás – az autonómia mindig relatív.

A magatartásformák nagy tipológiái is ebből indulnak ki. Két vagy három pólust vesznek fel. Az egyik úgy őrzi a hagyományokat, hogy szinte fel sem fogja a modern világot, a másik megpróbál beleilleszkedni, de nem alakít ki autentikus viselkedésformát, a harmadikban az egyén az új viszonyok között is ki tudja építeni autonómiáját. Az egyik inkább a periférián és a félperiférián érvényes, a másik a centrumban.

Néhány példa:

- Riesman hagyomány által, kívülről és belülről irányított viselkedése,
- Lewin laissez faire, autoriter és demokratikus stílusa,
- Barron szimplex és komplex típusa,
- Adorno liberális és autoriter stílusa,
- Marcuse egydimenziós és többdimenziós gondolkodása és magatartása,
- Hankiss Elemér orientációs típusai: tradicionális, akvizitiv-dinamikus és teljességelvű-dinamikus.

Mindezekből most David Riesman koncepcióját emelem ki, amely talán a legkomplexebben foglalja össze az idevágó problémákat.

A hagyomány által irányított magatartás a modernitás előtti hagyományokat őrzi, azok szerint próbál eligazodni az új viszonyok között, egy saját „kisvilágot” alakítva belőlük. *A kívülről irányított magatartás* nem tud eligazodni benne, ezért aláveti magát valamilyen adódó autoritásnak. *A belülről irányított ember* megteremti az autonómiát, „Az én vezérem bensőmből vezérel!” józsefattilai elve alapján. Riesmann szerint „belső iránytűt” épít ki magában, ez egyaránt rímel Max Weber protestáns etikájának vagy Marcuse többdimenziós gondolkodásának alapgondolatára.

A kívülről irányított magatartást azonban nem pusztán az autonómia hiánya jellemzi, hanem az az igyekezet is, hogy a hiányt látszattmegoldásokkal takarja el. *Riesman* szerint belső iránytű helyett külső radarokra bízta döntéseit, ezért cselekedeteinek nincs belső megalapozottsága és koherenciája. Ugyanezt írja le Marcuse is az egydimenziós emberről: nem bírván valóban racionálisan

értelmezni a világot, olyan „technikai racionalizmusnak” hódol, mely egyetlen dimenzió – az egyén érvényesülése – szerint rendezi el a dolgokat.

A „kapitalizmus szelleme” nemcsak a belülről irányított típusokat termeli ki – a szorgos polgárt és a látnoki-kreatív vállalkozót –, hanem ugyanezeknek heteronóm-vulgáris változatát is. Megmarad a gazdagodás akarata, de csökken az iránytű autonómiája. Megmarad a látnoki kreativitás, de a belső kontroll nélkül kalandorságba csap át. És mindkét változatnak vannak olyan tulajdonságai, amelyek hajlamossá tesznek az autoriter magatartásra.

A kétféle magatartás – autonóm és heteronóm, belülről és kívülről irányított, többdimenziós és egydimenziós – egyszerre való jelenléte és érdekes ellentéte a társadalom belső ellentmondásaihoz is hozzátesz egy új nézőpontot. A másodfokú társadalmi rendszer eddig csak a társadalom egy részében valósult meg, mindig kitermeli saját ellentétét – azokat a részrendszereket és embereket, amelyek és akik idegenek maradnak a rendszer egészétől. A másodfokú társadalmak lehetnek egy- vagy kétharmadosak, de nem háromharmadosak.

A pszichológiai megterhelés valóban óriási, társadalmak, nemzedékek, közösségek és egyének küzdenek vele, több-kevesebb sikerrel. A társadalom haladását, a gazdasági, politikai és kulturális élet nagy teljesítményeit mindig azok biztosítják, akik sikeresen kezelik azt. Jelentős azonban a veszteség is. Sokan nem tudták feldolgozni az új helyzetet, és még többen nem is akarják. A „kisvilág” és a „nagyvilág” között nem mindig nyílik ajtó vagy ablak – ha nem nyílik, az ember vagy beleragad a maga privát kicsinységébe, vagy elveszve az átláthatatlan összefüggések tengerében, éppen saját világát nem tudja megteremteni. Filozófiai nyelven ezt nevezik elidegenedésnek.

Az egyén és a közösség viszonya szinte megoldhatatlanná válik. Habermas ezért kérdezte: vajon egyáltalán kialakíthat-e „értelmes identitást” a késő kapitalista társadalmak embere? A „kollektív identitásformák” alapja és ezzel lehetősége ugyanis megváltozott. A múltban még valóságos közösségek álltak mögötte – a családtól és a törzstől kezdve az osztályig vagy a nemzetig. Ezek azonban egyre kevésbé alkalmasak a mai ember identitásának a létrehozására. Helyükbe nem valóságos kollektívák lépnek, hanem kommunikációs struktúrák, jövőorientációs koncepciók, „identitás-projekciók”. Az identitás megszerzése egyre inkább a kultúra része, tanulási folyamat tárgya. A hagyományos identitásokat őrző csoportok pedig egyre kiszolgáltatottabbak a különféle nacionalista és más agresszív ideológiák számára.

A társadalmi fejlődés egész mai problematikája belesűríthető abba a kérdésbe, hogy a másodfokú társadalmi viszonyok között az emberek nagyobb része nem képes a társadalom lényegének autentikusan és adekvát módon megfelelő racionális gondolkodást és autonóm magatartást elsajátítani, hanem beleragad a heteronóm-vulgáris gondolkodás és viselkedés rendszerébe. Lassan szélesedik ugyan az autentikus gondolkodás és magatartás, de egy bizonyos határt nem halad túl.

CENTRIFUGÁLIS ÉS CENTRIPETÁLIS SZEMÉLYISÉG

Érdekes és új szempontokat ad ehhez Szondi Lipót módszere, mely az ösztönök és az Én viszonyát vizsgálja, különös tekintettel az indulatokra.

Pszichiáterként a lelki betegségek típusai szerint ragadta meg az egészséges emberi személyiség két típusát, hiszteroid és epileptoid néven. Ezeket az egészséges emberek között is megtalálhatjuk, ezért a tipológiát – dinamikáját megtartva – pozitívrá lehet fordítani, úgymint centrális és poláris típus. A kétféle magatartás a személyiség belső feszültségének dinamikáját fogalmazza meg. Egyik sem „jó” vagy „rossz”, mindkettőnek van egy harmonikus és egy diszharmonikus változata, az utóbbi válhat neurotikussá.

A *centrális-centrifugális* (epileptoid) típusban a tudatos én, az Én küzd az Ösztön-Énnel. Ha nem sikerül felülkerekednie, az Én elnyomottnak érzi magát. Lázad, hirtelen kitör, vagy autoriterré válik. Indulatai a többi ember, a társadalom ellen fordulnak. Ha az Én küzdelme sikeres, ezeket az indulatokat a pozitív tevékenység energiaforrásává változtatja.

A *poláris-centripetális* (hiszteroid) típusban az elnyomott ösztönök küzdenek a társadalmi énnel szemben. Ha ezek az elnyomott ösztönök kerekednek felül, önmaguk ellen fordulnak, a hisztérikus ember saját magát és környezetét bántja. Ha sikerül megregulázni őket, az önkontroll válik az energia forrásává.

Mindez azért érdekes a számunkra, mert a félperiférián nagyobb az epileptoid típus aránya, mint a centrumban. Freud és iskolája a hiszteroid típus elemzésének szentelte a nagyobb figyelmet – a modern nagyvárosi élet erre teszi hajlamosabbá az embereket. Szondi pedig éppen a magyar betegeken végzett vizsgálatait során figyelt fel a másik kórképre.

Több hazai megfigyelés is alátámasztja ezt. Juhász Pálnak a harmincas években végzett vizsgálatait azt mutatták, hogy a centrális-epileptoid típus Magyarországon a kevésbé fejlett, kevésbé nyugatias vidékeken (például Szabolcsban) gyakoribb, a poláris-hiszteroid pedig a nyugati, fejlettebb országrészben. Hasonló eredményre jutott a hetvenes években Sági Mária is,

aki, fiatal munkások kulturális motivációját vizsgálva, a Szondi-tesztet is alkalmazta. Rákérdezett az akkor nagyon népszerű beategyüttesek népszerűségére is. Az Illés-együttes keleten volt népszerűbb, és közönsége soraiban többen voltak az epileptoid-centrifugális típusba sorolhatók, míg az Omega zenekart többen szerették a nyugati végeken, és több volt közöttük a hiszteroid-centripetális csoportba tartozó. Ez az eredmény rímel Lengyel László híres megkülönböztetésére, amikor Kelet-Magyarországot Hunniának, Nyugat-Magyarországot Pannóniának nevezte.

Valóban: a periférián-félperiférián elhelyezkedő, későn felzárkózó népek irodalma és művészete igen gazdag az epileptoid típus ábrázolásában – például az oroszoknál Dosztojevszkij és Muszorgszkij, akiket joggal neveznek a modern művészetet előfutárának. A világnak ezen a felén, ebben az időben maga az élet termelte ki ezeket a típusokat.

Bojtár Endre a kelet-európai irodalom jellemzésére felsorolta a régió irodalmának jellegzetes típusait: a csavargót, a politikai emigránst, az árulót, a parasztot, az export-embert, az urak asztalánál muzsikáló zenészt, a vendégmunkást, a zsoldost, a forradalmárt és a forradalmak elfojtóját. Valamennyien az epileptoid típus panteonjában kaphatnak helyet. Konrád György pedig így jellemezte – még 1990 előtt – a magyar magatartás nagy ellentmondását: „Kettőt tudunk. Vagy a túlélés művészeiként szemlesütve tűrni, vagy hirtelen felugrani, és azonnal rendet csinálni, ha lehet, erőszakkal, fegyverrel.” Szondi Lipót is megörült volna az epileptoid karakter ilyen találó jellemzésének.

A feltörekvő kapitalizmus, a kibontakozó individualizmus viszont a centrális típusnak kedvezett. Ez jelent meg a művészetben: Don Juantól kezdve Shakespeare alakjainak arzenáljáig. Az a nagy fordulat tehát, amely megteremtette a másodfokú társadalom viszonyrendszerét, inkább a törvényalkotó Mózesek és a törvénszegő Káinok számát gyarapította. Csak később, legfőképpen a 20. században, az individualizmus válságának idején lett alapvető élménnyé a hiszteroid szorongás.

Mindebből az következik, hogy a centrális és poláris típus elő- és háttérbe kerülését nem csupán az határozza meg, hogy az illető ország, terület a centrumhoz vagy a perifériához tartozik-e. Nem az állapot a fontos, hanem a dinamizmus. A nyugat országai akkor, a keletiek most kerültek abba a helyzetbe, hogy kitörjenek a régi viszonyok szorításából, és létrehozzák a status civilist. Az tehát a kérdés, hogy a társadalom elegendő dinamikus mozgásteret nyújt-e a személyiségnek, vagy olyannyira kialakult és megmerevedett, hogy az egyes ember kénytelen az elidegenedettség és a szorongás kategóriáiban megélni a társadalomhoz való viszonyát. A két tényező – a centrum-periféria

viszony és a mozgástér nyitottsága vagy zártsága – együtt határozza meg, hogy a társadalom mekkora része képes egészséges lelki struktúrát kialakítani, és mekkora része kénytelen a neurózis valamilyen formájába menekülni.

A „MAGYAR ALKAT” PROBLÉMÁJA

„A századforduló óta, de különösen az utolsó két évtizedben a magyar közösségi élet egyik központi kérdésévé lett az, hogy milyen a magyar alkat, milyen a magyar.” Így kezdődik Bibó István „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” című tanulmánya.

Szigorú dekonstruktív elemzéssel persze kérdéses, hogy létezik-e „nemzeti alkat”. Pataki Ferenc a következőképpen válaszol: Az egyéni pszichikumon felül önálló entitásként nem létezik semminemű „kollektív pszichikum”. Az azonban igaz, hogy „valamely rendszer – legyen az csoport, sokaság vagy társadalom – elemei között dinamikus kölcsönhatások olyan újszerű, saját létrendű (sui generis) emergens entitásokat hoznak létre, amelyek nem vezethetők le a magános egyén létéből és élményeiből.”^[52]

Ilyen értelemben használhatjuk az *alkat* terminusát. Ahogy a mi zsákutcás történelmünk kialakítja. Ezt tették eleink is, amikor hozzáfogtak ahhoz, hogy a zsákutcaból kitörjenek. Nemcsak az objektív helyzetet vették számba, hanem saját traumáikat is. „Mi a magyar most?” – kérdezte Berzsenyi. „Ez az én fajtám, a magyar” – mondta Ady. „Mi a magyar?” – kérdezték a Szekfű Gyula által szerkesztett kötet szerzői: Babits Mihály, Illyés Gyula, Karácsony Sándor és mások. Eltorzult a magyar lelki alkat – állapította meg keserűen Bibó.

Legújabbban ismét jeles szerzőgárda foglalkozott a „*Mi a magyar most?*” kérdésével ugyanebben a szellemben. Gyáni Gábor, Bauer Tamás, Halmai Gábor, Pataki Ferenc, Vásárhelyi Mária, Závada Pál, Ungváry Rudolf, Spiró György, Poszler György, lényegében a miénkkal azonos szellemben, kitűnő dolgozatokban tárják fel a magyar önismeret mélységeit. Talán éppen csak a feudalizmus dimenziója hiányzik belőle, érdemes ezzel kiegészíteni.

A még élő legidősebb nemzedék, illetőleg annak értelmiségi része valóban ezen nőtt fel. És most ismét van okunk azon rágódni, hogy milyen nép is a magyar. A „Mi a magyar?”, és a „Mi a magyar most?” kérdésre mindnyájunknak felelnie kellett.

A kérdés kettőssége módot ad a válasz kettősségére is. A magyar lényege szerint nagyszerű nép, tehetséges, bátor és dicsőséges. Most azonban csak „rút sybarita váz” (Berzsenyi). Valami elromlott tehát, de mi rontotta el? Bennünk van-e hiba, vagy másokban, a történelemben? Talán már Árpád apánkban, aki

olyan helyre vezetett bennünket, amely ezer éven át gyepű maradt? Két világ között omlott ki vérünk? Vagy egyenesen és csakis azok az „idegenek” a bűnösök, akik rajtunk uralkodtak, és „nem értették meg a magyart”?

Ezért olvasta egykor az én nemzedékem a népi írókat, Veres Pétert, Németh Lászlót, Karácsony Sándort, valamint Babits Mihályt, Szekfű Gyulát, Hajnal Istvánt, a *Mi a magyar?* című kötetet – és az egész magyar irodalmat Csokonaitól, Berzsenyitől, Petőfitől, Aranytól, Adytól, Móricztól József Attiláig és Radnóti Miklósig.

Azt tanultuk belőle, hogy a nemzeti hovatartozásnak kétféle felfogása lehetséges. Egyik adottságnak, a természet által képzett alapvető emberi közösségnek veszi. Értékének forrása nem elsősorban a konkrét nemzet, hanem az egyetemes emberi közösség. A másik felfogás viszont diszkriminatív és traumatikusan sértődött. Minden értéket magának tulajdonít, és minden bajáért a másikat okolja.

Csak néhány jellemző sort hadd idézzek fel az irodalomból – Berzsenyit már említettem. Napokig lehetne sorolni.

PETŐFI SÁNDOR: „Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég, / Szégyenlenem kell, hogy magyar vagyok! / Itt minálunk nem is hajnallik még, / Holott máshol már a nap úgy ragyog. / De semmi kincsért s hírért a világon / El nem hagynám én szülőföldemet, / Mert szeretem, hőn szeretem, imádom / Gyalázatában is nemzetemet!” (Magyar vagyok)

ARANY JÁNOS: „Nem dolgozom, csak ha *valami* hajt, / Egyébként lusta mélabú temet, / [...] / S nem tagadom a keleti fajt” (Második ének)

ADY ENDRE: „Elvadult tájon gázolok: / Ős, buja földön dudva, muhar. / Ezt a vad mezőt ismerem, / Ez a magyar Ugar.” (A magyar ugar); „Pimasz, szép arccal látszik, hogy akar, / De közben búsan lekönyököl, / Nyög, sír, ez az én fajtám, a magyar.” (Pimasz, szép arccal); „Ilyen vagyok, így van jól, / Ez a szemem, így látok, / Ez a sorsom, tehát szent, / Magyar döllyfel fölrugom, / Hogyha bánt és nem ért meg, / A világot.” (Magyar vétkek bíborban); „Itt valahol, ott valahol / Esett, szép, szomorú fejekkel / Négy-öt magyar összehajol / S kicsordul gúnyos fájdalomukból / Egy ifjú-ősi könny, magyar könny: / Miért is?” (Négy-öt magyar összehajol)

BABITS MIHÁLY: „Nagy nemzeti cselekményekre, fellendülésekre a magyar majdnem mindig csak megháborítások, sértések alapján szánta el magát. Azt lehet mondani, hogy nála a cselekvés inerciából történt.” (*Mi a magyar?*)

Ez természetesen csak az egyik fele az önelemzésnek, a fájdalmas negatívumokra erős pozitívumokkal is lehet és kell felelni. A kettő együtt ad egészet. Mi azonban most a feudalizmus utóhatását vizsgáljuk, ezért a negatív oldalra vagyunk kénytelenek koncentrálni.

A valóság sajnos kegyetlenebb képet mutat az irodalomnál. Azt kellett megtapasztalnunk, hogy az Ady által olyan nagyszerűen leírt trauma sokak számára a freudi értelemben vett komplexussá vált: egyrészt váddá a világ ellen, másrészt felmentéssé a saját hibáink, tévedéseink és mulasztásaink alól.

A traumát a történelmi tapasztalat okozta. Annak felismerése, hogy valóban zsákutcában vagyunk. Hogy tőlünk pár száz kilométerre jobban élnek. Mi is szeretnénk őket utolérni, demokráciát, polgári társadalmat, szabad közéletet, nagyobb jólétet teremteni, de nem sikerül. A centrum országában szerves a fejlődés, és folyamatos. Nálunk szervesen és folyton megszakított. Ott lassan két évszázados a politikai szervezet, némi változtatással ugyanazok a társadalmi és gazdasági erők működnek. Egy most felnövő fiatalember azt is tudhatja, hogy az apja, nagyapja, dédapja milyen pártra szavazott, és melyik vállalatnál dolgozott – és most is megtalálja mindkettőt. Ez másfajta magatartást, másfajta közösségi „alkatot” hozott létre, mint minálunk.

Nem is beszélve arról, hogy ők mindig győztek, mi pedig mindig veszítettünk. 1978-ban egy hetet voltam vendégségben Illinois állam egyetemén Chicagóban. A ma már világhírű Csíkszentmihályi Mihálynál laktam. Felesége lengyel, ott volt az asszony édesapja is. A vacsoránál a közös lengyel– magyar múltból beszélgettünk. A végén a házaspár kamasz fia így szólt hozzánk. „Nagyon örülök, hogy nem vagyok sem lengyel, sem magyar, hanem amerikai. Mert ti itt minden húsz évben egy nemzeti katasztrófáról emlékeztek, még azt a második világháborút is kétszer veszítettétek el: az elején és a végén. Én meg minden húsz évben egy csodálatos eredményről, győzelemről tanulok. Ezért úgy érzem, hogy érdemes élni.”

A történelemnek ez az algoritmusa kialakított egy sajátos reflexet. A *Mi a magyar?* című kötetben Babits is világosan kimondta, hogy nem valami magunkkal hozott „örök”, „sorsszerű” tulajdonságról van szó, hanem a történelmi tapasztalat alakított bennünket ilyené.

Két magatartás lehetséges. Ha itt van a jó uralkodó, akkor hallgatunk, és megkeressük a magunk kis mellékútjait. Otthon azért elmondjuk a véleményünket. Ha pedig hív a haza, felugrunk, rendet csinálunk, és ha kell,

bosszút is állunk. Eb ura fakó, Ugocsa non coronat. Ezt fogalmazza meg Bibó is a hamis realizmus és a túlhajtott lényeglátás kettősségében.

Ez a magatartás vált sokakban komplexussá. Minden értéket magának tulajdonít és minden bajért a másikat okolja. Megvan ez egyes nyugat-európai országokban, a katalánoknál, flamandoknál, Britannia kelta eredetű országaiban, de ott a polgári fejlődés – bizonyos kivételektől eltekintve – már a háttérbe, a lélek aljára szorította a nemzeti ellenségeskedést. Szinte halljuk az „Ugyan mit angolkodik itt” megrovó szót *Az angol, aki dombra ment fel és hegyről jött le* című Wales-ben játszódó filmben. Itt, Kelet- és Kelet-Közép-Európában, meg a Balkánon azonban erőteljesen él ez a traumatikus-diszkriminatív szemlélet, és olykor még ma is véres harcokat eredményez.

A komplexus gyógyírt is ad a sikertelenségekre. Vádat a világ ellen és felmentést a saját hibáink, tévedéseink és mulasztásaink alól.

„Azért mert én nem végeztem el az iskoláimat, nem vagyok sikeres a munkában, rossz a házasságom, egész nap a kocsmában vagyok – mindezt nem én vagyok a felelős. Hanem az, hogy magyar vagyok, és bennünket, magyarokat bántanak és üldözik az idegenek. Ki kell őket kergetni bankjaikkal és bevásárlóközpontjaikkal együtt, hogy megeremthessük a Magyar Igazságot!”

Ebből a mítoszból származik a csodavárás is, amely ma is jellemzi a magyar közéletet. 1990-ben sokan hitték el azt, hogy elég lesz a szovjeteket és a „kommunistákat” leváltani, elkergetni, azonnal, egy csettintésre olyan jól élünk majd, mint, mondjuk, Ausztriában – amelyet a magyar lakosság jól ismert. És ha megjön a jó vezér – akárki –, rögtön megoldja társadalmi problémáinkat, ahogy a már idézett Simor András megfogalmazta, a magyar lakosság jelentős része nem érti, hogy neki magának is lehet és kell gondoskodnia saját jövőjéről.

A csodavárásnak és a csalódottságnak ez a jellemző keveréke sajátos módon éppen a Kádár-korszakban csökkent, amikor úgy látszott, hogy a többség elfogadja az engedmények, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikáját, és élni kíván vele. Később azonban bebizonyosodott, hogy ez csak a felszín, amely alatt tovább éltek a régi beidegződések, és éppen a rendszerszerűen előálló szabadság árnyékában, 1990-ben újra megerősödtek.

Ismét megjelent az a hang, amely a magyarságot mindenkinél nagyszerűbb, tehetségesebb, értékesebb népnek tartja. A mítosz úgy szól, hogy az emberiség történelmében – a sumérektől Buddháig és az egyistenhitig – mi teremttünk minden értéket. De mindenki összefogott ellenünk, és mindig az idegenek győztek. Ezért most meg kell védenünk és meg kell formálnunk a magyar

igazságot, kiűzni az idegeneket, és „magyar alapon” újrarendezni az egész életet; hogy milyen a magyar alap, és kik a jó magyarok, azt ők határozzák meg – *dass bestimmen Sie*. Olyanok is lehetnek, akik valaha jó magyarok voltak, vagy az eleik is azok, de ők már „idegenszívűekké” vagy „bérencekké” lettek. Ez a magyar – Eco kifejezését használva – „ősfasizmus” most éli ki tudja hányadik reneszánszát. És hatását fokozza, hogy a lelkes hívek mellett vannak, akik politikai felhajtóerőként, haszonszerzés céljából támogatják vagy túrik, de semmi esetre sem tiltják.

Csepeli György szociálpszichológiai kutatások alapján ezt úgy fogalmazta, hogy a hit ingerküszöbe páratlan mértékben megemelkedett, miközben a csalódás és a csalás lezuhant. Eluralkodott a hitetlenség, a habozás, a tanácstalanság és a zavarodottság. Ebben, természetesen, vétkes a politika, amely az ígéretek légkörében nem tudatta elég erőteljesen, hogy purgatórium nélkül nem lehet üdvözülni, de az is kétségtelen, hogy okai mélyen visszavezetnek a társadalom pszichológiájába.

Csepeli György és Prazsák Gergő újabb vizsgálata is abból indult ki, hogy az európai polgári fejlődés átalakította az egyének társadalmi viselkedését. A polgári társadalom előtti korszak, tehát a feudalizmus a személyi viszonyok és az alá-fölé rendeltség olyan kötöttségeibe szorították az egyént, amelyben a fennmaradás fő követelménye a hierarchiába való passzív beilleszkedés. A polgári fejlődés viszont – Bibó szavával – megteremtette a „szabadság kis köreit”, és megnövelte a dinamikus cselekvő magatartás lehetőségét.

2008-ban egy 25 európai országra kiterjedő kutatásban vettek részt. Azt vizsgálták, hogy milyen a cselekvő, a passzív-elszenvedő és a lázadó magatartás aránya. Szignifikáns eltéréseket találtak. A cselekvő típus aránya a legmagasabb a skandináv országokban (60-70 százalék), utána Németországban, Németalföldön, majd Angliában és Franciaországban, 20 százalék alatt van a kelet-közép-európai „félperiférikus” országokban. Magyarországon egyike a legalacsonyabbaknak (10,6 százalék). Itt „a strukturális szabadsághiány beépült a lelkekbe”. A legmagasabbak közé tartozik a passzív aránya (66 százalék). Érdekes, hogy a lázadók aránya körülbelül mindenütt azonos.

Hasonló szellemben végzett vizsgálatot, részben már vizsgálatunkhoz csatlakozva, Bánáti Ferenc is. Olyan kérdéseket is feltett, amelyek a feudalizmushoz kapcsolódó beállítódásformákra utalnak – „A vallás és az erkölcsösség elválaszthatatlanok”; „Az embernek mindig kell egy »főnök«, akihez tartsa magát, és egy nálánál alacsonyabb pozíciójú, akit utasíthat”; „A jó szülőknek időnként el kell verni gyerekeiket, hogy megtanítsák őket a jó és a rossz megkülönböztetésére”. Az eredmény hasonló, a lakosságunk jelentős

része (30–40 százalék) így gondolkozik – az életkor emelkedésével növekvő, az egyre magasabb iskolai végzettség szerint csökkenő mértékben.

Ez volna tehát a „magyar alkat”? Nem és nem. Hiszen mondtuk, hogy önálló entitásként nem létezik. Statisztikailag azonban igen. Nem mindig és nem feltétlenül szervezett egységként, legfeljebb „hasonlóságháló” formájában. A társadalmi és történelmi tapasztalat különböző magatartásformákat hoz létre, a most leírt forma a „kívülről vezetett”, heteronóm viselkedésnek egy sajátos formája.

A kutatási tervben más magatartásformák elemzését is célul tűztük ki. Azokét, amelyek a magyarság nagy teljesítményeit létrehozták, az autonómia, a többdimenziós gondolkodás, a teljességlvű dinamizmus szellemében. Szent István, Nagy Lajos, Mátyás király, Bethlen Gábor, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Széchenyi István, Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, Bartók Béla, Jászi Oszkár, József Attila, Neumann János, Bibó István életművében és életigazságában éppen ez a megrendítően közös vonás. Példát mutattak abban, hogyan kell a legősből, legelemibb hagyományokat és a legmodernebb, sőt lázadó modernséget közös harmóniában összefoglalni. Nemcsak számunkra, de – mondanivalójuk lényege szerint – az egész világ számára.

ÁLLADALOM (ESTABLISHMENT) ÉS POLITIKA

Államigazgatás

Hankiss Elemér idézett összefoglalásában figyelemre méltó szélességben részletezi a jelenkori feudalizmus vonásait a társadalmi gépezet működésében.

- Személyi kapcsolatok, nem világos szabályok szerint működő intézményeken keresztül intéződnék az ügyek.
- Hűbéreseket. Kevés az autonóm polgár, és sok a kliens.
- Urambátyámország.
- A legnagyobb előny a rendi kapcsolatrendszerben elfoglalt hely, nem a teljesítmény.
- Nem a törvény, hanem a hűbérúr a végső instancia.
- Rendi hierarchia. Nagy, áthághatatlan társadalmi különbségek.
- A törvény előtti egyenlőség hiánya.
- „Hídpénz.” Kvázi nemesi előjogok: adómentesség, adókedvezmények.

Voltaképpen ezt a diagnózist állítja fel Jenei György^[53] is az igazgatási rendszer területén – módszertani alapossággal, a mi megközelítésünk szellemében foglalja össze politikai szervezetünk állapotát.

Jenei így teszi fel a kérdést: neoweberiánus szintézis vagy neopatrimoniális elfajulás? Válasza kemény és egyenes. A liberális demokrácia befagyott a képviseleti demokrácia deviáns szintjén. A konszenzuális demokrácia helyébe pedig a konfrontatív lépett. A fragmentálódás belterjes politikai életet eredményezett, amelyben a politikai élet szereplői önmaguk számára találják ki a problémákat. A civil szervezetek gyengék. A jogállam intézményei nem működnek megfelelő szinten. Az országnak nem sikerült a maxweberi racionális politikai szerkezetet megteremteni, lényegében a patrimoniális szinten maradt, amit feudálisnak is nevezhetünk.

Az euroatlanti demokráciákban 1945 után a jóléti állam keretében megerősödött a weberiánus közpolitikai szerkezet eljárásrendszere és eszköztára. Nálunk az ellenkezője történt. A hivatalnokszervezet csak és egyedül a hatalmat szolgálta. Az 1962 utáni konszolidációban is csak a felület változott. Jenei megfogalmazása szerint annyit, hogy a totalitárius helyébe az autoriter rendszer lépett.

A jóléti állam válsága következtében a 1980–1990-es években nyugaton megindult a rendszer neoweberiánus reformja. Csökkent a hierarchia, erősödtek a piaci mechanizmusok, több szerepet kaptak az autonóm-félautonóm szervezetek, szétkapcsolták a közpolitika különböző mozzanatait. A hierarchikus és a piaci mechanizmusok különböző típusú – Pollitt és Bouckaert szerint négy típusban: maintain–modernise–marketise–minimise – kapcsolata jött létre. A jelen gazdasági világválság, természetesen, új oldalról veti fel és még inkább fel fogja vetni ugyanezeket a kérdéseket.

A reformtervek Magyarországon is megjelentek, de nem tudtak egységes koncepcióba összeforrt, és nem tudtak a még mindig csökönyösen uralkodó patrimoniális politikai-közpolitikai szövet ellenállásán áttörni.

Jenei ezt úgy jellemzi, hogy míg nyugaton a weberiánus szervezetből kell a neoweberiánus szervezetet kialakítani – addig nálunk egy preweberiánus-patrimoniális szervezetből kellett volna legalább a weberiánusba átugrani. Ez nem sikerült, patthelyzet jött létre, amely vergődést eredményezett. Így fejezi be: „Csak a neoweberi szintézis jelenthet fényt az alagút végén.”

Ezzel a véleményemmel tökéletesen egyetértek, de a következőkkel fontosnak tartom kiegészíteni:

1. A magyar feudalizmus hagyományainak szerepe Szent István megyéitől Werbőczin át Mikszáth Kálmánig, feltéve a kérdést: mennyire azonosult a magyar szó tartalma a feudálissal vagy ha úgy tetszik, a patrimoniálissal?

2. A részterületek, a közigazgatás feudális szerkezete, a megyerendszer („a feudalizmus bástyája a megye”), a rengeteg önkormányzat, amely éppen terjedelme miatt válik diszfunkcionálissá, parancsnokok irodarendszerévé. A civil társadalom gyengesége, épphogy létezése.

3. A mindebből következő társadalmi jelenségek. A korrupció csak a jéghegy csúcsa, mert körülveszi a kiskapuk, az umbulda, a kliensi rendszer és az urambátyám-patrimonializmus. Mindez együtt rendszerré áll össze.

4. A végkövetkeztetés: a magyar önkormányzati rendszernek két baja van. Az egyik, hogy túlságosan erős. A másik, hogy egyúttal túlságosan gyenge is. A kettő együtt maga a feudalizmus.

CIVIL TÁRSADALOM VAGY POLGÁRI-FEUDÁLIS SZÖVEVÉNY

A modern polgári társadalom érettségének – valamint a feudális maradványok hatóerejének – egyik fontos mértéke a civil társadalom ereje vagy gyengesége. A civil társadalom ugyanis a piaci-polgári viszonyok fejleménye. A nyugat-európai városokban már az újkor elején létrejöttek a – Bibó Istvántól már idézett – „szabadság kis körei”, amelyek lassan szélesedő társadalmi hálózattá nőttek.

Szélesebb értelemben a civil társadalom a polgári társadalommal egyenlő, pontosabban annak egyik meghatározó oldala. A polgári-civil megkülönböztetésnek nyelvi, etimológiai oka van. A francia *bourgeois* és a német *Bürger* szónak – bár azonos az eredetük – más az értelmük. A *bourgeois* mellett ott van a *citoyen*, a *Bürger* azonban mindkettőt magában foglalja. Mivel angolul szintén *bourgeois*-nak nevezik az elsőt, azért vezették be a másodikra a *civil society*, a civil társadalom terminusát.^[54]

Mi tartozik a civil társadalomhoz? Legáltalánosabban fogalmazva minden, ami a család és az állam vagy tágabban az establishment között van.^[55] Alapelve az önkéntesség, a közösség megválasztásának szabadsága.

Pontosabban szólva, ezen a köztes területen a modern társadalomban kétféle organizációs elv érvényesül: az egyik a civil társadalom, a másik a tömeg. A 19. század fejlődése megerősítette mind a kettőt. A civil társadalom kutatói, például John Kean össze is kapcsolják a jóléti állam kialakulását a civil társadalom szükségszerű megerősödésével. A civil társadalom reneszánszáról^[56] beszélnek, egyenesen azt állítják, hogy a civil társadalom eszméje a „kilencvenes évek anyatejévé vált”.^[57] A civil társadalom és a társadalom mind szélesebb rétegének eleven kulturális élete együtt képezi a demokrácia természetes alapját és feltételét. Ezzel áll szemben az

eltömegesedés jelensége és minden, ami vele kapcsolatos, így a konzumerizmus, amelyről legutóbb Benjamin R. Barber azt írta, hogy „korrumpálja a gyerekeket, infantilizálja a felnőtteket, és lenyeli polgári társadalmat”. Kétféle értelemben is kapcsolódnak a feudalizmus örökségéhez. Egyrészt a feudális hagyományok latens ereje akadályozza meg, hogy a civilitás érvényesüljön, másrészt a tömegtársadalom külső vonásaiban a feudalizmusra emlékeztet.

A múlt század végén a civil társadalom fogalma új nemzetközi és mozgalmi értelmet kapott. Egyrészt a globális civil társadalom eszméjében társadalmi fogódzót keresnek az újmodernitás individualizációs és rizikós szindrómájával szemben.^[58], másrészt az alternatív mozgalmak gyűjtőhelyét keresik a globalizáció káros hatalmával szemben.^[59] Igaz, hogy a legcivilebb és legpolgáribb nyugaton sem vált a civil társadalom egységes, homogén közeggé. Ezzel szemben erősödött és homogenizálódott a fogyasztói világ, amely a politikát, a tudást, a kultúrát egyaránt szórakozásnak tekinti.^[60]

A civil társadalom rétegzettsége problémákat mutat fel. Mindenütt csak egy része az a politikai társadalom, amely legalább a választások alkalmából politikai döntést is hoz, de csak kisebbik része teszi ezt tudatosan. Más csoportok voltaképpen kimaradnak a civil társadalomból. Vagy még mindig a hagyományos közösségek megszakadozott tradícióit próbálják folytatni, vagy tradíción és közösségi identitáson már túl mintegy elvesznek a társadalom szövevényében. Nehéz megbecsülni, mekkora az a közbeeső rész, amit a civil társadalomhoz sorolhatunk. Az utóbbi évtized vagy évtizedek azonban csökkentették az irányában keltett reményeket mind nyugaton, mind a felzárkózni kívánó országokban.

A HELYZET NÁLUNK

Szóltunk már arról, hogy a múlt század félfudális rendszerei alatt kialakult a „civilnek” nevezhető életben a polgári és rendi viszonyok nehezen átlátható és még kevésbé áthatolható szövevénye.

Hosszú ideig csak lassan bontakoztak ki a civil társadalom elemei, azonban a nyolcvanas évek válságában és egyben a változtatás reményében erőre kaptak és egyre aktívabbá váltak. A lendület azonban a kilencvenes években újra lelassult.

Bill Lomaxnek sajnos igaza van, a civil társadalom Magyarországon 1990 után „hirtelen halált” szenvedett. Lomax 1956 óta nagy figyelemmel és szeretettel figyelte a magyar eseményeket. Nyugtázva tapasztalta a civil

társadalom erejének gyarapodását a nyolcvanas években, majd meghökkenve hanyatlását a kilencvenesekben.

Mi történt? A hirtelen megszerveződött politikai rendszer elszívta az erőt. Az átalakulás országaiban a politika nagyobb szerepet kapott, mint a stabil demokráciákban. Közvetlenebbül és sokszor drasztikusabban hatott az emberek jelentős részének mindennapi életére, mint azokban az országokban, ahol minden ment tovább a maga útján. A civil társadalom megerősödése helyett a polgári és feudális viszonyoknak az a szövevénye burjánzott el, amely elmocsarasítja a társadalmi talajt, és ezzel évtizedek óta gátolja a társadalmi élet modern irányú kibontakozását.

A halál azonban túlzás. A civil társadalom nem halt meg. Inkább csak „elaluvék”. Valahol megrekedt a fejlődése. Holtpontra jutott. A centrumban is, Közép- és Kelet-Európában pedig még inkább.

Ezt igazolják Miszlivetz Ferenc kutatásai is. Azt a sajátos jelenséget, azt a csalódást, ami Közép-Kelet-Európát az új évezred küszöbén jellemezte, Miszlivetz Ferenc, illetve Jody Jensen fogalmazta meg. A szerzőpáros szerint 1989 után a civil társadalom fogalma misztifikálódott, túlzott elvárásokhoz volt köthető, melyet csalódások követtek. A civil társadalom e térségben metamorfózison ment keresztül, részben eltűnt, részben párttá alakult, részben „anyagilag vagy politikailag prostituálódott”. Az életben maradt szervezetek a létért küzdenek, miközben a kelet-európai társadalom civilizálódás helyett inkább atomizálódik, újra a bizalmatlanság jellemzi. Ugyanakkor az európai civil társadalom programja nem utópisztikus. A fogalommal szemben egy olyan megközelítés mellett érvel, amely a civil társadalmat egy vágyott dolog metaforájaként értelmezi. Nem állapot, hanem folyamat, a társadalom „öncivilizációjának programja”. Nem csupán intézményeket jelent, hanem mentalitást, amely az intézményeket, a bennük tevékenykedő embereket áthatja.

Szűcs Jenő utolsó előadásában, az Új Márciusi Front vitáján 1988-ban, mintegy aránypárként fogalmazta meg a civil társadalom és a demokrácia viszonyát. Minél erősebb a civil társadalom, annál erősebb lehet a demokrácia – a demokrácia kibontakozásának pedig nélkülözhetetlen feltétele a civil társadalom megerősödése.

ÁLLAM, ESTABLISHMENT ÉS POLITIKA A DEMOKRÁCIA

A jóléti társadalom és az azután következő euroatlanti világ állami és politikai szerkezetét mindenekelőtt a demokrácia minden eddiginél fejlettebb formájának kialakulása és a fejlett országokban való elterjedése jellemzi.

A háromféle államforma – monarchia, demokrácia, diktatúra (tirannia) – Arisztotelésznél jelenik meg először. A demokráciát ítéli a legmagasabb rendűnek, bár természetesen csak az adott városállamban élő szabadokra vonatkoztatta, mint már említettük.

A modern demokrácia elvileg minden állampolgárra vonatkozik, de ez a gyakorlatban még sehol sem valósult meg teljesen. Csak akkor lenne teljes, ha a társadalom minden tagja egyenlő mértékben rendelkezne azokkal a lehetőségekkel és egyben gyakorlattal, ismerettel, kultúrával, amelynek birtokában megfelelő tudással és kompetenciával vehet részt a döntésekben. A demokráciának ezt a dilemmáját már több mint száz évvel ezelőtt kimondta Beatrice és Sidney Webb.

A demokrácia nem véletlenül került a középpontba. Az újkori modern-ipari és legújabb kori posztmodern-posztindusztriális tudományos és technikai átalakulás, a tűz után a gőz, a benzin, majd az elektronika és az atom szolgálatba állítása egyre több embernek ad lehetőséget arra, hogy éljen ezekkel az új eszközökkel. Egyre többet egyre többnek, de nem mindenkinek egyenlően.

A mostani világban működő társadalmi képződményeket már nem lehet ugyanazokkal az eszközökkel egyben tartani, mint a patriarchalizmus, a rabszolgaság, a rendiség vagy a félpolgáriság autokráciáiban. Csak az válik az egyre szélesbedő társadalmi szövevény szerves részévé, amelyhez egyre több ember valóságos döntése, tapasztalata fűződik. Ezt jelenti a demokrácia.

Az újkor kezdete óta új erővel került előtérbe a demokrácia követelménye. Ezt képviselték a forradalmak, és nem tudták visszavonni az utánuk következő restaurációk sem. A folyamat a jóléti állam létrejöttével felgyorsult. A piramisból kupola alakot öltő társadalom megköveteli a demokráciát.

Az így kialakult euroatlanti demokrácia fejlődésének két nagy fokozata van – a képviseleti és a részvételi. A képviseletinek pedig – Benjamin R. Barber szerint – újabb három szintje: az első az autoritatív demokrácia (a „nemesség kötelez” elve alapján), a második a törvénykező demokrácia, majd a harmadik a pluralista demokrácia. Most tartunk a harmadiknál.

A demokráciával foglalkozó irodalom nagy része egyetért ezzel – Robert Dahl azért nevezi a „létező” demokráciát *poliarchiának*, hogy ne gondoljuk beteljesedettnek. És egyetértenek azzal is, hogy a következő fok a *részvételi demokrácia*, melynek – mint arról már volt szó – több elnevezése van még forgalomban: például civil demokrácia (Gunder Frank), társadalmi demokrácia

(Bobbio) és ide sorolhatjuk Karl Popper, valamint Soros György nyílt társadalom ideáját is. A történelem kérdése, hogy az utópiák sorába tartozik, vagy valósággá tud válni. Különösen, ha ezt a kérdést nem csupán az euroatlanti országok, hanem a világ valamennyi régiója vonatkozásában tesszük fel.

Az ugyanis nagyon is valóság, hogy a demokráciának ez a centrumországokban már elért pluralista formája is csak korlátozottan valósul meg az euroatlanti centrumon kívül. Új centrumok jönnek létre – Kína, India, de készül Afrikában és Dél-Amerikában is –, amelyekben a nem demokratikus államnak új formái alakulnak ki. A centrum országai is hosszú folyamaton mentek keresztül a monarchiáktól a felvilágosult abszolutisztikus hatalmakon keresztül a forradalmakig, majd a forradalmak és restaurációk, fellendülések és válságok váltakozásáig. Az út véres volt, és nehéz, de elvezetett a modern gazdaságig, társadalomig és demokráciáig. Az új centrumoknak – esetenként és múltjuk szerint másképpen – ugyanezt az utat kell végigjárunk.

Mi itt, a félperiférián, a szervetlen-zsákutcás fejlődés következtében csak félig részesültünk az euroatlanti fejlődésben. Az abszolutizmus ugyan megvolt, de csak felvilágosulatlan formájában. A polgári fejlődés pedig csak töredékesen. És mindmáig elhúzódott. A feudalizmus hatalmi tényező maradt. Ennek folytán a mi demokratikus fejlődésünk is korlátok közé szorult – Ferenc József, Horthy Miklós és Kádár János „udvarában” egyaránt.

Phillippe C. Schmitter az ilyen állapotok jellemzésére használja – ahogy már említettük – a *demokratúra* és a *diktablanda* fogalmát. Mindkettő él a demokrácia lehetőségeivel, de egy autokratikus hatalom megerősítésére fordítja – ezt nevezik mások, például Halmai Gábor, „illiberális demokráciának”. A diktablanda viszont az illető országban hagyományosan élő feudális hatalmi eszközöket használja, de mivel a társadalomban már érlelődnek a demokrácia feltételei, a popularizmus eszközeivel egészíti ki.

Ebben az értelemben a Horthy- és a Kádár-rendszer – a terror-diktatúra időszaka után – diktablandává vált. Nemcsak puha akart lenni, hanem – olykor eredményesen – kedvessé is akarta magát tenni.

Az elmúlt 20 év nagy – nem is sikertelen, de nem is végérvényesen sikeres – küzdelme, hogy a populista diktablandából kilépve megteremtődjék a modern magyar társadalom, gazdaság és állam. A feudális viszonyok azonban tovább éltek – a cselekvés helyett a csodavárás maradt –, és akadályát képezték a modernizációnak is. Ezért fennáll annak veszélye, hogy a diktablanda tovább él – felhasználva az éretlen poliarchia formáit, demokráciává válik.

A MODERN POLIARCHIKUS DEMOKRÁCIA POLITIKAI SZERKEZETE

Nézzük először a szélesebb értelemben vett „politikai társadalmat”. Nemcsak a pártokat értem ezen, hanem mindazoknak az állampolgároknak az összességét, akik következetesen érdeklődnek a politika iránt, véleményt alkotnak, szavazni mennek. A modern nyugati kétharmados társadalomban a következők jellemzik.

1. A politikai társadalom három részből áll: *a politikai elitből*, akik a pártok és az igazgatás aktív vezetői, akik hivatásszerűen politizálnak, *egy szélesebb köréből*, amelynek tagjai aktívak, a politika csinálói közé tartoznak, de nem professzionista politikusok, és végül *a félaktív rétegbe* sorolhatók a civil szervezetek, valamint akik nem folytatnak politikai tevékenységet, de többé-kevésbé határozott véleményük van, a „biztos szavazók”. Együttesen alkotják a politikai társadalmat. A kétharmados társadalomban a politikai társadalom többszörösen rétegzett, de szerves kontinuumot alkot.

2. A politikai társadalom belső szervezetét – a résztvevő hálózatok, „párhuzamos mechanizmusok” milyenségét – a modern korban a – Mannheim Károly kifejezésével élve – „beállítódásformák” határozzák meg. Ilyen Mannheimnél a *bagyományőrző-tradicionális* és a *racionalis-libertárius* beállítódás, amihez harmadikként hozzávehetjük a szolidaritás értékein alapuló *szocietárius-szociáldemokrata* magatartást. Mindmáig ez a három adja a politika középvonalát.

Ezen beállítódásformák elemi fokon még csak orientációk. A *tradicionálisok* egyértelmű mintákat, fogódzókat keresnek, nem akarják minden alternatíva jelentkezésekor előlről kezdeni a döntés keserves munkáját. A *racionalisták* nem hagyatkoznak kész mintákra, hanem az észre hivatkoznak, magukban hordják a David Riesman-féle iránytűt. Végül a *szocietárius* beállítódás hívei a közösség javában keresik mind a ráció, mind a minták, az iránytű forrását.

A magatartásformák tudatosodásából keletkeznek a politikai irányzatok: a *konzervativizmus*, a *szociáldemokrácia* és a *liberalizmus*. Mindháromnak van mértéktartó, a másikat elfogadó és egyoldalú-fundamentalista változata. A *konzervativizmus* fundamentalista formája a nacionalista, sőt naciokrata jobboldaliság, legalábbis mérsékelt változatában. A *szocietárius* baloldaliság fundamentalista változata a kommunitárius és a jakobinus forradalmiság, a bolsevizmus, a diszkriminatív egypártiság. A *liberalizmusnak* szélsőségét Rorty metafizikus, Hobsbawm dogmatikus liberalizmusnak nevezte, mert olyan tökéletesnek hiszi a saját felfogását, hogy minden mást eleve lenéz és kirekeszt.

Mérsékelt formában e három együtt alkotja a politikai közepet. Rajtuk kívül vannak a szélsőséges irányzatok, a szélsőbal és a szélsőjobb. A szélsőjobb radikális formája a negyedik beállítódásformát alkotja. A radikális szélsőbal, a vulgáris kommunizmus pedig az ötödiket. A két szélsőség közös vonása a (dzsihádig terjedő) fundamentalizmus. Csak a felületen érintkeznek a közép valamelyik irányzatával, a szélsőjobb a konzervativizmussal, a szélsőbal a szociáldemokráciával. Közös bennük az Adorno által leírt „autoriter” magatartás. A szélsőbalnak a mai politikai térképen nincs lényeges szerepe.

Ez tehát a térkép. A politikai mozgalmak száz vagy kétszáz év óta a fejlett euroatlanti világban – és nyomukban más, demokrácia felé törekvő országokban – ezekben a dimenziókban helyezkednek el. Amikor nálunk is létrejött a plurális politikai élet – 1945-től 1948-ig, majd 1990 után –, ez kezdett kiépülni itt is. Az induló politológiai tudomány egyik első feladata ennek értelmezése volt, és Körösenyi András ezt – máig is helytálló módon – teljesítette.

Az adott szerkezetben továbbra is állandóan változik az egyes elemek statikája és dinamikája. Itt is érvényes, amit a társadalmi rendszerekről korábban mondtunk: a politika rendszere a párhuzamosan működő mechanizmusok és hálózatok integratív komplexuma. A párhuzamos mechanizmusok alapvető osztatát a pártok jelentik.

A közepet képviselő három politikai irányzat így működik. Olykor valamelyik kettő közeledik egymáshoz, máskor másik kettő; hol az egyik újul meg, hol a másik, lehetővé téve újabb együttműködést. Olykor már nem is a programjuk különbözteti meg őket, hanem inkább „kulturális magatartásuk” – ahogy James Davison Hunter elemezte az amerikai választások tapasztalatai alapján. Így jöhetett Daniel Bellnek az a – pártpolitikusok számára istenkáromló – ötlete, hogy önmagát egyszerre mindháromhoz tartozónak nyilvánítsa. Gazdasági téren leginkább a szocializmust, politikaiban a liberalizmust vallja, míg a kultúrában konzervatív.

Bell nyilatkozatában van egy mélyebb igazság. A magatartásformák át- meg átszövik egymást. Minden konzervatív pártban vannak liberális vonások, de szociáldemokrata tendenciák is. Minden liberális pártban vannak konzervatív hajlamok – hiszen a liberalizmus már elért szintjét is meg kell őrizni –, és van törekvés a szociális demokráciára – az „esélyegyenlőség” eszméje például belefér a programjukba. Végül, a szociáldemokrácia magában hordja a liberalizmust is – csak úgy lehetünk egyenlők, ha tiszteljük a másságot –, de bizonyos konzervativizmust is – a közösséggel való identitást. Ugyanazokból az elemekből és anyagból vannak tehát gyúrva; amiben különböznek, az az őket alkotó elemek aránya.

Ezért lehet jó politikai rendszer a váltógazdaság, amelyben időnként új választások útján új pártok kerülhetnek kormányra. Folytathatják és ki is javíthatják egymás munkáját, lenyesegetve a másik túlzásait. És valamennyien szemben állnak a szélsőségekkel. Igaz persze, az így értelmezett elvek nem mindig valósulnak meg, az egymást váltó hatalmak gyakran egymás ellen dolgoznak; a szélesebb társadalom nem érti sem azt, amiben megegyeznek, sem azt, amiben különböznek. Ez viszont a politikában való csalódást, a politika iránti elidegenedést eredményezhet.

Mindenesetre ez a hármasság határozta meg az európai politikai rendszert már a 19. század, de különösképpen a második világháború óta. Korszakonként változik az összetétele. Változik a szélsőségek szerepe és aránya – az elmúlt évtizedekben csak a jobboldali szélsőség kapott szerepet. Maga a szerkezet azonban meglehetősen állandónak bizonyult. Olykor annyira, hogy Stein Rokkan megfagyottnak jellemezhetette.

A PÁRTOK ÉS A POLITIKAI TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON

A felrajzolt politikai rendszer azonban csak csökevényesen és némileg torz formában jelent meg a közép- és kelet-európai régióban, a „zsákutcás” fejlődés országaiban. 1948 és 1989 között – 1956 két hetét kivéve – nem voltak Magyarországon pártok, a folyamatosság tehát elapadt. 1989-ben hirtelen szakadt rá a társadalomra a „nagy szabadság”.

Nem az első eset a történelemben, hogy ilyenkor először a régi struktúrák élednek fel, az egykor megszűnt, betiltott pártok és mozgalmak. 1990 táján ugyan csaknem száz párt alakult, de legtöbbjük nem tudott fennmaradni.^[61]

Csakhamar kialakult azonban egy húsz évig érvényes struktúra. A sok pártkezdemény közül csak tízen aluli számúnak sikerült megkapaszkodnia. Jellemük – a felületen nézve – nagyjából megfelelt az Európában szokásosnak. Létrejött az európai demokráciák politikai „szentháromsága”: a legfőbb pártok a konzervativizmus, a liberalizmus és a szociáldemokrácia erőterében helyezkedtek el. Egy-egy oldalon több pártot is találtunk, hat volt közülük 1–3 kurzuson keresztül kormányon. Mellettük nálunk is jelentkeztek a szélsőségek – a szélsőjobb és a szélsőbal. A szélsőbal az évek során fokozatosan tovább gyengült, a szélsőjobb viszont megerősödött. Sok minden egyezik tehát a nyugati viszonyokkal. Megfigyelhetők azonban jelentős különbségek is.

Először is, a különbség alapvető oka a gazdaság, a társadalom és a kultúra fejlődésének félperifériás, szervetlen volta. Nálunk nem jött létre a „kétharmados”, jóléti társadalom, maradt az egyharmados piramis. Nemcsak

az egyetemes értelemben vett középosztály vékonyabb, hanem az a politikai középosztály is, amely képes a politika „alanyaként” viselkedni. Azonkívül a nyugatinál jóval erősebbek az utórendies, klientúrás, „diktablandás” viszonyok.

Másodszor, különbség mutatkozik a hasonló nevű magyar és nyugati pártok összehasonlításában is. *A szélsőjobb* ugyanis ezen a hármason kívül eső negyedik beállítódásból származik, amelyet Adorno „autoriternek”, Eco „ősfasizmusnak” nevezett. Egy 1991-ben írott cikkemben^[62] ezt az egyes hangok és hangrendszerek viszonyával próbáltam meg jellemezni, a Kodály Zoltán által szorgalmazott relatív szolmizáció alapján.

Az egyes hangoknak van egy, a hangrezgésszámon alapuló abszolút magassága (mondjuk C, F vagy G), de az adott rendszerben, hangsorban különböző helyet foglalhatnak el, attól függően, hogy az adott dallamnak hol van az alaphangja. A szolmizáció nyelvén: melyik a dó.

A nyugati demokráciában más az alaphang, más a dó, mint nálunk. Ott az alaphang a három középpártnak a demokratikus rendszer alapelemeiben való konszenzusos egyetértése, ebben minden párt egyetért. A politikai életnek azt a rendszerét kívánják fenntartani, amelyben mindhárom erőnek meghatározó szerepe van. A választások az arányokról szólnak, nem a kirekesztésről.

Ismét mondom, a nyugati politikai rendszer sem tökéletes, de jobban megfelel a modern viszonyok követelményeinek. És hogy valóban megfeleljen – megtartva a hagyományokat is –, újra és újra át tudott alakulni. Így először a jóléti rendszerben, majd másodszor a 70-es évek válsága után a neokonzervatív fordulatnak, mások által a szociáldemokrácia „harmadik útjának” nevezett változásban talált megoldást. Ezekben a változásoknak mindhárom középpárt részese volt. A közelmúlt és a jelen válsága újabb átalakulások szükségességét jelzik, amelyek meg is kezdődtek, de még nem látjuk a végét. A közép mellett újjászerveződtek a fundamentalista-rasszista-autoriter jobboldali pártok is, de sehol sem tudtak tartósan bekerülni a hatalomba, illetve a kormányzásba.

A pártok magyarországi rendszere két alapvető szempontból is különbözik a nyugatitól. Az egyik, hogy Nyugaton a háromoldalú, többpárti politikai rendszer adja azt az alapot, amiből az aktuális hatalmi rendszer kinő, nálunk pedig az elmúlt politikai rendszerek diktablandája – Ferenc Józsefé, Horthyé és Kádáré egyaránt. Éppen diktablanda voltukban volt azonosságuk – bizonyos korlátozott liberális és demokratikus külsőségek mellett is biztosítva volt egy osztályszempontból is jól körülírható utórendies elit feltétlen hatalma.

A másik, hogy az 1990-ben hirtelen színre lépő új politikai pártok nem rendelkeztek folyamatos demokratikus hagyományokkal. Nemcsak mert azok

megszakadtak, hanem mert korábban is csak csökevényesen bontakoztak ki. A magyar pártok taglétszáma alacsony. A legnagyobbaknak sem volt soha több, mint 30-40 ezer tagja. Több pártban erős autoriter vezetés érvényesül. Ez van benne a pártok magyar „kódjában”. Vátesz típusú, úgymond karizmatikus „vezért” igényelnek, aki mindenhez ért, és mindenben dönt. A felső pártvezetést klientúra veszi körül, csak az a különbség, hogy a kliensi viszony inkább a Horthy- vagy a Kádár-diktablandára emlékeztet-e.

A mi konzervativizmusunk más, mint a nyugati. A miénk jelentős része az utórendies-autoritárius magyar múlt status quóját akarja megőrizni, „konzerválni”. Arról vannak élményei, azt tartja természetesnek, „igazán magyarnak”. Ezért ez a fajta konzervativizmus nyugaton elképzelhetetlen mértékben áll nyitva a radikális és szélsőjobboldal irányában.

Másként alakult a szociáldemokrácia helyzete is. 1988–1989 gyorsan átalakuló politikai közéletében sokszor úgy látszott, hogy jelentős sikere lehet egy újjáalakuló szociáldemokrata pártnak. A valóság azonban másképpen ítélte. A pártok palettáján a szociáldemokrácia helyét a régi Magyar Szocialista Munkáspárt romjain az 1989 októberében megalakult Magyar Szocialista Pártnak kellett betöltenie. Munkájának belső problémáját a modern politika nagy dilemmája, a gazdasági és a társadalmi fejlődés viszonya, komplementer harmóniájának megteremtése, illetve annak hiánya jelentette.

A liberalizmus eszméit vállaló politikai erők egy az egyben igyekeztek követni a nemzetközi mintákat. A Kádár-rendszer második felében ők voltak a legkövetkezetesebb ellenzéki csoportok, már-már forradalmi színezettel. Ezért lehettek a rendszerváltás első számú vezető elemei, éppen ebből fakadtak azonban liberalizmusuk dogmatikus vonásai is, minek következtében fokozatosan elszigetelődtek és összezsugorodtak.

A szélsőjobb is archaikusabb a nyugatinál, mert az utórendies, agresszív magyar feudálnaciokrácia hagyományait folytatja, revizionizmussal, antiszemitizmussal, cigányellenességgel bővítve, a feudális elmaradottságot nevezve „magyarnak”.

VALAHOL UTAT TÉVESZTETTÜNK

Már szoltunk arról, hogy a társadalmi fejlődés problémáinak jellemzésére szívesen használunk az úttal kapcsolatos fogalmakat, mint például a zsákutca. Ilyen az úttévesztés. Annak idején Szekfű Gyula e szóval mondta ki ítéletét a Horthy-rendszer politikai működéséről.

Most ismét azt kell mondanunk, valahol utat tévesztettünk. Azazhogy nem valahol, nem valamikor, és nem valaki. Hanem 1990 után, a magyar politikai elit és a politizáló társadalom. És nyomában követte őket a magyar társadalom többsége.

FELÜLNÉZET: A POLITIKAI ELIT ÚTTÉVESZTÉSE

1989-ben új politikai elit lépett színre, a demokratikus rendszer újjáalakuló pártjaiból. Azzal indultak, hogy valódi demokráciát, európai szintű országot hoznak létre. Amelyben a kormányhatalmat a ciklusonként megtartott választások teremtik meg.

Ekkor olyan fordulat következett be, amit úttévesztésként kell jellemeznünk. A volt ellenzék és szabadgondolkodók a hatalomért való harc részei lettek. Így kellett megfontolni azt, hogy mikor mit mondjanak, mit nyilatkozzanak.

Nem mondták el a társadalomnak, hogy mi következik a rendszerváltásból. Élni engedték azt a hitet, hogy egyszerre minden jó lesz. Csak lerázzuk a diktatúrát, és úgy élünk, mint Nyugat-Európában. Lehetséges a fájdalom nélküli üdvözülés. Nem kell megvívni a zsákutcás magyar történelem árnyaival, csak éppen ránk kell, hogy szavazzatok.

A politikai elit ezzel teljes egészében utat tévesztett. Megfordult ugyan a zsákutcában, indult akart kifelé, de rögtön visszafordult. Elfelejtett gondolkozni.

Ördögi körbe került.

ALULNÉZET: A TÁRSADALOM ÚTTÉVESZTÉSE

A társadalom, a nép nagy tévedése pedig, hogy csaknem mindenestül hitt a fentiekben. Kende Péter még pontosabban, a probléma egészét mélyen értve így fogalmazott: A magyar társadalom azt akarta elhinni, hogy most mindaz megvalósul, amit a szocializmus ígért.

Igy válhatott valósággá a kegyetlen tény, hogy az elmúlt 17 év alatt létrejött ugyan a politika modern-demokratikus és a gazdaság modern, piaci szerkezete, de a társadalmi mechanizmusok, a gazdaság és a társadalom összefüggése és maga a társadalom szerkezete nem változott. Ma is csak annyi a gazdag és a

szegény ember, mint akkor – csak annyi a különbség, hogy a gazdagok gazdagabbak, a szegények pedig szegényebbek.

Hogyha a felül- és alulnézetet egymás mellé tesszük, az következik belőle, hogy ki kell törni a zsákutcából – végig kell vinnünk a magunk belső rendszerváltását.

Kitekintés – A felzárkózás esélye

Ha már az út-utca képét, metaforáját használjuk, hozzá kell tennünk, hogy a mi zsákutcánk ráadásul még emelkedőre is fut föl. Sőt, lépcsőzetes. Ha végigmegyünk egy szakaszon, egyszerre lépcsőhöz érkezünk, és fel kell másznunk egy magasabb szintre. Tovább megyünk, új lépcsők jönnek, de meglehet, hogy szakadékot találunk, és hidat kell építenünk.

Történelmi okok következtében három szakaszt és három szintet kell megkülönböztetnünk a zsákutcából való kitörés menetrendjében.

Az első szakasz a hagyományos, történelmi elmaradottságunk. Ehhez a 20. században jött egy újabb, amittől a zsákutca még zsákutcább lett. Bibó már ezt érzékelte. A 20. század utolsó harmadában újabb hatalmas átalakulás indult meg. Már épülnek az új lépcsősorok, de még nem látjuk pontosan, hová vezetnek – a fejlett világ van egyszerre megrázó válságban és egy új világ felépítésének alkotó lázában.

A mi kitörésünknek egyszerre kell kiterjedni mindhárom „lépcsőre”, dimenzióra. Ez teszi különösen nehézé. Egyrészt be kell tartani bizonyos fokozatosságot, másrészt meg egyszerre kell lépni mindhárom téren. Előbb utol kellene érni a jóléti állam szintjét, hogy utána keresni tudjuk a kivezető utat a további problémákból is. De a legújabb lehetőségek és eszközök igénybevételével nem várhatunk addig, amíg mindenben eljutunk a felső szintre.

A nehézség mindhárom szinten azonos – a zsákutca fejlődés által létrehozott negatív hagyománnyal kell megküzdeni.

Ne tessék megijedni, nem akarom eltörölni a hagyományt. Nagyon is tudom, hogy mi a szerepe minden egyes ember és az egész társadalom létezésében. Fél életemet ezzel töltöttem – a népzenével, néphagyománnyal, népműveléssel. Tudom, hogy a hagyománynak mindig két része van: az egyik, amit fel kell használnunk, nemcsak a megmaradásunk érdekében, hanem mert belőle tudunk újat alkotni. A másik az, amittől el kell fordulni, ha túl akarunk jutni az elénk tornyosuló nehézségeken. Minden nemzedéknek ez a dolga. Ezzel írja be nevét – jól vagy rosszul – közössége történelmébe.

Kezdjük a hagyomány rossz oldalával. Két változatáról: az egyik fent jelentkezik, a hatalomban, a társadalom erős és gazdag felső rétegeiben, a másik lent, a mélyben. Fent a hatalom, a gazdagság hitbizománnyal jelleget, az uram-bátyám viszonyok, a klientúrák, a mellékutak, kiskapuk, umbuldák, kijárások rendszere. Alul a magyar csodavárás, a szalmaláng, a juttatások, a

polgári viszonyok hiánya. Ez érvényesül mindhárom lépcsőfokon. És ennek közös alapját a megkésett félperifériális fejlődés azon vonásaiban találjuk meg, amelynek jellemzéséhez nem kerülhetjük el a feudalizmus elemzését.

De beszéljünk a jó oldaláról is. Szóltunk már – a kultúrával kapcsolatban – a Bartók-modellről. Arról a megoldásról, amely a legmélyebb hagyományt és a legradikálisabb modernitást úgy kapcsolja össze, hogy az értéket és a minőséget keresi benne.

MIT KELL TENNI?

Áttekintvén bajainkat, jogos a kérdés, mit kell ilyen helyzetben tenni. Ez azonban már nem e tanulmány feladata, ahhoz a fejlődésnek és a lehetőségeknek nemcsak rossz, de jó oldalait is össze kell foglalni – sőt, azokat még inkább.

Ehhez is szükségünk van azonban az Ariadné-projektre: ha ki akarunk kerülni a szorult helyzetből, tudnunk kell, hogyan jutottunk el idáig. Így érkezünk el azokhoz a tényezőkhöz, amelyek esélyt adnak a felzárkózásra.

A fejlődésnek megvan a maga dinamikája. A nagy területre kiterjedő, ma már világméretű fejlődés nem zajlik egyformán minden régióban és országban, de mindig megvan centruma, perifériája és köztes területe. Amikor új problémák jelentkeznek, a centrum nem mindig talál megoldást, mert túlságosan belerögződött az addigi sikereit biztosító módszerekbe. Ilyenkor a félperifériának lehet kiemelkedő szerepe, és éppen azért, ami máskülönben a baja, hogy, tudniillik, „kint is van, bent is van”. A köztes helyzet módot nyújthat arra, hogy esetleg éppen a válságot okozó nehézségekben találjon megoldást.

Így került a félperifériából az élre a 19. században az Egyesült Államok. Nem kellett megbirkóznia saját feudalizmussal és saját monarchiával, ezért belső gátak nélkül valósíthatta meg a szabad versenyt és a demokráciát. Így tört ki a félperifériából az 1920-as években Svédország, amely először – még a világháború utáni keynesi program előtt – valósította meg a jóléti államot.

Ez sikerült néhány európai országnak a múlt század végén, így például Finnországnak, Írországnak, Spanyolországnak – igaz, most az új válságban ők is nehéz helyzetbe kerültek. Viszont nem sikerült Oroszországnak, belefulladt a diktatúrába.

Érvényes lehet tehát az a játékszabály, hogy „hátsó pár előre fuss!”. De hogy ezt alkalmazni tudjuk, ahhoz nem a magyar feudalizmus hagyományait

kell követnünk, hanem azokét – mint Széchenyi, Ady, Bartók, Bibó – akik ezeket a hagyományokat a legmodernebb tendenciákkal egyesítették.

A világ ma – a tudomány és a technika újabb forradalmai révén – olyan átalakuláson megy keresztül, amely csak a polgári társadalom, a kapitalizmus kibontakozásához hasonlítható.

A feudális – patriarchális, modernitás előtti – viszonyok kétféleképpen akadályozzák az újmodern világ egészséges, minőségi fejlődését. Egyrészt, ha változatlanul, makacsul belerögződnek sok-sok ember mindennapi, kulturális, politikai viselkedésébe, és ezzel képtelenné teszik őket arra, hogy az új lehetőségeket a közösség javára bontsák ki. Másrészt, ha éppen ezt az elmaradottságot, a hozzá fűződő csodavárást és a traumatikus nemzeti önhittséget egyes hatalmi csoportok meg tudják lovagolni, és újra be tudják vezetni a „király nélküli királyság” tébolyát.

Amikor megerősödnek azok, akik valami egészen sajátos „nemzeti” útra akarnak térni, akkor az általuk meghirdetett hamis magyar mítoszról mindig az derül ki, hogy valójában a félperifériás-szervetlen-zsákutcás fejlődés félfeudalizmusát hiszik magyarnak. Ennek jegyében idegennek ítélik a demokráciát, és királlyal vagy király nélkül (kormányzóval, első titkárral, népvezérrel) az autokrácia valamilyen formáját akarják visszaállítani.

A meghirdetett „centrális erőter” voltaképpen az autokrácia álneve. Most ismét ezzel küzdünk. Pedig Európában lettünk nemzetté, Európától tanultuk a feudalizmust, és akkor követjük legjobban nemes hagyományainkat, és akkor találjuk meg jobban saját magunkat, ha a modern Európát és a modern a demokráciát vállaljuk.

Voltunk már első helyen a történelemben – olykor pozitív, olykor negatív előjellel. Oroszország után először nálunk győzött a „szocialista” forradalom, majd elsőik között került hatalomra a már fasisztoid vonásokat is tartalmazó ellenforradalom. Mi voltunk az utolsó csatlós Hitler mellett, de 1945 után az elsőik közt az újjáéledésben. Elsők voltunk 1956-ban a szovjethatalom megdöntésének folyamatában, majd a szovjet táborban megindult reformfolyamatban. 1990-ben elsőik voltunk a békés rendszerváltásban, aztán utolsóik közt a megvalósításban. Művészetünk és tudományunk nagy teljesítményei egyenrangúak a világ nagy országaiéval.

Az egyetemes mérlegben azonban együtt kell kezelni azt, amiben elsőik és amikben utolsóik voltunk, vagyunk. A nagy eredményeket és a nagy hiányokat. De nem volna igazságos képletbe foglalni (első + utolsó per 2), mert a félperifériának talán éppen az az alapvető vonása, hogy az első és az utolsó közötti távolság igen nagy. És ez, láttuk, egyaránt érvényes a társadalmi szervezetre és szellemi kulturális állapotra.

Egyébként, ha az elsőséget és az utolsóságot latolgatjuk, ez már maga is kimeríti a magyar gőg ismervét. Más célt kell keresni. A történelem nem versenyfutás, hogy mindig az elsőséget és a győzelmet, hozzá pedig, természetesen, a hatalmat kelljen keresni.

Hanem a minőséget, a „minőség forradalmát” – igen, ebben igaza volt Németh Lászlónak. A világ legújabb kori grandiózus fejlődése akkor válik az emberi közösségek javára, ha a mennyiség és a mennyiségi racionalitás helyett a minőség kerül az emberi gondolkodás és tevékenység középpontjába. Ebben kell élen járni.

Felhasznált irodalom

- ADORNO, Theodor Wiesengrund – FRENKEL-BRUNSWICK, Else – Max HORKHEIMER – LEVINSON, Daniel J. – SANFORD, R. Nevitt: *The Authoritarian Personality*. New York, 1964, John Wiley & Sons.
- ALEXANDER, Sally: Woman, Class and Sexual Differences in the 1830s and 1840s: Some Reflections on the Writing of a Feminist History. *History Workshop*, vol. 17 (1984) 125–149. p.
- ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György szerk.: *Társadalmi riport. 1992*. Budapest, 1992, TÁRKI.
- ANHEIER, Helmut – GLASIUS, Marlies – KALDOR, Mary eds.: *Globális civil társadalom*. 1–2. köt. Ford. Gyárfás Vera, Vassy Zoltán. Budapest, 2004, Typotex. (Civil szellem)
- ARON, Raymond: *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris, 1962, Gallimard.
- ARON, Raymond: *Előadások az ipari társadalomról*. Budapest, 1962, Kossuth.
- BALOGH István: Polgárosodás és modernizációs esélyek. In *Előadások a polgárosodásról*. 1. köt. Rendiség és polgárosodás. Budapest, 1991, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- BÁNÁTI Ferenc: A mai magyar társadalmi tudat feudális elemei. Kézirat.
- BARAN, Paul A.: *The Political Economy of Growth*. New York, 1957, Monthly Review Press.
- BARBER, Benjamin R.: *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Los Angeles – Berkeley, 1984, University of California Press.
- BARBER, Benjamin R.: *Jihad vs. McWorld*. New York, 1995, Random House.
- BARBER, Benjamin R.: *Consumed. How Capitalism Corrupts Children, Infantilizes Adults, and Swallows Citizens Whole*. London, 2007, W. W. Norton Company.
- BARRON, Frank X.: *Creativity and Psychological Health: Origins of Personal Vitality and Creative Freedom*. Princeton – New Jersey – Toronto – London, 1963, Van Nostrand Company.
- BECK, Ulrich – GIDDENS, Anthony – LASH, Scott: *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*. Berlin, 1996, Edition Suhrkamp.
- BECK, Ulrich: Túl renden és osztályon. In Angelusz Róbert szerk.: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, 1997, Új Mandátum.
- BECK, Ulrich: *The Brave New World of Work*, Cambridge, 2000, Polity Press.
- BECK, Ulrich – BONSS, Wolfgang – LAU, Christoph: Theorie reflexiver Modernisierung – Fragestellungen, Hypothesen, Forschungsprogramme. In

- BECK, Ulrich – BONSS, Wolfgang Hrsg.: *Die Modernisierung der Moderne*. Berlin, 2001, Suhrkamp Taschenbuch.
- BECK, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Ford. Berényi Gábor, Kerékgyártó Béla. Budapest, 2003, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég. [Berlin, 1986, Suhrkamp.]
- BELL, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, 1976, Basic Books.
- BENNETT, Tony: The Exhibitionary Complex. *New Formations*, 1988. No. 4.
- BEREND, T. Iván: *Válságos évtizedek*. 3. bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 1987, Magvető.
- BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. (1948) In uő: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. 1945–1949. Budapest, 1986, Magvető.
- BLOCH, Marc: *A történelem védelmében*. Ford. Kosáry Domokos, Makkai László, Pataki Pál. Budapest, 1974, Gondolat.
- BOBBIO, Norberto: *Left and Right. The Significance of a Political Distinction*. Chicago, 1997, University of Chicago Press.
- BOURDIEU, Pierre: The forms of Capital. In John G. Richardson ed.: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, 1986, Greenwood Press.
- BUDE, Heinz: *Die Ausgeschlossenen*. München, 2008, Carl Hanser.
- BURCKHARDT, Jacob Christoph: *Az olasz renaissance műveltsége*. Ford. Elek Artúr. Budapest, 1945, Dante.
- CAPRA, Fritjof: *The Turning Point. Science, Society and the Rising Culture*. New York, 1982, Simon & Schuster.
- CASTELLS, Manuel: *The Information Age. Economy, Society and Culture*. Vol. 1–3. London, 1996–1997–1998, Wiley-Blackwell.
- CASTELLS, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. 1. köt. *A hálózati társadalom kialakulása*. Ford. Rohonyi András. Budapest, 2005, Gondolat–Infonia. (Az Információs Társadalom Klasszikusai)
- CASTELLS, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. 2. köt. *Az identitás hatalma*. Ford. Rohonyi András. Budapest, 2006, Gondolat–Infonia. (Az Információs Társadalom Klasszikusai)
- CHAUNU, Pierre: *A klasszikus Európa*. Ford. Benda Kálmán, Terényi István. Budapest, 1971, Gondolat.
- CHILD, Gordon V.: *What happened in history*. New York, 1942, Penguin.
- CIPPOLLA, Carlo M. ed.: *The Middle Ages. The Fontana Economic History of Europe*. New York, 1971, Collins/Fontana Books.

- COOLEY, Charles Horton: *Social organization. A Study of the larger mind*. New York, 1909, Charles Scribner's Sons.
- CSANÁDI Mária: Átváltozások. Hogyan bomlott fel a hatalmi rendszer Magyarországon. *Társadalomtudományi közlemények*, 1991. 1–2. sz. 5–17. p.
- CSEPELI György: Ingerküszöbök és igényszintek. *Mozgó Világ*, 2004. 3. sz.
- DAHL, Robert A.: *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, 1956, University of Chicago Press.
- DAHL, Robert A.: *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven, 1971, Yale University Press.
- DAHRENDORF, Ralph: *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. Stuttgart, 1990, Deutsche Verlag-Anstalt.
- DEWEY, John: *Philosophy and Civilization*. New York–London, 1931, Minton, Balch and Co.
- DILTHEY, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, 1974, Gondolat.
- DIRKS, Nicholas B. – ELEY, Geoff – ORTNER, Sherry, B. eds.: *Culture, Power, History. A Reader in Contemporary Social Theory*. Princeton, 1993, Princeton University Press.
- DUBY, Georges: *Emberék és struktúrák a középkorban*. Ford. Vekerdí László. Budapest, 1978, Magvető.
- DUBY, Georges: *A katedrálisok kora*. Ford. Fázsy Anikó, Albert Sándor. Budapest, 1984, Gondolat.
- DUBY, Georges – LARDREAU, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Ford. Szilágyi Gábor. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó.
- DUMAZEDIER, Joffre: The metamorphosis of work and the appearance of leisure time society. In Manuel Cuenza Cabeza ed.: *Leisure and Human Development 6th World Leisure Congress*. Bilbao, 2000, University of Deusto.
- DUMONT, Louis: *Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications*. Chicago, 1970, University of Chicago Press.
- ECO, Umberto: *Az új középkor*. Ford. Barna Imre, Schéry András, Szénási Ferenc. Budapest, 2002, Európa.
- ELEY, Geoff: Nations, Publics and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century. In Calhoun, Craig ed: *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, Mass., 1992, MIT Press.
- ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, 1987, Gondolat.

- ERDEI Ferenc: A magyar társadalom. In *Szárszó*. Budapest, 1943, Püski; Erdei Ferenc: *Összegyűjtött művei*. 1. köt. *A magyar társadalomról*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.
- FODOR, Jerry A. – PYLYSHYN, Zenon W.: Connectionism and cognitive architecture. A critical analysis. *Cognition*, vol. 28 (March 1988) iss. 1–2. 3–71. p.
- FONTENELLE, Bernard le Bovier de: *Entretiens sur la pluralité des mondes*. Oxford, 1955, Clarendon Press.
- FOUCAULT, Michel: *A szavak és a dolgok*. Ford. Romhányi Török György. Budapest, 2000, Osiris. (Osiris könyvtár)
- FOUCAULT, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Ford. Angyalosi Gergely, Erős Ferenc, Kicsák Lóránt. Debrecen, 2000, Latin Betűk.
- FRIEDMAN, Ronald et al.: *Principles of Sociology*. New York, 1956, Holt, Rinehart and Winston.
- FROMM, Erich: *Escape from Freedom*. New York, 1941, Farrar & Rinehart.
- G. MÁRKUS György: A modernitás rendszerváltása. *Politikatudományi Szemle*, 2003. 4. sz. 249–259. p.
- G. MÁRKUS György: Új törésvonal – átalakuló modernitás. Kézirat, 2010.
- GADAMER, Hans-Georg.: *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, 1984, Gondolat.
- GIRARD, Augustin – GENTIL, Genevieve: *Développement culturel. Expériences et politiques*. Paris, 1972, Unesco.
- GUNDER FRANK, André: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. New York, 1967, Monthly Review Press.
- HAJNAL István: Az osztálytársadalom. In Domanovszky Sándor szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. 5. köt. Budapest, 1942. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 165–200. p.
- HANKISS Elemér: *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, 1985, Magvető. (Gyorsuló idő)
- HANKISS Elemér: A második társadalom. A társadalmi paradigma megkettőződéséről. In uő: *Diagnózisok 2*. Budapest, 1986, Magvető, 219–220. p. (Gyorsuló idő)
- HANKISS Elemér: Társadalmi reformok. In Miszlivetz Ferenc szerk.: *Eredeti válságfelhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Szombathely, 2009, Savaria University Press.
- HAYEK, Friedrich A.: *Law, Legislation and Liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy*. Chicago, 1973, University of Chicago Press.

- HILFERDING, Rudolf: *A fináncióke*. Ford. Erdős Péter, Nagy Tamás. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó.
- HOBBSBAWM, Eric J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története 1914–1991*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, 1998, Pannonica.
- HOFFMANN, Tamás: A mezőgazdaság forradalmi. *Valóság*, 1969. 4. sz.
- HOFFMANN Tamás: Néprajz, társadalomkutatás, feudalizmus. *Valóság*, 1972. 12. sz.
- HOFFMANN Tamás: *Európai parasztok*. 1. köt. *A munka*. 2. köt. *Az étel és az ital*. Budapest, 1998; 2001, Osiris.
- HUNTER, James Davison: *Culture Wars. The Struggle to Define America. Making sense of the battles over the family, art, education, law, and politics*. New York, 1991, Basic Books.
- HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Pusztai Dóra, Gátsity Milla, Gecsényi Györgyi. Budapest, 2006, Európa.
- INOTAI András: Magyar gazdasági modell? Úttörőből sereghajtó? Előadás Friedrich Ebert Stiftung konferenciáján, 2008. március 20. *Mozgó Világ Internetes Kiadás*, 2008. 6. sz.
- JAMESON, Fredric: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, 2009, Noran Libro. [Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism. *New Left Review*, vol. 146 (July–August 1984)]
- JASPERS, Karl: *Bevezetés a filozófiába*. Ford. Szathmáry Lajos. Budapest, 1987, Európa.
- JÁSZI Oszkár: A kiskéri parasztok. *Világ*, 1910. április 28.
- JENEI György: Válaszút? Neoweberiánus szintézis vagy neopatrimonialis elfajulás. *Nemzeti Érdek*, II. évf. 2008. 8. sz.
- KEANE, John: *Democracy and Civil Society. On the predicaments of European socialism, the prospects for democracy, and the problem of controlling social and political power*. London – New York, 1988, Verso.
- KEANE, John: *Civil Society. Old Images, New Visions*. Cambridge, 1998, Polity Press.
- KENDE Péter: Bevált-e a magyar demokrácia? In uő: *Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikaelméleti esszék 1973–2003*. Budapest, 2003, Új Mandátum.
- KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén*. Budapest, 1990, Magvető.
- KLANICZAY Gábor: Bevezető gondolatok az európai középkorról. In uő szerk.: *Európa ezer éve. A középkor*. 1. köt. Budapest, 2005, Osiris. (Osiris Tankönyvek)

- KOLOSI Tamás: *Tagolt társadalom*. Budapest, 1987, Gondolat.
- KOLOSI Tamás: *A terhes babapiskóta*. Budapest, 2000, Osiris. (Osiris Zsebkönyvek)
- KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta idősoros illetve longitudinális nézőpontból. In SZÍVÓS Péter – TÓTH István György szerk.: *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. Budapest, 2004, Társi, 10–29. p.
- KORNAI János: *Anti-equilibrium*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, HVG.
- KORNAI János: *Útkeresés*. Budapest, 1993, Századvég.
- KROPOTKIN Péter [Pjotr Alekszejevics]: *A kölcsönös segítség mint természettörvény*. Ford. Dr. Madzsar József. Budapest, 1924, Népszava-Könyvkereskedés.
- LACZKÓ Miklós: *Korszellem és tudomány. 1910–1945*. Budapest, 1988, Gondolat.
- LÁSZLÓ Ervin: *Világváltás. A változás harmonikus útja*. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely.
- LE BON, Gustave: *A tömegek lélektana*. Ford. Balla Antal. Budapest, 1920, Franklin Társulat.
- LE GOFF, Jacques: *Európa születése a középkorban*. Ford. Sujtó László. Budapest, 2008, Atlantisz. (Európa születése)
- LÉVI-STRAUSS, Claude: *Structural Anthropology*. New York, 1974, Basic Books.
- LEWIN, Kurt: *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. Ford. Illyés Sándor. Budapest, 1975, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LOMAX, Bill: The Strange Death of „Civil Society” in Post-Communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. vol. 13 (1997) iss. 1. 41–63. p.
- LUHMANN, Niklas: *Soziale Systeme. Grundrissen einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, 1984, Suhrkamp.
- LUKACS, John: *Az Egyesült Államok 20. századi története*. Ford. Zala Tamás. Budapest, 1988, Gondolat.
- MÁLYUSZ Elemér: Az egynyelvű ország. *Századok*, 1941. 75. sz. 113–139. p.
- MANNHEIM Károly: *A gondolkodás struktúrái. Kultúrszociológiai tanulmányok*. Budapest, 1995, Atlantisz. (Mesteriskola)
- MANNHEIM Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 2000, Osiris. (Osiris könyvtár)

- MARCUSE, Herbert: *Ész és forradalom*. Ford. Dezsényi Katalin, Endreffy Zoltán. Budapest, 1982, Gondolat. (Társadalomtudományi Könyvtár)
- MÁRKUS István: A hierarchizált ember és a többé-kevésbé autonóm ember. *Valóság*, 1989. 5. sz.
- MÁRKUS István: Utórendiségünk. *Valóság*, 1991. 5. sz. 1–23. p.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 23. köt. *A tőke*. I. könyv. Budapest, 1967, Kossuth.
- MCCLELLAND, James L. – RUMELHART, David E.: *Explorations in parallel distributed processing*. Cambridge–London, 1988, MIT Press.
- MESAROVIC, Mihajlo – PESTEL, Eduard: *Mankind at the Turning Point. The Second Report to the Club of Rome*. New York, 1974, Dutton.
- Mi a magyar most?* Szerk.: Sándor Iván. Szerzők: Gyáni Gábor, Bauer Tamás, Halmai Gábor, Pataki Ferenc, Vásárhelyi Mária, Závada Pál, Ungváry Rudolf, Spiró György, Poszler György. Pozsony, 2011, Kalligram.
- MISZLIVETZ Ferenc – JENSEN Jody: A civil társadalom metamorfózisa 1988–1998. In Miszlivetz Ferenc szerk.: *Közép-európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*. Szombathely, 1998, Savaria University Press.
- MISZLIVETZ, Ferenc: *Illusions and Realities. The metamorphosis of civil society in a new european space*. Szombathely, 1999, Savaria University Press.
- MISZLIVETZ Ferenc: A Konvent és az európai civil szervezetek. In Blahó András szerk.: *Elmaradottság – fejlődés – átalakulás: Tanulmányok Szentes Tamás akadémikus 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2003, BKÁE Világgazdasági Tanszék.
- MUMFORD, Lewis: *The City in History*. New York, 1961, Harcourt Brace & World.
- MUSNER, Lutz : *Kultur als Textur der Sozialen. Essays zum Stand der Kulturwissenschaften*. Wien, 2004, Erhard Löcker Verlag.
- NYE, Joseph S. Jr.: *Bound to Lead. The Changing Nature of American Power*. New York, 1990, Basic Book.
- NYE, Joseph S. Jr.: *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York, 2004, Public Affairs.
- OFFE, Claus: *Arbeitsgesellschaft. Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main, 1984, Campus.
- ORTEGA Y GASSET, José: *A tömegek lázadása*. Ford. Scholcz László. Budapest, 1995, Pont.
- PACH Zsigmond: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól. A feudalizmusból kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez. *Agrártörténeti szemle*, III. évf. 1961. 1. sz. 1–9. p.

- PALÁNKAI Tibor: *Invokáció a közös gondolkodáshoz*. Kézirat a „Feudalizmus, 21. század, Magyarország” vitához. 2010.
- PATAKI Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, 1982, Kossuth.
- PATAKI Ferenc: Érzelmek a politikában. *Mozgó Világ*, 2009. 3. sz. 3–18. p.
- PEIRCE, Charles: *Collected Papers*. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1960, The Belknap Press of Harvard University Press.
- PETERSON, Richard A.: Measuring Culture, Leisure, and Time Use. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, vol. 453 (January 1981) 169skk. p.
- PIRENNE, Henry: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Ford. Gyáros Erzsébet. Budapest, 1983, Gondolat.
- PÓK Attila: *Közép-Európa, 1915–2004. Posztkommunista gyászbeszéd*. Előadás a firenzei Európai Intézet konferenciáján, 2006. február 24.
- PÓK Attila: *Elménk térképei. Kelet és Nyugat a rendszerváltás utáni Közép-Európában*. Habilitációs előadás az ELTE-n, 2010. január 18.
- POLÁNYI Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, 1976, Gondolat. (Társadalomtudományi Könyvtár)
- POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, 2004, Napvilág.
- POLLIS, Adamatia: The impact of traditional cultural patterns on Greek politics. *The Greek Review of Social Research*, 1977. January–April.
- POPPER, Karl R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Ford. Szári Péter. Budapest, 2001, Balassi.
- PUTNAM, Robert D.: *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Clearwater, Fl., 2001, Touchstone.
- RÁNKI György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Elvek és utak*. Budapest 1983, Magvető.
- REDFIELD, Robert: The Folk Society. *American Journal of Sociology*, vol. LII. (January 1947) No. 4. 293skk. p.
- RIESMAN, David: *A magányos tömeg*. Ford. Szelényi Iván. Budapest, 1973, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- RIFKIN, Jeremy: *A New Player at the Global Table. The Birth of Civil Society Politics*. Elhangzott az Európai Bizottság Kultúrák Közötti Párbeszéde keretében. Brüsszel, 2002. március 21.
- ROBINSON, John P. – GODBEY, Geoffrey: *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*. University Park, 1999, Pennsylvania State University Press.

- ROKKAN, Stein: *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*. Oslo, 1970, Universitetsforlaget. (Scandinavian University Books)
- ROMSICS Ignác: Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. *Rubicon*, 2008. 2–3. sz.
- RORTY, Richard: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János, Csordás Gábor. Pécs, 1994, Jelenkor. (Dianoia)
- ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Társadalmi szerződés*. Ford. Radványi Zsigmond. Budapest, 1942, Phönix kiadás.
- SARTRE, Jean-Paul: A lét és a semmi. In Tordai Zádor: *Egzsztencia és valóság*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.
- SARTRE, Jean-Paul: *A szabadságról*. Ford. Albert Sándor, Détszy Mihály. Budapest, 1992, Kossuth.
- SELIGMAN, Adam B.: *The Idea of Civil Society*. New York, 1992, Free Press.
- SIEVERS, Allen M.: *General Economics*. Philadelphia, Pa., 1952, J. B. Lippincott.
- SIMOR András: Újjászületést! Lemaradás vagy felzárkózás – ez ma a kérdés. *Népszabadság*, 2008. március 24.
- SMITH, Adam: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Ford. Bilek Rudolf. Budapest, 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (A Közgazdaságtan Klasszikusai)
- SOROS György: *A nyílt társadalom, avagy a globális kapitalizmus megreformálása*. Ford. Nagy Márta. Budapest, 2001, Sclar.
- SPENGLER, Oswald: *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. 1–2. köt. Ford. Csejtei Dezső, Juhász Anikó, Simon Ferenc. Budapest, 2010, Noran Libro.
- SZABÓ Márton: A rendi „szocializmusról”. In *Előadások a polgárosodásról*. 1. köt. *Rendiség és polgárosodás*. Budapest, 1991, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- SZELÉNYI Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest 1990, Európa.
- SZŰCS, Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest 1983, Magvető. (Gyorsuló Idő)
- SZŰCS Jenő: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. In Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Budapest, 1986, MTA Történettudományi Intézete. (Előadások a Történettudományi Intézetben, 3.)
- SZŰCS Jenő: Felszólalás és válasz az Új Márciusi Front 1988 karácsonyi vitáján. In *Új Márciusi Front. 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-ei vitanap*. Budapest, 1989, Múzsák, 208skk., 280. p. (Mozgó Világ)

- THOMPSON, Arthur W.: *Gateway to the social sciences*. New York, 1959, Holt, Rinehart and Winston.
- TOCQUEVILLE, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter, Frémer Juszina, Kiss Zsuzsa, Martonyi Éva. Budapest, 1993, Európa.
- TOURAINÉ, Alain: *Critique de la Modernité*. Paris, 1992, Fayard.
- TÖNNIES, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Ford. Berényi Gábor, Tatár György. Budapest, 1972, Gondolat. (Társadalomtudományi Könyvtár)
- TURNER, Victor W.: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca, 1975, Cornell University Press. (Symbol, Myth and Ritual)
- V. BÁLINT Éva: Rendiség a romokon. Beszélgetések. *Magyar Hírlap*, 1991. augusztus 17.
- VITÁNYI Iván: *Egybarmadország. Elvek és utak*. Budapest, 1985, Magvető.
- VITÁNYI Iván: *A magyar kultúra esélyei. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, 2007, MTA Társadalomkutató Központ.
- WALLERSTEIN, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Ford. Bittera Dóra et al. Budapest, 1983, Gondolat. (Társadalomtudományi Könyvtár)
- WEBB Sidney – WEBB, Beatrice: *Munkás demokrácia*. 1–2. köt. Ford. György Endre. Budapest, 1909, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1–2. köt. Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WIESAND, Andreas: North Rhine-Westphalia's Culture Industries. Reports and their European Dimension. In *Cultural Industries in Europe*. Düsseldorf, 2000, Ministry of Economics and Business, North Rhine-Westphalia.
- WILLIAMS, Raymond: *Culture and Society. 1780–1950*. London, 1958, Chatto and Windus.
- WILLIAMS, Raymond: Enlightenment ideal of common culture. *New Formation*, 1988. No. 2–3.

A könyv elektronikus változatának kiadója
Noran Libro Kiadó
www.noranlibro.hu

A kiadásért felel a Noran Libro Kiadó igazgatója.

Az e-könyv létrehozásában közreműködött:
Katona Zoltán, Pekó Zsolt
Projektvezető: Földes László

A kötetet támogatta
Kőszegi Európa-Ház Közhasznú Egyesület

A borító Szabó Livia munkája.

ISBN 978-963-9996-77-9

© Vitányi Iván, 2012
© Noran Libro Kiadó, 2012

Minden jog fenntartva.

www.multimedialplaza.com
info@multimedialplaza.com

- [1]. Hajnal István: Az osztálytársadalom. In Domanovszky Sándor szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. 5. köt. Budapest, 1942, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 165–200. p.
- [2]. Vannak, akik nem szeretik a kapitalizmus kifejezést használni, inkább valami másra cserélnék. Sievers használta először a fenti terminust 1952-ben, hogy elkerülje a kapitalizmus indulatos vitákra ingerlő kifejezését. Mumford azonban képmutató dolognak ítélte, hogy ne a „klasszikus nevet” használjuk. Sokan mégis Sievert követték, így a „michigani munkaközösség” (Ronald Friedman, Amos H. Hawley, Werner S. Landecker, Gerhard E. Lenski, Horace M. Miner), valamint a Gateway to the Social Sciences szerzőcsoportja (Arthur W. Thompson, Clyde Kluckhohn, Ralph Hilton, Frederick L. Nussbaum.)
- [3]. Hacsak az ókori Rómára nem gondolunk.
- [4]. Bultmann szerint az eszkatalógia szekularizációja Vico, Herder, Kant, Hegel és Marx munkásságával kezdődik.
- [5]. A megváltás csodájának igézete egyaránt szolgáltatott pszichológiai alapot mind a sztálinizmusnak, mind a fasizmusnak, mind a radikális, parancsuralmi tradicionalizmusnak. Jelen van ma is, sőt az újabb válságok hatására ismét erősödik.
- [6]. Immanuel Wallerstein véleménye szerint ez ugyanabban az időszakban a Szovjetunióra is érvényes.
- [7]. Saját kifejezésem. 1979-ben alkalmaztam először. A jóléti országok társadalmi „kétharmados” – ezzel szemben a kelet-közép-európai országoké és így a miénk „egyharmados”. Erről szóló írásaimból jelent meg *Egyharmados ország* (Bp., 1985, Magvető) című könyvem. (V. I.)
- [8]. Itt Charles S. Peirce, a szemiotika atyjának elmélete köszön vissza. Ő még háromféle jelet különböztetett meg. Az első az *index*, amikor a jel és a jelölt közt közvetlen okozati összefüggés áll fenn – ilyen jele a füst a tűznek. A második az *ikon*, a harmadik a *szimbólum*. A modern szemiotika úgy tekinti, hogy az ikon az analóg, a szimbólum a digitális jelnek felel meg.
- [9]. McClelland és Rumelhart (1998), valamint Fodor és Phylishin (1988) vezették be ezt a kifejezést.
- [10]. Hadd hivatkozzak arra, hogy ugyanezt a problémát magam is megfogalmaztam Carlos és Posa című írásomban (In *Második prométheuszi forradalom*. Bp., 1971, Magvető, 319–322. p.). Posa (Schiller, majd Verdi *Don Carlos*-ának igazi hőse) egyszerre látta és értette a hatalmat és a népet, a forradalmárt és az uralkodót. Egyszerre volt felül, alul, belül és kívül. „Küszöb helyzetben”, mondtam ekkor, és magunkra ismertem benne.
- [11]. Részben a sámán funkciójában, részben, például, a beavatási szertartásokban. A felnövekvő fiatalok azután válhatnak a törzs egyenrangú tagjává, hogy meghatározott időre kivetik őket az őserdőbe. Akkor tudják meg, hogy mi a közösség, ha azt is megtapasztalják, milyen az élet nélküle.
- [12]. Ugyanez a felosztás más szerzőknél is megjelenik. Böven hozhatunk idézeteket. Csak néhány pregnáns megfogalmazást említünk.
Claude Lévi-Strauss három szférát különböztet meg, azt alapul véve, hogy mit tudnak az emberek egymással cserélni. 1. Anyagi tárgyat, ezen alapul a gazdaság. 2. Nőt vagy anyajogú társadalomban férfit, ezen alapul a házasság, a törzs, a társadalom. 3. Gondolatot, eszmét, mítoszt, ezen alapul a kultúra.
Kenneth Boulding is három szférát állít fel: ökonoszféra, politikai szféra (ezen az egész társadalmat érti, a szó hellén értelmében) és infoszféra (ezen pedig az egész kultúrát).
Polányi Mihály négy „artikulációs rendszerről” beszél: 1. kultúra, 2. „konvivialitás” (együttélés), vagyis a társadalom, 3. gazdaság és 4. közhatalom.
Pierre Bourdieu pedig a tőkének különbözteti meg három fajtáját: anyagi, társadalmi és kulturális tőkét.
- [13]. Tony Bennett szerint a múzeum nemcsak a „kulturális örökség” bemutatóhelye, hanem a börtön funkcionális „supplementje”: ahol végződik az egyik, ott kezdődik a másik. Az a feladatuk (a múzeumok világtörténetének korszakalkotó mintáját, a Victoria & Albertet elemzi), hogy „közönségüket retorikailag bevezessék az állam hatalmi terébe. Ha ez nem elég, jön a büntetés”.
- [14]. Norbert Sievers.
- [15]. Karl Jaspers nevezi így az i. e. 800–600 közötti időszakot, amikor a törzsi társadalmakból az első civilizációk kifejlődtek. Kínában *Konfucius*, *Lao-ce*, *Mo Ti*, *Csuan Ce*, Indiában az *upanisádok*, *Buddha*, Iránban *Zarathusztra*, Izraelben a *próféták*, Hellaszban az egész görög *filozófia és művészet* jellemzi ezt az időszakot. Mindegyik egy lépést tesz a racionalizmus felé – a legnagyobbat természetesen a görögök. A görög filozófia ezért előképe az újkorinak.
- [16]. Philipp Mbithi kenyai szociológus javasolta az 1977. augusztus 15–19 között, a kanadai New Richmondban rendezett UNESCO társadalomtudományi konferencián, hogy az emberi közösség

legátfogóbb terminusaként a „togetherness”-t alkalmazzuk. (Lásd Mérei Ferenc „együttes élményét”.) Ennek jelképe szuahéli nyelven a *harambee*. Amikor a közép-afrikai nagy folyókon – például a Luapulán – áruval megrakott nagy hajókat, uszályokat vontattak kötelekkel a partról, a vontatóknak egyszerre kellett mozdulniuk, és ezt ütemes énekkel vagy recitativóval segítették elő. „Harambee”, kiáltják, amikor a kötelet megragadják és – valamennyien egyszerre – meghúzzák. A kifejezés ezért jelképesen az összetartozást (togetherness) fejezi ki.

{17}. Vagyis többszörössé, mert a közvetlen szemlélet számára a három már sokat jelent. („Egy – kettő – sok”)

{18}. Az elmélet előfutárai közül *Paul Prebisch* és *François Perroux* nevét említik elsősorban, valamint *Paul A. Barant*. Közel múlt és jelen művelői közül *Alexander Gerschenkron*, *André Gunder Frank*ot, *Samir Amint* és *Immanuel Wallerstein*et. A centrumot nevezik magnak, gócnak, metropolisznak, a perifériát szegélynek, peremnek.

{19}. Bár a program vitájában ennek több résztvevő, például Palánkai Tibor, ellene szólt.

{20}. Henri Pirenne szerint az iszlám betörés után. „A városok fizikailag léteztek ugyan, de elvesztették kézművesekből és kereskedőkből álló lakosságukat, s velük együtt mindazt, ami túlélte a Római Birodalom város szervezetét. Kivétel Dél-Itália és Velence.

{21}. Kropotkin erre építi utópista ideáját (*A kölcsönös segítség mint természettörvény*). Ha a középkorban a szomszédod egyedül volt, és beteg lett, kötelességed volt átmenni hozzá, és ételt adni neki. Ha az utcán a szemed láttára bántalmaztak valakit, kötelező volt segítened. Ha nem tetted, a közösség felelőssé tett érte.

{22}. A parasztlázadások – mondja DUBY a Guy Lardreau-val való párbeszédében – nem a szegénység, hanem sokkal inkább az állam nyomásának ellenszegülő alsó középosztály lázadásai voltak. Ami persze újabb problémákat vet fel: Trockij, valamint Orwell szerint a modern világ forradalmi is mindig a társadalmi középtől indulnak.

{23}. Történetesen Voltaire-t idézi erről.

{24}. És hozzátehetjük, Weber szerint a kapitalizmus elemei is fellelhetők „Kínában, Indiában, Babilóniában, az ókorban és a középkorban is”. Hogy „rendszerre” váljon, ahhoz a „kapitalizmus szellemének” egyetemesen kell érvényesülnie.

{25}. Például Adamantia Pollis, a New School professzora.

{26}. Előbb-utóbb a feudalizmusra is a hálózat fogalmát fogjuk használni, holott az egyelőre – Castells által – a legújabb korra van lefoglalva.

{27}. Természetesen maga a második világállapot – a polgári társadalom – a kapitalizmus egésze. Most azonban tárgyunk szerint ennek a folyamatnak csak egy részével foglalkozunk. A válság szót pedig abban az egyetemes értelmében kell itt használnunk, amely nem azonos a ciklikus gazdasági krízisekkel, így a jelenlegivel sem.

{28}. *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 23. köt.

{29}. Ez felel meg annak a fejlődésről vallott felfogásnak, amelyet az első fejezetben leírtunk.

{30}. *Rubicon*, 2008. 2–3. sz.

{31}. Az irodalom bővelkedik a terminusokban. Philippe C. Schmitter és Terry Lynn Karl például a parancsuralmi rendszerekre vonatkozóan a következő kifejezéseket sorolja fel: *autokrácia*, *despotizmus*, *diktatúra*, *tirannia*, *totalitarizmus*, *abszolutizmus*, *szultánizmus*.

{32}. *A családrégény első „nemzedéke”. Az abszolút monarchia*. A ifjú kapitalizmus és az ifjú demokrácia egymásnak való pár. A fiatalok szerelme azonban nem mindig életképes. Közbeléphet egy idősebb, tapasztaltabb, erősebb harmadik. Így történt most is: a monarchia felismerte az újfajta gazdaság szerepét, és minden erővel magukhoz láncolta. A történet úgy zajlott, mint egy fordított Trisztán–Izolda-szomorújátékban. Piac-Izolda nem tudott révbe jutni demokrácia-Trisztánnal, hiába itták meg a bájtalt. Közbejött az abszolutizmus Marke királya, akinek ugyan még élt öreg felesége, a feudalizmus, de volt ereje ahhoz, hogy a még gyenge és védtelen piacot magához kösse, és ne engedje át a demokráciának. Ez történt a 16–17., majd részben a 18. században is.

{33}. *A családrégény második „nemzedéke”*. Ez már új darab, Beaumarchais (*Figaro házassága*) vagy Donizetti (*Don Pasquale*) tollára méltó, nem hasonlít az előzőhöz. Szereplői: az öreg férj (a fejedelmi abszolutizmus), a fiatal feleség (lánykori nevén piac, asszonynevén kapitalizmus) és a régi-új udvarló (a felvilágosodás,

vagyis a demokrácia). Hosszú epekedés után döntöttek. Az abszolutizmust elűzték, a kapitalizmus és a demokrácia összeházasodott. Már-már úgy látszott, boldogan élnek, míg meg nem halnak.

{34}. *A családrege harmadik „nemzedéke”*. Új szereplő jelent meg: a régi férj, az abszolutizmus fia képében, aki ugyanazt képviseli, de most már az ifjúság kíméletlenségével. Aztán lassan előregednek, meghalnak, és gyerekeik egy része már csak némi szentimentalizmussal ápolja a monarchizmus hagyományait. Érdekházasság jön létre, most már nem az állam, hanem a kapitalizmus viseli a kalapot. Országoként változik, hogy kivel köt házasságot – a monarchiával vagy a demokráciával –, de a másoknak is biztosítja az életjáradékát.

{35}. Jászi Oszkár már idézett szavával.

{36}. *A családrege vége*. A 20. század elején klasszikus kapitalista piacgazdaságnak és a szintén klasszikus demokráciának három lánya volt, két idősebb, és egy később született. Ugyanazokat a géneket hordozták magukban, ugyanazt a nevelést kapták, de ellentétes irányba fejlődtek, és életük jó részét az egymás elleni küzdelem tette ki. Az első úgy hívták: *kommunista világforradalom*, a másodikat: *jobboldali fundamentalizmus*. A harmadik neve: *szociális piacgazdaság*. Történetük úgy zajlott le, mint egy klasszikus operetben, ahol a legfőbb szereplők mellett, részben velük párhuzamosan, részben ellentétesen, egy másik mese is megjelenik, az alsóbb társadalmi osztályok részvételével.

A legidősebb lány, a *kommunista világforradalom*, nagyon szép volt, de nagyon akaratos. Szülei nem jó szemmel nézték, hogy szembefordul velük, és ki is tagadták, amikor maga választott magának párt a *proletárdiktatúra* személyében. Történetük szomorú. Reményekkel indult, de aztán jöttek a nehéz esztendő. Súlyos harcban álltak a szülőkkel, majd a szülők nyomdokába lépő testvérükkel. Elszegényedtek, egyre több lett a veszekedés. A befejezés is szomorú, de azért szép: egymás karjában halnak meg.

A második lány, a *jobboldali fundamentalizmus*, nem volt szép, és nagyon féltékeny volt mindenre, szüleiére csakúgy, mint nővérére. Kimaradt az iskolából, ledér életet élt, mindenkin uralkodni akart, és végül egy erőszakos, törvénytíró fegyverkereskedővel, a *fasiszmussal* állt össze. Ki akarta túrni és a szegények házába akarta küldeni a szüleit és a nénjét, de azok végül összefogtak, és börtönbe csukatták mindkettőjüket.

A legfiatalabb testvér, a *szociális piacgazdaság*, jóval később született, amikor a szülők már vigasztalódni akartak a két nagylány sorsán érzett keservükben. Gyönyörű lánnyá fejlődött, benne volt anyjának, a klasszikus piacnak minden szépsége és apjának, a klasszikus demokráciának minden okossága. Már fiatalon beleszeretett egy hasonlóképpen gyönyörű ifjú, a *plurális demokrácia*. Szép új házat építettek, *jóléti államnak* nevezték el, gyönyörűen berendezték, és úgy érezték, hogy fenn vannak a csúcson, megoldást találtak azokra a problémákra is, amelyekbe apjuk-anyjuk, majd nénjük belebukott: most már adni tudnak valamit az addig kirekesztett millióknak is, de legalább egy részüknek – jóléti intézményeket, oktatást, nyugdíjat, egészségügyet, de mindezt úgy, hogy közben megmaradt, sőt totálissá vált a magántulajdon. Megmaradt, de át is alakult, mindenütt testületek, korporációk alakultak, amelyek a privátság jogi formájával a *public* jelleg lehetőségeit is egyesítették.

{37}. Érdemes itt idéznünk Immanuel Wallerstein egy megjegyzését. Szerinte az ötvenes–hatvanas évek nyugat-európai és szovjet képzőművészetében volt valami közös. Első látszatra az akkor nyugati geometrikus absztrakcionizmus és a „szocialista realizmus” tűz és víz. Mégis mindkettőben ott van a rációba és a fejlődésbe vetett hit. Megjegyznek abban a hitben, hogy az emberi társadalomban egyszerű, világos törvények uralkodnak, amelyek felfedhetők és megfogalmazhatók. Csak más törvényt láttak, és másképp jelenítették meg őket. És mindkettő visszaesett, elsorvadt 1968 után.

{38}. A blanda kedveset jelent, diktablanda tehát annyi mint kedves, populáris diktatúra (Philippe C. Schmitter).

{39}. Több nagy hatású előrejelzést (vagy jóslatot) ismerünk, többek között Immanuel Wallersteintől, Ulrich Beckettől, Samuel P. Huntingtontól, László Ervintől. Felhasználok őket az összefoglalásban.

{40}. Immanuel Wallerstein a Nemzetközi Politológiai Társaság (International Political Science Association) washingtoni konferenciáján (1985) a szcenáriókról szólva nagy esélyt adott ennek a lehetőségnek.

{41}. Már az előbb érintett kereskedelmi forradalom idején.

{42}. A Magyar Művelődési Intézetben kezdett egy nagy kutatásba. Tárja a kettős struktúrájú magyar társadalom mindkét oldala. Mindenekelőtt az, amely következetesen homályban maradt, de a háttérben ma is létezik és hat: vagyis utórendiségünk arcképe. Több nagy cikket írt róla (például: A hierarchizált és a

többé-kevésbé autonóm ember. *Valóság*, 1989. 5. sz.; Utórendiségünk. *Valóság*, 1991. 5. sz.). Sajnos kutatását már nem tudta befejezni.

{43}. Mint Hanák Péter, Pach Zsigmond Pál és mások is.

{44}. A Politikatudományi Intézet és az ISES Alapítvány válságról szóló konferenciáján, 2009. februárjában.

{45}. A „félperiféria” természetesen világviszonylatban jelent felet. Európai viszonylatban egészen az.

{46}. Módszereinket ugyanis előzetesen egyeztettük. (Társaink többek között: Amerikában John Robinson, Richard A. Peterson, Németországban Andreas Joh. Wiesand, Franciaországban Augustin Girard, Joffre Dumazedier, stb.)

{47}. Sok jeles kutató részvételével. 1968: Bácskai Erika, Lévai Júlia, Makara Péter, Manchin Róbert, Nagy Márta, Váradi László; 1972. Hidy Péter, Agárdi Péter, Borbáth Erika, Füstös László, Kuti Éva, Sági Mária, Schneider Márta, Tibori Tímea; 2000: Hidy Péter, Sági Mária, Falussy Béla; 2004: Hunyadi Zsuzsa, Csejtej Mária, Bánáti Ferenc, Falussy Béla, Tibori Tímea.

{48}. A primert és a szekundert általában elsődlegesnek és másodlagosnak fordítják. Ez azonban megtévesztő, mert azt sugallja, hogy a másodlagosak értékben is alacsonyabb rendűek, a mindennapi életben ugyanis így használjuk ezt a kifejezést. Itt viszont olyan fokozatokról van szó, mint az első- és másodfokú egyenletek esetében. A másodfokú egyenlet éppen nem abban különbözik az elsőfokútól, hogy kevésbé fontos, hanem abban, hogy bonyolultabb, mivel több elsőfokú egyenletet is magában foglal.

{49}. Erre a jelenségre Hankiss Elemér világított rá először.

{50}. A negyven éve, 1972 óta folyó kutatások összesített, összehasonlító eredményeit és számszerű adatainak összefoglalását *A magyar kultúra esélyei* című könyvemben lehet olvasni.

{51}. A *Bartók-modell* Németh László megfogalmazása.

{52}. Ugyanezt mondta – éppen a „Mi a magyar?” kérdéssel kapcsolatban – Laczkó Miklós is. „...a nemzetkarakterológia mégsem az ördögtől való. Bármennyire átszövik ideologikus érdekek és ösztönzések, a nemzet karakterjegyei valamilyen módon mégiscsak léteznek, a társadalmi mentalitás egy sajátos agát adják.”

{53}. Válaszút? Neoweberiánus szintézis vagy neopatrimoniális elfajulás. *Nemzeti Érdek*, II. évf. 2008. 8. sz.

{54}. Hegel „Bürgerliche Gesellschaft” fogalmában azonban benne van a civil társadalom is.

{55}. Kean is ezt fejezi ki, mondván, hogy a civil társadalom kétfelől határolt háló. Egyik határ az establishment, másik az emberi viszonyok korábbi „barbár” hálója. A civilitás tehát a civilizáció teremtménye.

{56}. Mint például – Budapesten írt könyvében – Adam B. Seligman.

{57}. Lásd a *Times* irodalmi mellékletének (Times Literary Supplement) 1997. dec. 5-i számát.

{58}. Jeremy Rifkin.

{59}. Helmut K. Anheier, Marlies Glasius és Mary Kaldor.

{60}. Az entertainment = szórakozás szóból képezve: politainment, edutainment, cultotainment.

{61}. Érdemes megemlíteni, hogy 1990-ben a konzervatív erőket képviselő Magyar Demokrata Fórum, a Független Kisgazdapárt és a Kereszténydemokrata Néppárt együtt ugyanúgy 57 százalékot kapott, mint az 1945-ös első – és hosszú ideig utolsó – szabad választáson a Független Kisgazdapárt.

{62}. Politikai szolmizáció. *Népszabadság*, 1991. július 24.